

ПОЗЕМЛЕНИТЕ ОТНОШЕНИЯ:
ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И
ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РАЗВИТИЕ

Институт по аграрна икономика
София, 2021

Поземлените отношения - предизвикателства и възможности за развитие

Институт по аграрна икономика

София 2021

Тази книга или части от нея не могат да бъдат размножавани или копирани без писменото разрешение от издателя.

Авторски колектив:

проф. д-р Пламена Йовчевска, проф. д-р Иван Пенев, проф. д-р Нина Котева, доц. д-р Мария Станимирова, доц. д-р Минко Георгиев, доц. д-р Теодора Стоева, доц. д-р Илиана Кришкова, гл. ас д-р Ангел Саров, гл. ас. д-р Даниела Цвяткова, гл. ас. д-р Дамян Киречев, гл. ас. д-р Павлина Иванова, гл. ас. д-р Антон Митов, гл. ас. д-р Росица Микова, ас. Михаела Михайлова, докторант Дафинка Грозданова.

Рецензенти:

проф. д.ик.н. Юлия Дойчинова

проф. д-р Дарина Русчева

Авторите изказват благодарност на Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката за оказаната финансова подкрепа при изпълнение научноизследователски проект на тема: „Поземлени отношения и европейска политика: синергия и перспективи за българското земеделие“, по силата на административен договор № КП-06-Н35/2 от 18.12.2019 г.

ISBN 978-954-8612-36-4

Издателство „Институт по аграрна икономика“

София, 2021

Съдържание

Предисловие.....	5
ГЛАВА ПЪРВА. Методологически и методически въпроси за изследване влиянието на поземлените отношения върху социално-икономическата система	6
1.1. Същностни характеристики на поземлените отношения във връзка със стопанската среда в земеделието	6
проф. д-р Пламена Йовчева	
1.2. Земеделски земи – теоретичен дуализъм, институционални и правни „грешки“	14
доц. д-р Минко Георгиев	
1.3. Системен подход за анализ на пазара на земеделска земя в България.....	22
доц. д-р Мария Станимирова, гл. ас. д-р Дамян Кирчев, гл. ас. д-р Павлина Иванова	
1.4. Земеползване сценарий 2030 при новите политики на ЕС, направен с модела CAPRI.....	38
ас. Михаела Михайлова	
ГЛАВА ВТОРА. Земеползването – основен сегмент в поземлените отношения в България.....	46
2.1. Осигуреност на земеделските стопанства с поземлени ресурси.....	46
проф. д-р Нина Котева	
2.2. Правата на собственост в българските земеделски кооперации.....	63
гл. ас. д-р Ангел Саров	
2.3. Влияние на промените в земеползването върху развитието на сектор “Зеленчуци“	77
доц. д-р Теодора Стоева	
2.4. Поземлените отношения: условие и фактор за социално-икономически растеж на домакинствата в селските райони.....	85
гл. ас. д-р Даниела Цвяткова	
ГЛАВА ТРЕТА. Поземлените отношения в България и новите политики на ЕС	96
3.1. Икономически праг на вредност – методически и методологични предизвикателства Проф. Иван Пенев	
3.2. Агроекологичен потенциал на страната по отношение на средните добиви и производство от царевича	103
ас. д-р Росица Микова	
3.3. Икономическа оценка на ябълкови сортове създадени в Институт по земеделие - Кюстендил.....	112
доц. д-р Илияна Кришкова	
3.4. Анализ на прилаганите агро-екологични мерки в България в контекста на изменение на ИЗП при прилагане на европейската политика	120
гл. ас. д-р Антон Митов	

Предисловие

Представените текстове в настоящото издание са резултат от етап 1 от разработването на научноизследователски проект на тема: „Поземлени отношения и европейска политика: синергия и перспективи за българското земеделие“ с акроним ПОЗЕСИН. Изпълнението на дейностите се финансират от Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката за оказаната финансова подкрепа при изпълнение по силата на административен договор № КП-06-Н35/2 от 18.12.2019 г. Колективът изказва благодарност на ФНИ за възможността да обедини усилия и експертност при изучаването на сложната и мултидисциплинална тематика свързана с поземлените отношения. Голямо предизвикателство е откриването на синергийност за реализиране на потенциални ползи за българското земеделие при прилагането на общностната земеделска политика, съчетаването ѝ с национална подкрепа, съобразяване със социокултурни традиции и предимства, присъщи за първичния отрасъл у нас. Колективът изказва благодарност и на администрацията на МЗХГ за оказваната логистична подкрепа при изпълнението на теренната работа, при организирането на някои количествени и качествени емпирични изследвания.

Мултидисциплиналният екип прилага научна експертиза от сферите на аграрната икономика, макроикономиката, правната материя, екологическите и социалните науки. Това се налага поради факта, че по своята същност поземлените отношения са сложни обществени отношения, възникващи в селското стопанство при използването на незаменимия производствен фактор, каквото качество е същностно за земеделската земя. Поземлените отношения у нас са динамично развиващи се, усъвършенстват се под влияние на стопанската конюнктура, на институционалната средата, на общностната политическа рамка и на др. фактори. Същевременно, поземлените отношения имат съществено влияние върху социално-икономическите резултати, както в селското стопанство като първичен отрасъл, така и върху националната икономика. Динамиката и бъдещите промени в поземлените отношения са в системна връзка от промените в европейската и националната политика.

Създаването на стойност не само в първичния отрасъл, но и в икономическата система на страната до голяма степен зависи от разкриването на синергийни възможности за проявление на позитиви за обществото. Това ще е един от фокусите при работата на изследователския колектив при етап 2 от разработването на проект ПОЗЕСИН.

Авторите изказват искрена благодарност на рецензентите проф. д.ик.н. Юлия Дойчинова от УНСС и на проф. д-р Дарина Русчева от ИИИ към БАН за оказаната високоекспертна подкрепа в хода на работата по проекта.

Пламена Йовчевска

ГЛАВА ПЪРВА. Методологически и методически въпроси за изследване влиянието на поземлените отношения върху социално-икономическата система

1.1. Същностни характеристики на поземлените отношения във връзка със стопанската среда в земеделието

проф. д-р Пл. Йовчевска

Поземлените отношения са сложни обществени отношения, възникващи въз основа на използването на земята като основно и незаменимо средство за производство в земеделието. Проблематиката, свързана с изучаването на поземлените отношения е с непреходна актуалност и значимост. Генезисът и развитието на икономическата наука се заражда при проучването на релациите общество-поземлена собственост-поземлен ресурс. Трудовете на Уилям Пети, Адам Смит, Давид Рикардо и Карл Маркс са еманация на необходимостта от изграждане на теоретичен конструкт за изучаване на сложните обществени отношения зараждащи се при промяна на социалния модел на обществата и последващите промени в земеползването и земевладеенето. Постулатите „Земята е майка на богатството“ и „Земеделието е фабрика под открито небе“, формулирани преди векове, са еманация на важността на тематиката, свързана със земята. Очертават контурите на социален модел, в центъра на който са поземлените отношения.

Динамиката в развитието, както и спецификата на сложните процеси по усъвършенстване на поземлените отношения в България, в последните три десетилетия се разполага в координатната система на трансформацията през 90-те години, прекроила обществените отношения и довела до съществени институционални промени в националната икономика, в частност и в земеделието на страната. Прилагането на общностната земеделска политика след 2007 г. привнася нови динамични промени в стопанската среда за функциониране на първичния отрасъл у нас. За да се стигне до генезиса на проблемните полета, с настоящия научно-изследователски проект се изследват настъпилите промени с помощта на подходящи методологични и методични решения, изведени от различни теоретични школи и учения. Изследването на връзките общество-земя-индивид изисква интердисциплинално знание, холистичен подход и обединени усилия на учени, пристрастни към макро, мезо и микро анализи, към прецизна кабинетна, експериментална и теренна работа, към детайлно познаване на първопричината за всички процеси влияещи върху състоянието и развитието на поземлените отношения, в т.ч. върху земеползването и земевладеенето. Цялостното изследване на поземлените отношения е неотменно условие за изучаване на влиянието им върху социално-икономическите процеси у нас. Това е блендата, която позволява на колектива, изследвайки поземлените отношения, да изведе определени синергийни възможности за българския земеделския отрасъл, пораждащи се от съчетаването на монополно добри природни дадености за земеделие, съществуващите дълбоки социокултурни традиции и приложението на общностната земеделска политика.

Актуалността и значимостта на разглежданата научна проблематика се извежда/произтича от настъпили структурни изменения в първичния отрасъл у нас след присъединяването на страната към общото европейско икономическо пространство. Част от тези изменения придобиват характер на дисбаланси. На настоящия етап от развитието на поземлените отношения в България актуалността и значимостта от подобно изследване се извежда и от необходимостта да се решават проблеми, проявили се още при поземлената реформа, както и проблеми, възникнали при приложението на общностната земеделска политика. Получаването на финасовите средства за подкрепа на доходите и стимулите за спазване на други европейски политики, изкривяват стопанската среда у нас. Европейските субсидии са притегателен мотив за голяма част от земеделските стопани. Твърде често получаването им се приоритезира. Не винаги се реинвестират в стопанската дейност. Плащането на единица площ води, проражда процеси на дихотомия при стопанските единици и при използването на земята и генерира редица дисбаланси в отрасъла. Все по-малко на брой стопанства обработват все повече земя. Съответно, получават все по-голяма част от финасовите потоци за подкрепа на доходите, което е в дисонанс с философията на общностната земеделска политика и с основната идея на основополагащите документи на ЕС.

За да се опознаят, изучат и анализират сложните системни връзки, повлияващи състоянието на поземлените отношения в България, е необходимо да познаваме протичащите сложни промени в стопанската среда, повлияни от компоненти на нежива, жива природа и социум. Това е базисно изискване при изследване състоянието на поземлените отношения у нас, при избор на подходящи теоритични модели за извеждане на изследването, с оглед обективизиран анализ на промените, извеждане на изводи и откриване на синергии за българското земеделие от приложението на европейската политика. Значимостта от изграждането на социален модел, разкриващ мястото и ролята на поземлените отношения за усвояване на синергийни възможности за българския първичен отрасъл при приложението на общностната политика се обуславя и от предвижданите промени в новия програмен и бюджетен период. През 2021-2027 при предоставянето на европейски финансови средства за подкрепа на доходите на земеделските стопани приоритетно се извежда съблюдаването на национални приоритети и постигането на резултати във всички държави членки на ЕС. Това изискване е императив в европейското и национално секторно законодателство и е съществен акцент за актуалност на изследването и на необходимостта от неговото провеждане.

Въпреки наличието на редица научни публикации по темата, в теоретичен план у нас липсва цялостно изследване за състоянието на поземлените отношения при прилагането на общностната политика и възможностите за усвояване на синергийни ползи на микро, мезо и макро ниво. Необходимостта от разработване на теоретико-методологически и методически въпроси за изследване на поземлените отношения се извежда и от сложната обвързаност на стопанисването на земята с все по-актуалните световни, регионални, национални и локални процеси във връзка с политиките за устойчиво развитие и новата парадигма за съчетаване на линейна и кръгова икономика, концепцията за биоикономиката, хранителната сигурност и смекчаване на неблагоприятните климатичните промени. Извеждането на изследването има

интердисциплинарен характер е в унисон с няколко от 17-те цели на хилядолетието на ООН и на последвалите промени в обществената политика.

Актуални икономически изследвания (Талеб 2007, Калецки 2013, Пикети 2015,) допринасят за допълване на институционалната икономическа теория при изучаване на нововъзникващи процеси (дисбаланси) в системата на общественото производство. Правата на собственост имат потенциал да бъдат теоретична база за преодоляване на редица дисбаланси, да осигурят пазарна ефективност и социална справедливост.

1.1.1. Изследванията по проблема

Значимостта на тематичната област, свързана с поземлените отношения, е предмет на системен интерес от различни изследователски полета, школи, колективи и автори в световен, регионален и национален мащаб. Изграждането на новите икономически отношения в българското земеделие е успоредено с преминаването от „пакетирано общество“ (Фотев 1997) към принципите на „пазарът знае“. Поземлената собственост се възстановява без икономически обоснован анализ (Колева 1997, Михайлов 2001, Рангелова, Владимирова 2007, Йовчевска 2016), с мотив „възстановяване на справедливостта“. Не се отчита настъпилият „генерационен вакуум“ (Йовчевска 2016). Човешката социална сила, базовата социално-антропологическата общност е пренаредена (Драганов 1997). Подценена е възможността за комасация (Савова, Д, 1991, Ганев, 1994, Владов 1996, Григоров, Колева 2001). Пропусната е административната норма за укрупняване на отделните парцели, които, по силата на наследяването, напротив, продължават да се раздробяват (Савова, Колева (1996), Дойчинова, Кънчев (2000), Кънева, Йовчевска (2002)). Вследствие от изброените обстоятелства, вместо фактор за производство, трансформацията в България превръща земята в имагинерна величина. Пазарът е стресиран от динамично променящо се законодателство. Поземлените отношения, като част от икономическите отношения в националното стопанство, са блокирани. През 1997 и 1998 няма регистрирани сделки със земя (Ангелов 2002, Йовчевска 2002, Рисина, Янакиева 2005). Ангелов, Станимирова (2005) изучават регионални аспекти на собствеността върху земеделската земя в България. Сигналите за европейско подпомагане ускоряват развитието поземлените отношения и пазара на земеделска земя у нас. Това е общата рамка на земеползване и земевладеене, при която българското земеделие се присъединява към общото европейско икономическо пространство (Кънева, Анастасова-Чопева, Йовчевска 2018).

Задълбочени изследвания на сложните процеси при фрагментиране на земеделската земя у нас се извършват в рамките на проектни проучвания на ФАО (Koreva, Noev, Evtimov 2002). Проучване на стопанските структури е предмет на анализ от Aikova, Terziev (1999). Интересът на изявени изследователи във връзка с протичащите процеси в поземлените отношения у нас и в други страни в преход е системен (Swinnen 1997, 1999, 2004; Swinnen, Buckwell, Mathijs 1997; Swain 1999; Swinnen, Vranken 2005, 2010). Цитираните автори разполагат своя методичен апарат на достиженията на актуалната за периода на проучванията Нова институционална икономика и Неокласическата школа. Новата политическа конюнктура предоставя условия за развитие на поземлените отношения в нова стопанска среда. Земеползването и земевладеенето са силно повлияни от свободата на *laissez faire*.

Същевременно, българските земеделски стопани, осъзнато или не, „познават неформалните правила“ (Nord 1994), които формират очаквания и поведение на индивида в социума. Владееят уменията да „оцеляват“ от непосредственото единоборство със земята (Георгиев 1997), и поради това в българското село има силни социокултурни традиции (Кожухарова, Добрева 1994, Колев 2002). Следвайки писаните и неписани правила (Oliver Williamson), индивидите дават своя колективен принос за редуциране на риска при ежедневната си стопанска дейност и несигурността в обществото като резултат от ограничената рационалност (*bounded rationality*). Изследванията на „специфично общата собственост“ и институционалното разнообразие (Elinor Ostrom 1990, 2005) са отличени с Нобелова награда за икономика, споделена с Уилямсън.

Съвременните предизвикателства изискват ново икономическо мислене; конвенционалната икономика не може да предвиди път през настоящите кризи. Полезната нова икономическа теория обаче ще възникне само когато икономистите се ангажират с практически проблеми в реалния свят Sheeran, K. (2013).

Участието на страната в общото европейско икономическо пространство, което оказва общо положително влияние върху социално-икономическата система на селското стопанство. Същевременно, поземлените отношения се развиват в нова и активно променяща се, динамична институционална среда. Въздействието ѝ върху земеползването и земевладеенето е с общ позитивен ефект. Има възможности да се осъществява различно, по-пластично към природните условия/предпоставки в/на отделните агроеологични райони производствено направление, което би довело до подобряване на стопанската дейност в екологичен, икономически и социален план в посока смекчаване и частично преодоляване на силно изявената дихотомия, привнесена/провокирана от избора на начин на прилагане на европейската политика за подкрепа на доходите на земеделските стопани у нас (СЕПП/директните плащания). Това ще спомогне за стабилизиране на производствената дейност на средните и дребни актьори, тенденция хармонизираща със социалния модел на Европа на XXI-ви век. Очакванията са, че поземлените отношения ще продължат да допринасят за общото подобряване на стопанската конюнктура в селското стопанство и за утвърждаване на водещата роля на отрасъла за развитието на националната икономика. Тази работна хипотеза, при потвърждаване, в хода на изследването, ще открие значимостта на поземлените отношения и ще разкрие мястото им в социално-икономическата система на селското стопанство и ролята им за развитие на селските райони.

Анализът на развитието на поземлените отношения у нас откроява значението на тяхната зрялост и влиянието из за състоянието на социално-икономическата система на селското стопанство, както и за развитието на селските райони. Извеждане на някои резултати и причинно-следствени връзки от прилагането на общностната земеделска политика в българския първичен отрасъл откроява съответни тенденции и изменения в социално-икономическата система на селското стопанство и в развитието на селските райони. Дезагрегирането на изследването и търсенето на синергии може да се обособи в няколко насоки. Може да бъде ориентирано/насочено към оценка на очакваното влияние на:

- Прилагането на ОСП върху развитието и зрялостта на поземлените отношения и съответно, състояние на социално-икономическата система на селското стопанство и развитие на селските райони.
- Земевладеене и земеползване като основни елементи на поземлените отношения. Баланс на земята като незаменимо и основно средство за производство. Субекти и администриране.
- Място на екологичните политики за подкрепа на първичния отрасъл и съчетаване с агроекологичните условия за производство в земеделието.
- Бонитетът и политиките за управление на природните ресурси, икономизиране на агроекологичния потенциал.
- Социално-икономически ефекти от подкрепата за земеделието, в т.ч. и от подкрепата на дребните стопанства.

1.1.2. Поземлени отношения и подкрепа за земеделските стопани

В качеството си на сложни обществени отношения, възникващи във връзка с използването на земеделската земя при стопанската дейност на актьорите в отрасъл селско стопанство, поземлените отношения винаги са обект на специално внимание. Този акт се обяснява с влиянието, което поземлените отношения оказват върху на състоянието и социално-икономическите промени в системата на селското стопанство, със значимостта им за състоянието на селските райони, за стопанската активност на различните категории земеделски субенти в отрасъла и др. Динамично променящата се институционална среда оказва съществено влияние за развитието и зрялостта на поземлените отношения. При забелязващото се неравномерно съзряване/развитие на поземлените отношения у нас, в отделни региони се наблюдават наченки на влияние на установило се „равновесие“ между стопанска среда и удовлетвореност от използването на земята като ресурс за осигуряване/поддържане на устойчивост при отплащане на направените вложения в производствената дейност и рентираната добавена стойност.

Предвид спецификата на производствената дейността в селското стопанство, който, като първичен отрасъл, съчетава фактори от биологичен, технологичен, институционален, социален и др. характер, обществената чувствителност към заетите в отрасъла е предмет на политическа и институционална подкрепа. Водещ мотив при извеждане на значимостта на дейността на актьорите е двоякото влияние на обществената подкрепа. От една страна се подпомага дейността на земеделските стопани на микро равнище, за да преодолеят евентуални рискове при „работата си във фабриката под открито небе“, както философът Маркс определя труда в селското стопанство. От друга страна, ползите на макроравнище са осигуряване на социално-икономически ползи за отрасъла, за националната икономика, за стабилизиране на локалните общности и за осигуряване на продоволствена сигурност.

В Официален вестник на Европейския съюз (С 202/62), Член 39 (предишен член 33 от Договора за европейската общност (ДЕО)¹ е разписано целеполагането на подкрепата за актьорите в земеделието със средства на европейските данъкоплатци.

1. Целите на Общата селскостопанска политика са:

- а) да се увеличава селскостопанската производителност чрез подкрепа на техническия прогрес и осигуряването на рационално развитие на селскостопанското производство, както и оптимално използване на производствените фактори, по-специално на работната сила;
- б) по този начин да се осигури приемлив жизнен стандарт за хората, занимаващи се със селско стопанство, в частност посредством увеличаването на индивидуалните доходи на лицата, осъществяващи тази дейност;
- в) да се стабилизируют пазарите;
- г) да се гарантира снабдяването;
- д) да се гарантира, че доставяните продукти достигат до потребителите на разумни цени.

2. При изработването на Обща селскостопанска политика и специфичните методи за нейното прилагане се взема предвид:

- а) специфичният характер на селскостопанската дейност, произтичащ от социалната структура на селското стопанство и от структурните и естествени неравенства между различните селскостопански райони;
- б) необходимост да се извършват постепенно подходящите промени;
- в) фактът, че в държавите-членки селското стопанство представлява сектор, тясно свързан с икономиката като цяло.

В 2007 година България става пълноправен член на общото европейско икономическо пространство. Възможност, която ни присъединява към държавите, спазващи общностни правила и норми, еманация на които е прилагането на Общата селскостопанска политика (ОСП) и в родното земеделие. Точно век и половина ни делят от присъединяването на страната ни към ЕС-27 и началото на честване на 24 май, уникален празничен ден на знанието и просветата, честван единствено в България. Цели 150 години традицията и стремежът към знание се поддържат от жаждата на българина към просвета и наука. Същевременно, знанието се възприема като основен фактор за постигане на добри стопански резултати. Разбирането, че знането е в основата на икономическия просперитет, е водещо още при издаването през 1894 г. на „Българска сбирка“, първата книжка на списанието за книжнина и обществени знания. Любопитно е, че на страниците на първообраза на научната периодика у нас намира място и Окръжно № 10 467 на Министерството на земеделието и търговията от онова време. Част от този документ е „правилник за земеделческите надзиратели“. *Задължение на министерските чиновници*, вменено им в дълг с гореспоменатото окръжно, е да дават *практически съвети* и *подробни указания* на населението „как се садят и разсаждат дръвчета“ и преди всичко в какво да внимават при всяка отделна манипулация. Кратките упътвания „как да става това“, съдържащи се в документа, имат характер на методично помагало и обхващат всички технологични звена от засаждането до последващите грижи по отглеждането на различни овощни видове. Тъй като в 1894 г селекционната наука е била преди всичко кабинетно занимание, а разсадници в днешния им вид не е имало, от гледна точка на съвременниците, това

¹ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:12016E039&from=EN>

четиво е твърде любопитно. Поради това си позволяваме да направим подборка на някои от включените в него препоръки.

И в ония далечни години, както и днес, крайният резултат от стопанската дейност е основен мотив, който от страниците на гореспоменатия документ звучи така: „Понеже с посаждането на всяко едно дръвче се има всякога предвид да се получи от него по възможност в по-скоро време по-здраво дърво, трябва да обръщате най-голямо внимание на това, дръвчетата да бъдат достатъчно добре развити и според случая и вида на дървото не по-млади от 3 години и не по-стари от 6 години. Най-добро е дръвче с достатъчна височина, поникнало от семе на открито място”. Като всяко практическо помагало, и това включва подробно изброени изключения. Гореописаните изисквания могат да не се спазват при черниците, дюлите, немското и френското грозде. Само при тези овощни видове се допускат изключения от общото правило.

След като са избрали подходящо дръвче, стопаните биват съветват да се отнасят твърде сериозно към изкопаването му. За целта им се обръща внимание „да отрязват с остър нож откритите при откопаването корени и да пазят стеблото от повреди”. Желателно е, след това засаждането да стане максимално бързо, за да не изсъхнат малките корени, които се определят като най-важни за вкореняването и за бъдещото развитие на дървото. Видът почва също е от съществено значение. „Най-напред се започва саденето в тежките глинести и непропускливи почви и се свършва с леките и песъкливите”. Надморската височина на която ще се отглежда дръвчето също се отбелязва като съществен фактор. В помагалото е записано, че „най-напред се седи във високите места, където зимата и студовете захващат по-рано и после на по-ниските”.

Днес е твърде актуално да се говори за агроекология. Дори Европейският съюз поддържа специална мярка в областта на Общата селскостопанска политика и сериозен финансов ресурс за подпомагането ѝ. В 1894 г на страниците на списанието за книжнина и обществени знания агроекологичната тематика също е засегната, макар че като научна дисциплина тази област все още не е изучавана у нас. Характеристиката ѝ обаче е факт и дефинирането ѝ звучи така: „При все, че повечето от дърветата могат да растат на едно и също място, в една и съща почва, то всеки от вас е забелязал, че има известни места, посадени изключително с круши, други с ябълки, трети с череши и т.н. Това отделяне си има причина в самите местни условия, защото другите дръвчета при същите условия са расли по-лошо и са отстъпили място на този вид, които най-добре успява”. Следва и практическият съвет: ”Във високите планински места, където пролетта и есента траят по-късо време и лятото не е толкова горещо, успяват добре само дърветата с по-прости плодове и такива, които изискват малко топлина за развитието и узряването си”. Привеждат се примери с череши, вишни, зарзали, и тези от ябълките и крушите, които нямат толкова едри и нежни плодове. Накрая се прави извод, че „успяват тези видове, на които мястото и климатическите условия отговарят на тяхното добро вегетиране”.

За добрия стопански резултат от съществено значение е и изборът на подходящата почва. И тук „правилникът на земеделските надзиратели” със своята конкретика има характер на практическо ръководство/помагало. В него четем: ”Най-отговарящи почви за главните видове овощни дървета са следните: за ябълките – плитките, с изключение на съвсем влажните и чисто песъкливите; за крушите – дълбоките и по-сухите; за сливите – възвлажните и плитките; за черешите и вишните – леките и сухи почви; за орехите – дълбоките, сухите и богати почви; за зарзалите – леките и сухи почви; за дюлите –

плитките, тежки почви и пр”. Вероятно, днешните специалисти по овощарство биха оценили по достойнство почвоведското експертно мнение на чиновниците от Министерството на земеделието от края на 19-ти век.

Следващата стъпка от технологията е самото засаждане на дръвчето. И тук инструкцията е пределно ясна. Най-напред се отстраняват наранените при откопаването на дръвчето корени за да не загният и да не доведат до изсъхването му. При тази операция е възможно да се наруши равновесието между короната и корените. За да не се допусне това, след засаждането, клоните трябва да се оформят и леко да се подкастрят. Дупката в която се засажда дръвчето обикновено е 1 метър широка и $\frac{1}{2}$ метра дълбока. Препоръчва се горния слой, „по-богата с хранителни вещества почва” да се засипе върху корените, а долният да остане отгоре. Почвата върху корените може да бъде „допълнително обогатена с оборски тор, с дървесна пепел или с угнили листа”. Сходството с широко пропагандираното в наше време биологично земеделие е повече от очевидно. По-нататък се обръща внимание на най-често допусканата практическа грешка. Не бива корените на новозасаденото дръвче да са на по-голяма дълбочина спрямо тази, на която са били преди откопаването. От съществено значение за доброто уплътняване на почвата около корените е и обилното ѝ поливане при засаждането и редовните поливки в периода на прихващане. Желателно е дръвчето да се привърже към опора. Любопитно от гледна точка на нашия ден е, че съветът е това да стане с жилава върбова пръчка. Първият аргумент в тази насока е фактът, че тя няма да нарани кората на дръвчето при евентуалното му слягане. Има и втори аргумент...”няма никаква цена”, за разлика от канапа. Прагматизмът в следосвобожденска България е предмет на проучване в редица разработки по народопсихология. Но, за разлика от европейца, днешният българин, май е попретъпил това си чувство. Примерите са навсякъде около нас, но това е друга тема... Биоекономикаа и кръговата икономика ще възстановят равновесието.

Това са главните, както се определят в ръководството, правила които „надзирателите” трябва да сведат до знанието на стопаните за да се прихванат засажданите от тях дръвчета. Но в Окръжно № 10 467 от 1894 година „има и някои изкуствени средства”, чието прилагане ще доведе до още по-добри резултати. Сред тях са:

- Напояване на дръвчето преди засаждането му в каша от почва и оборски тор. Образувалата се „кора” ще предпази корените от евентуално неблагоприятно влияние на студ или горещина в зависимост от сезона и осигурява на „новоразвитите нежни коренчета достатъчно и лесно приемлива храна”;
- Посипването в дупката между корените на ечемик, овес или други зърнени, „почват в скоро време да кълнат и се образува топлина, която ускорява образуването на нови коренчета, които намират в самите житни зърна добра храна”;
- Поставяне около дръвчето на угнил оборски тор. При дъжд или след поливане, част от него се отмива към корените и им „осигурява хранителни вещества”. Предимство за новозасаденото растение е и това, че през зимата температурата около него е по-висока и оборският тор го предпазва от измръзване.
- Намазване кората на дръвчето с варена каша, с угнил оборски тор или увиване със слама предпазва от измръзване през зимата и предотвратява изсъхване на кората през лятото.

Накрая, в цитираното Окръжно, „зеделският надзирател“ получава много съществена препоръка от висшестоящите чиновници от Министерството, а именно: „За да не изгубва населението охота към саденето на овощни дръвчета, ще му препоръчвате да седи само такива в които има голяма надежда да се хванат, и после в такова количество, каквото е в състояние всякой да полива през лятото“. И накрая, се прави извод, че тази именно грешка е допускана до сега и дълг на „зеделските надзиратели“ е да я поправят. Представеният исторически казус е откритие от прилагането на метода на кабинетното проучване и доказва непреходността на темата за значението на връзката селскостопански производител – зеделска дейност – администриране и политика за подкрепа на дейностите в първичния отрасъл.

Приликите с днешния ден са спонтанни, но не и случайни. И ако указанията от края на 19-я век звучат наивно-романтично, то предизвикателствата на днешния ден, за да се превърнат в предимство за зеделието на България и за хората, които се трудят в отрасъла, все още очакват своя прагматичен прочит. Първото научно списание за книжнина и обществени науки през 1894 година дава своята подкрепа за зеделските стопани на България. Доказаните и големи възможности на съвременната българската наука в тази насока тепърва предстои да бъдат използвани по достойнство. Системно и методично, в името на общото благо. В конкурентната среда на разширения Европейски съюз – 27, това е повече от наложително.

1.2. Зеделски земи – теоретичен дуализъм, институционални и правни „грешки“ *доц. д-р Минко Георгиев*

Липсата на единна теоретична рамка за изследване на зеделските земи води до това, че съвременната теоретична доктрина за зеделските земи и тяхното разпределение прави три важни „грешки“:

Първо - приема че консолидирането на ресурсите има единствено позитивен аспект. И още, че ефективността следваща от интеграцията на организациите, е приема за безопасна и не може да води до дискриминация през нивата на ресурсно-продуктовата верига. В крайна сметка потребителите на селскостопански продукти получават по-висока стойност.

Второ - приема, че субсидиите носят единствено ползи, като се отхвърля възможността максимизирането на дейността чрез ренти да се явява спирачка срещу по-високата производителност. Съответно дискриминацията получена от такива потенциално по-силни актьори не вреди на конкуренцията.

Трето - хибридните организации служат единствено за понижаване на трансакционните разходи. „Правната джунгла“ от многото правила и техните промени не може да повлияе негативно на справедливото разпределение на ресурсите – между участниците в тези организации. Те не поставят информационни и други бариери помежду си – не усвояват правата в своя полза - в нашия случай от разпределението на зеделската земя. Накрая, неправилно се приема, че актьорите, които овладяват тези организации не могат да прехвърлят част от разходите на останалите.

1.2.1. Правна, институционална грешка в ОСП

Налице е „скрита колизия“ между целите на ОСП. Тя се осъществява чрез първичното право, изкривяването се натрупва кумулативно актовете в актовете с по-нисък ранг на вторичното право и накрая се разгръща, като система от деформации в хоризонталното законодателство.

В целите на ОСП - чл. 39 от ДФЕС² в ал. 1, буква (а) се вземат предвид възможните ползи от икономии от мащаба. Стабилността на пазарите е поставена в чл. 39, ал. 1, буква (с). При систематично тълкуване, отчитайки и взаимовръзката с чл. 43 от същия правен акт, може да се заключи, че ефективното използване на ресурсите има по-голямо значение за ЕС, от пазарната стабилност. Правната система не отчита и времевия хоризонт на двете понятия. Не са заложени насоки при евентуални дисбаланси с други цели, каквото е решението на „фермерският проблем“ – в чл. 39 ал. 1 (б) от ДФЕС³.

Дуализмът съпътства и вторичното право. В Регламент 1308/13⁴ за конкуренцията на земеделските пазари – последната се „съвместява“ интеграцията. В този правен акт, няма нито дума по повод икономическото „състезание“ при и по повод разпределението на първичния производствен фактор – земеделската земя. Цялото вторично право е съпътствано от недостатъчност при решение на проблема с разпределението на този толкова важен ресурс макар да признава съществуването на «land grabbing». С малки изключения е признат проблемът с концентрацията на земеделските земи, но същият е поставен като част от атипичното право⁵. ЕС са обаче твърди, че по повод земеделските земи подхождат неправилно, съответно е задвижил наказателна процедура за установяване на противоречие с правото на общността, по повод земеделските земи.⁶

Националното антимонополно законодателство не въвежда „господстващо“, или „монополно положение“ по повод достъпа и разпределението на земеделската земя⁷. Липсата дефиниция за локален пазар на земя⁸, автоматично изключва мерките против завладяването и нелоялната конкуренция. Последното води до постоянна потребност от саниране на всеки един от правните актове.

Земеделски земи и път на зависимостта, следван от законодателството на страната първи период (1878 г. – 1947 г.). С Търновска конституция (1879) - чл. 67 и чл. 68, в страната се легитимират собствеността и наследяването. Законът за наследството (ЗН) е първият, в който се дефинират имуществени отношения. Промяната на същия

² Консолидирани версии на Договора за Европейския съюз и Договора за функционирането на Европейския съюз, Официален вестник на Европейския съюз, том 51, 9 май 2008 г., 2008 / С 115/01.

³ По-ниските доходи на фермерите, спрямо тези в индустриалните производства и други

⁴ Регламент (ЕС) № 1308/2013 на Европейския парламент и на Съвета от 17 декември 2013 година за установяване на обща организация на пазарите на селскостопански продукти и за отмяна на регламенти (ЕИО) № 922/72, (ЕИО) № 234/79, (ЕО) № 1037/2001 и (ЕО) № 1234/2007

⁵ Атипичните актове обикновено не произвеждат автоматична обвързаност за своите адресати. Също така нямат изпълнителна сила.

⁶ Процедурата срещу 5 държави. Виж за подробности сайта на Европейската комисия в панела за България за *Обща финансова стабилност, финансова обслужване на капиталовите пазари*: “Acquisition of Agricultural Land”. http://europa.eu/rapid/press-release_IP-16-1827_EN.htm.

⁷ Виж Закон за защита на конкуренцията чл. 20 и чл. 21

⁸ Липсва уредба за „локално господстващо положение“, „локална концентрация“, „монополно положение на местен пазар“. Виж Закон за защита на конкуренцията на Р. България.

правен акт от 1890 г. създава стабилност, но и института на общото наследяване на собственост. То е причина за перманентно раздробяване на земеделска земя. В периода 1897-1908 г. е раздробяването по линията - множеството наследствени делби бележи ръст, като едва по-късно, се правят първи опити за снижаване на фрагментацията (чл 240 и чл. 241 от ЗН) - чрез поставяне на земеделските земи в дял на някой от наследниците от мъжки пол. По-късно се дава възможност чл. 104 от ЗН – за изкупуване на дяловете а по силата на чл. 242 от ЗН - наследници, които са участвали със свои средства и труд в стопанството, могат да претендират за по-голям дял. До 1934 г. броят на дребните имоти, непрекъснато расте от там на ефекта на фрагментация. Стратегия за комасация в България, има от 1911 г. Служба за комасация на земя към Министерството на земеделието и държавните имоти, успява да обедини към 1928 г. земеделските имоти в едва 57 населени места.

Втори период (1947 г. – 1989 г.)

Комасацията в България продължава до 1945 г. Около 10 % от собствеността върху земеделската земя е уедрена. С „колективизацията“⁹ след 1951 г. големият дял от обработваеми земеделски земи влизат в активите на тогавашните централизирани организации (ТКЗС). На практика частните парцели са малко – за лични потребности, близо или в самите населени места. И въпреки, че ТКЗС спомагат за увеличаване на ефективността, те не продават, не отдават под наем земеделските земи. Заради това, може да се счита, че реален пазар на земеделски земи през този период не съществува. Следва да се счита, че от тогава - 50 те години на миналия век, страната разполага с модерни регулации за собственост – философията им е запазена до днес. Пет са основните правни източника, които оформят законодателство, с отношение към земеделските земи¹⁰ . Опростената правна рамка предполага сравнително лесна адаптация, но само към онова преразпределение свързано с производствените отношения.¹¹

Трети период (1889-2020)

Реституция (1992). През 1991 година в страната започва да действа сегашната Конституция (КРБ). В съответствие с принципа на неприкосновеност на частната собственост, от 1992 г. – стартира възстановяването на земеделските земи в реални им граници.¹² Процесът протича паралелно с ликвидация на ТКЗС. В тези условия, законодателят се опитва да възстанови и пазарните отношения. През 1997 година са уредени „арендите“ в земеделието¹³. Промяната „помага“ на дългосрочни

⁹ Колективизация – процесът на включване на активи/земеделски земи в ТКЗС. ТКЗС - трудови кооперативни земеделски стопанства, някой от които преобразувани в АПК – аграрно промишлени комплекси, през 80те години, и които са ликвидирани във времето след 1992-ра г.

¹⁰ 1951 - Закон за задълженията и договорите, 1950 - Закон за наследството, Закон за държавната собственост; Закон за общинската собственост, както и недириктно свързаните, Закон за наемите (отм.), Закон за собствеността на гражданите (отм.); Закон за устройство териториалното и селищно устройство (отм.).

¹¹ Има се предвид legal security –правният принцип.

¹² Закон за собствеността и ползването на земеделските земи (ЗСПЗЗ) от – текстовете началото на периода уреждат връщането на собствеността, включително на наследниците, административната процедура, защита на собствеността – чл. 3-14; ликвидацията на старите структури ТКЗС - §12 и §13(1) от закона, както и § 7 от Преходните и заключителни разпоредби на закона за кооперациите (ЗК).

¹³ Закон за аренда в земеделието. В периодът след 1950 г. в България действа Закон за задължения и договорите – Глава IV “Наем на вещи“ чл.228-239. Този правен акт урежда наемните отношения

производство¹⁴, но фрагментацията продължава да създава проблеми. Приета е нова рамка за статута на Юрическите лица търговци 1991 г.¹⁵. От 1999 г., формално е „пре-решен“ въпроса със земеделските производствени кооперации¹⁶. Първоначално участието на земеделците и броят им нараства. Към 1999 е установено, че в тяхно разпореждане е 43% от обработваемата земя. След 2000 година обаче, тази тенденция се обръща. Считаме, че в българските условия производствените земеделски кооперативи, не следва да се считат за успешен модел на интеграция. Конкуренти с по-голяма пазарна мощ, продължават да ги изтласкват пазара на ресурса – земеделската земя¹⁷. Към 2002-2003 г. е налице спешна потребност от консолидация¹⁸ на земеделските земи. Поради тази причина в страната бяха създадени нови организационни форми и модели на консолидация¹⁹ Закон за ЮЛ, имащи за цел единствено придобиване и управление на земеделска земя даде тласък на стопанисването на земята от дружества изградени на принципа на американските инвестиционни тръстове.

1.2.2. Присъединяване към ЕС (2007)

Още от предприсъединителния период и после с присъединяване на страната към ОСП на ЕС е възприета рамка за стимулиране на производството чрез субсидирането. Последното се явява важен стимул за консолидация, но и за някой от деформациите, за които ще стане въпрос в статията. Едва през 2008 г. е уредена рамка на защита на конкуренцията: „господстващо положение“, „монопол“, тоест, формите на нелоялна конкуренция, но подобно на ЕС и България, не реши въпроса с конкуренцията относно ресурса (земеделска земя)²⁰. Легални дефиниции за локален/местен пазар не бяха

краткосрочно. Подходящ е за движими вещи. Наемът продължава не повече от 10 г., освен ако е търговска сделка чл. 229 от ЗЗД. Не е подходящ за земеделски земи, на които отношенията следва да са дългосрочни – примерно, с висок период на откупуване на инвестицията, както е за трайни насаждения.

¹⁴ В *Закона за наследството (ЗН)*, в периода на прехода са включени правните новели на: чл. 9а – фигурата на „последващия съпруг“; 90а – „завещания на земеделски земи включени в ТКЗС“; 91 а „отказите от наследство при имоти, които са били част от ТКЗС“.

¹⁵ *Търговски закон (ТЗ)*. Виж чл. 1 от ТЗ. Търговци са лицата извършващи определени сделки по занятие. Следва да се спомене, че в периода веднага след началото на прехода – частни лица можеха да извършват стопанска дейност по силата на Указ 56. (Указът е на Държавния съвет на Народна република България от 25 февруари 1989 г.).

¹⁶ Закон за кооперациите. Този закон е специален спрямо ТЗ, по който кооперациите биват регистрирани и действат до 1998 г..

¹⁷ ФАО възложи проучване за консолидация на земята още през 2001-2002 г. Второ проучване, бе проведено през 2003-2005 г.: „Консолидация на земя по споразумение в България“ беше реализиран с подкрепа на холандските фондове за развитие. През 2003-2005 г. проектът: „Консултантски услуги за осъществяване на пилотна консолидация на земя“ беше реализиран от CMS Bruno Morel - Франция и Geokonsult. Отново през 2006-2007 г. беше направен нов проект за консолидация на земя, „Стратегия и програма за консолидация на земята за България“ с техническа и финансова подкрепа от DLG и холандски фондове за развитие. И накрая, със същите спонсори проектът: „Интегриран проект за комасация на землище с. Катунец, област Ловеч“ от 2009-2010 г.

¹⁸ Закон за дружествата със специална инвестиционна цел. В началото на периода дружествата по този закон са 67. Понастоящем са едва 5.

¹⁹ Закон за подпомагане на земеделските производители (ЗПЗП). ЗПЗП дори не „опитва“ да реши теоретичното разногласие от „включването“ на субсидиите в производствените им функции. На практика законът се явява индулгенция за това производителите да увеличават, площите, от там печалбите като намаляват производството.

²⁰ Закон за защита на конкуренцията (ЗЗК). Глава – 4 от ЗЗК е за злоупотребата с „монополно“ и „господстващо положение“; Глава 5 – дефинира „концентрациите“. Липсват специални правни норми, защитаващи от нелоялна конкуренция при „натуралните ресурси“, включително и земеделските земи.

поставени в закона. Картелните договорки между производители относно цена или условия за членство в съсловна организация не се отнасяха относно споразумения, ограничаващи индиректно достъпа на по-малки и трудно приспособими играчи до земята. Новите 2008 формати за прехвърляне и защита на права от собствеността създадоха предимства на търговските дружества²¹ и въпреки замяната на физически действия с електронни, това не доведе до трайно намален размерът на трансакционните и от там средния размер на обществените разходи.

Процесите свързани с интеграцията и консолидацията в организациите – „предимствата“. В българското законодателство се развила каскада от правни механизми, подпомагащи консолидацията на земеделските земи.

1.2.3. Обща рамка на Закона за наследството. Правни новели, засягащи земеделците

Наследяването по закон и завещание по-често води до фрагментацията, както на земите, така и на субективните права свързани с него²². В същото време, правните новели на чл. 9а; 90а и 91 са в полза на редуцирането на процесите на фрагментация. Понастоящем, оказват все по-слабо въздействие върху разпределението и от там на размера на трансакционните разходи.

Правилата за субсидии на единица площ. Плащанията на единица площ изкривяват целите на земеделеца относно начина на максимизиране на дейността. Земеделецът се превръща в „rent seeker”.²³

Процедура за обработване на земи по чл. 37 (с) ALOUA, при подадена декларация по чл. 69 и чл. 70 от Правилника за прилагане на ALOUA. Загубата на право при неподаване на декларациите по чл. 69 и чл. 70 от ПП ЗСПЗЗ – във връзка с процедурата по чл. 37 (с) пряко повлияват на липсата на прозрачност²⁴. Процедура подпомага непряко - придобиването на земеделска земя от големи ЮЛ, опериращи на локалните пазари. Създават се условия за нова форма на “denial of entry”²⁵. Считаме, че дългосрочно това увеличава разходите на малките земеделци, свързани с правото на достъп.

Правило за “наем” без съгласие на всички съсобственици на земята - чл. 4а ALOUA²⁶. Разпоредбата за „отдаване под наем на имоти от съсобственици на идеални части“ е в колизията с решение на Constitutional Court²⁷ от 1995. По-важно е че в същото

Държавен монопол се установява само със закон (чл.18 ал.4 от КРБ) и чл. 19 ал.2 от ЗЗК, но пък липсват ограничения пред частните монополи на локално, местно ниво.

²¹ Законът за Кадастъра и имотния регистър към 2020 е въведен на територията на почти цялата страна.

²² Boliari, Natalia 2017 работи по-връзката между наследяването и фрагментацията в България.

²³ Много от изследванията очертават връзката между субсидиите и „land grabbing”. See Land concentration, land grabbing and people’s struggles in Europe, TNI, Final Report 2013 (достъпно на 19.10.2020). Считаме, необходимо да се очертае връзката между: “land grabbing” и „rent seeking”.

²⁴ Считаме, че липсата на прозрачността е в основата на проблема „land grabbing” на ниво ЕС. Виж доклад на унгарските изследователи János Ede Szilágyi, Anikó Raisz Bianka Enikő Kocsis, 2017 за същото.

²⁵ see Jan Douwe van der Ploeg, et.al. за начина по който следва да се използва “denial of entry”.

²⁶ Чл. 4а от ЗСПЗЗ определя възможност за съсобственик, притежаващ повече от 25 % идеални части от земеделската земя да сключи договор с трето лице без съгласието на останалите съсобственици. Правилата за разпределение на полученото наемно плащане между съсобствениците стават на основание чл. 30 от ЗС.

²⁷ Constitutional Court of the Republic of Bulgaria with respect to "property management" (Constitutional Court decision of 1995).

време създава, предимства за само един от съсобствениците, а за станалите - да заплащат по-високи разходи, в случай, че искат да участват в процеса на преразпределение на земите.

Правилото плътност при земи „насища“ на §15 – ЗИДП ALOUA

Правилата за „плътността на отглеждане на животни“ ползват единствено големите юридически лица в земеделието. Поправката бе приложена с обратна сила (*ex tunc*), което директно отстрани по-малки земеделци, които не разполагаха с достатъчно количество животни на определена площ²⁸. Този механизъм създава условия освен за поляризация между различните типове производства, част от малките земеделците да се наложи, да заплащат необосновано високи разходи с цел отново да имат достъп до ресурса.

Решението на Върховния касационен съд (ВКС) относно – институт на конверсия - “аренда” в “наем”. През 2016 г. с Тълкувателно решение на ВКС г.²⁹ бе създадена възможността за конверсия на „арендата“ по ЗАЗ в „наем“ по ЗЗД. На практика там където производителите са големи и разполагат с определена пазарна мощ – те винаги ще имат и икономическия стимул за конверсия на по-скъпата сделка в по-евтина. Това в крайна сметка ще обуслови по-високи разходи за малките собственици на земеделски земи.

Освобождаване от облагане с корпоративен данък на колективните инвестиционни схеми. Тръстовете регистрирани по ЗДСИЦ имат право на данъчни облекчения³⁰. Тази финансиализация създава условия за вертикална интеграция на дъното на ресурсно-продуктовата верига. Желанието на тръстовете за икономии от мащаба ще доведе до „изолиране“ на малките земеделци от земеделската земя – налице е тенденция големи собственици на земя да работят с големи земеделски производители. Последното отново ще увеличи разходите за достъп на малките играчи.

Влияние на процедурата на Еврокомисията срещу България. След промени в чл. 3-5 от ALOUA, с които се въведе „уседналост“ и правила за „произход на капитала“ срещу България започна наказателна процедура на ЕК по чл. 258 от ДФЕС за нарушаване правото на ЕС. Не са изследвани задълбочено възможните последици от успешно или неуспешно реализиране на висящото срещу България дело.³¹

Количествена законова промяна и адаптация за различните субекти/актьори

Националната правна уредба на България съдържа над 340 закона и повече от 3200 подзаконовни нормативни акта. Заедно, с Решенията на Конституционния съд, практиката на Върховните съдилища и общинските правни актове (локално правни актове) оформят сложна национална правна рамка. За периода 2007-2019 отчитаме, че 47

²⁸ Решение на конституционния съд от 2017 – потвърди липсата на противоречия с КРБ на разпоредбата. Договорите на земеделците за ползване на земя от държавния поземлен фонд бяха прекратени. КС не обсъди правните доводи за възможното противоречие с принципа на легитимните правни очаквания.

²⁹ Тълкувателните решения на Върховните съдилища не са източник на право, но са задължителни за прилагане от съдилищата на страната, което ги прави част от многостранната правна промяна в страната.

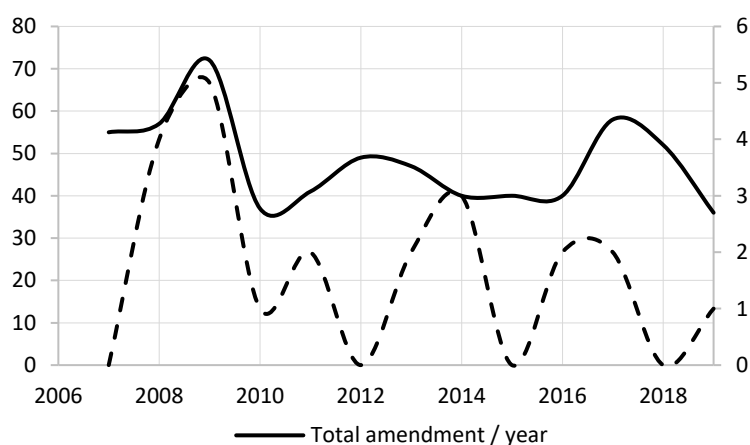
³⁰ Данъчната преференция е регламентирана в чл. 174 и чл. 175 от Закона за корпоративното подоходно облагане.

³¹ Виж Закон за пазарите на финансови инструменти и Закона за икономическите и финансовите отношения с дружествата, регистрирани в юрисдикции с преференциален данъчен режим, контролираните от тях лица и техните действителни собственици.

нормативни акта, засягащи пазара на земеделски земи са били поправяни общо 624 пъти. Само тарифите за заплащаните такси за услугите по обслужване на процесите са били изменяни общо 22 пъти. Огромният брой закони и подзаконовни актове и многократното изменение на правната уредба, не улеснява адаптацията на адресатите. Ако заради такава динамика на правото, правното поведение на субектите е неясно, затруднено, то може да се твърди, че и „правната им сигурност“ е силно застрашена.

Фигура 1.3.3.1. показва „правната грешка“ като адаптационен проблем зависим от количествения аспект на законодателството. Многото закони водят до възможности за определени субекти, които успяват да извлекат предимства от несъвършенствата на правовия ред. По-големите субекти, все пак успяват да се адаптират.

Фигура 1.2.3.1. Количество на промени на нормативни актове, засягащи земеделски земи в България 2007 – 2019

Източник: собствено изследване

За други обаче, същото означава, увеличение на размера на индивидуалните трансакционни разходи. Общият размер на търсенето на рента и на трансакционните разходи, както на разглеждания, така и на свързаните пазари е обусловен от правата и икономическата грешка. Този ефект се пренася и ускорява благодарение на следващите непазарни субституции.

Непазарните субституции

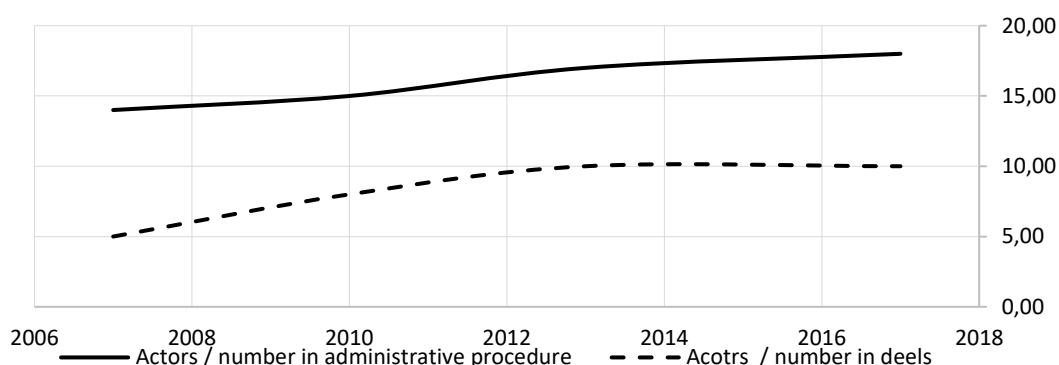
Непазарните субституции са: а) замяна на пазарните контракти с административни процедури; б) замяна на пазарните с непазарни актьори;

За да се направи тази част от арендата по-бърза служебното разпределение, бе разгърнато - чрез институционално повишаване на броя на непазарните играчи в пазарните процеси. Броят на държавните агенции, частните посредници рязко се повиши. Например, в процедурата по чл. 37 (в) от ALOUA, земеделските земи се разпределят и на служебен принцип като в различните производства общия брой достигна до общата 18 типа участници, които се занимават единствено с администриране на процеса.

В тази ситуация се развиха нови форми, чрез които актьорите да усвояват правата от собствеността. Например, бяха въведени „тарифи за времеви достъп“. Затрудненият достъп обаче винаги означава повишени трансакционни разходи за останалите участници в процесите.

Фигура 1.2.3.2. показва как непазарните субституции постепенно поставиха големите производители като основни икономически актьори. Обратното, местните, по-малки фермери, живеещи на същото място, бяха изтласквани от пазара на земеделска земя. Големите реализираха предимства, някои от които оформени като изополични отношения.³²

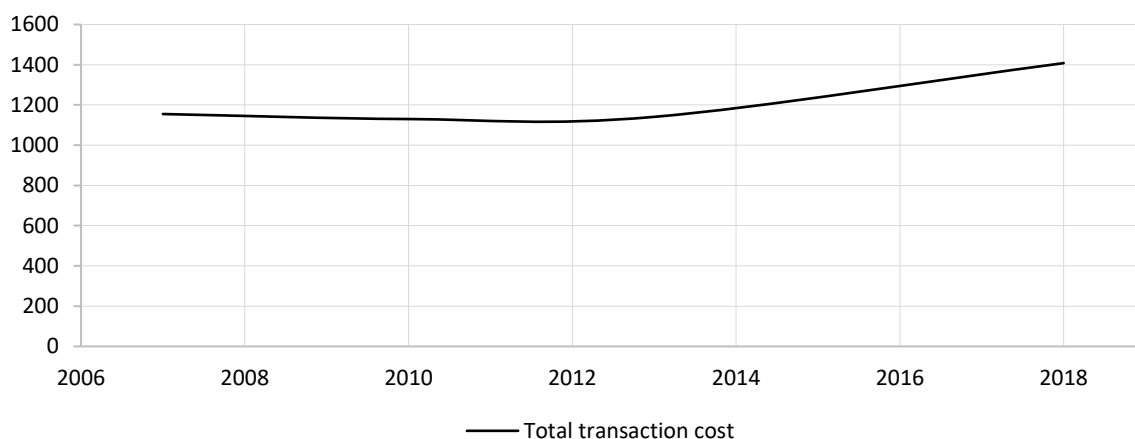
Фигура 1.2.3.2. Среден брой на непазарни актьори, участващи в сделки и процедури със земеделски земи в България 2007 – 2018 г.

Източник: собствено изследване

Трансакционни разходи индиректно прехвърляне на част от разходите

Фигура 1.2.3.3. Трансакционни разходи при контракти със земеделски земеделски земи в България 2007 – 2018

Източник: собствено изследване

Фигура 1.2.3.3 показва как въпреки ефективността на една част от икономически актьори общите трансакционни разходи имат тенденция да нарастват с годините.

³² Големият земеделски производител, веднага след като получи административно разпределена земеделска земя, дори когато няма интерес да я обработва – изпраща на място „нает“ от него друг малък земеделец, който му заплаща полица за ползване на земята. Заплащането на „средното за землището в много от случаите не се извършва“ от големия земеделец в полза на действителния собственик често не се извършва, или е със силно занижен размер.

Считаме че в повечето случаи големи земеделски играчи, индиректно успяват да прехвърлят част трансакционни разходи в тежест на по-малките³³.

В заключение може да се констатира, че към 2020 г. напълно се проявяват характеристики на пазарната концентрация. „Land grabbing“ се задълбочава, на всички нива пазарното разпределение свързано със земеделска земя. Субсидията на големите ЮЛ може да се счита за форма на rent seeking. Големите ЮЛ в земеделието постепенно „пренастроят“ дейността си за работа единствено с други, подобни на тях юридически лица.

Прозрачността при способите за придобиване е ниска. От 2013 г. в България дори не се води официална статистика за броя на *inrter vivos* сделките със земеделска земя. Непазарни предимства основани на информацията, се превръщат в бариери пред по-малки и по-неприспособими субекти. Част от тези предимства са свързани с невъзможността последните да се адаптират към количествената законодателна промяна. На практика – правната грешка – води до по-високи трансакционни разходи. Както вертикалната така и хоризонталната интеграция в организациите се извършва по административен ред. Увеличават се индиректно прехвърляне на трансакционни разходи от едни на други субекти. И въпреки, че едните стават по-ефективни, това е за сметка на останалите участници в икономическите процеси. Общият размер на трансакционните разходи следва да се увеличава в една такава система.

1.3. Системен подход за анализ на пазара на земеделска земя в България

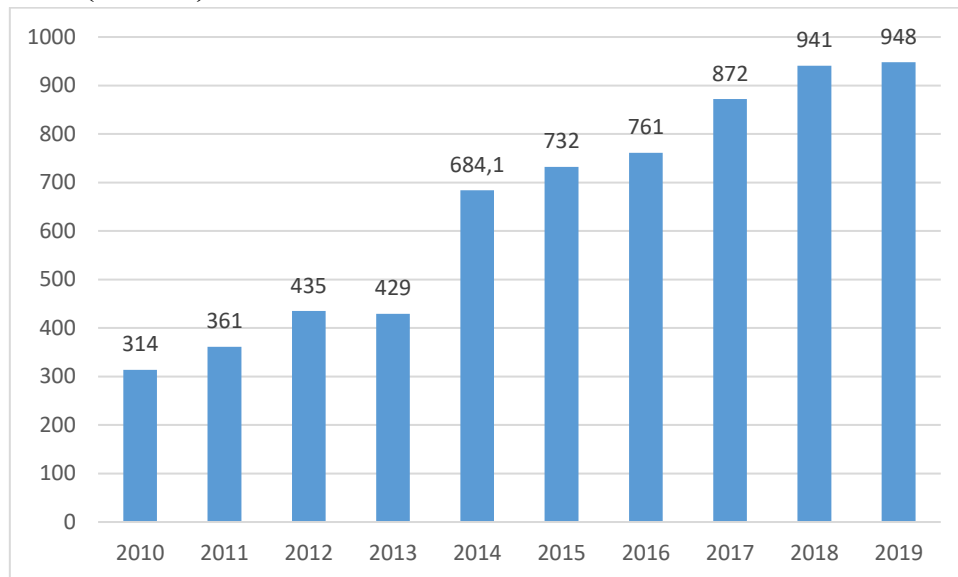
доц. д-р Мария Станимирова, гл. ас. д-р Дамян Кирчев, гл. ас. д-р Павлина Иванова

Пазарът на земеделска земя в България продължава да бъде един от най-динамично развиващите се. Като причини за това най-често се посочва субсидирането в отрасъла и прилагането на Общата селскостопанска политика на ЕС. Подпомагането на земеделските производители води до нарастване на изплащаната поземлена рента, повишава търсенето на земеделска земя, както от страна на земеделските производители, така и от други инвеститори (търсещи нарастваща възвръщаемост). Това обяснява значителното поскъпване на цената на земята и повишаване на броя на осъществяваните сделки и общия размер на търгуваната земя в страната. Същевременно, това не дава достатъчно основания за заключението, че пазарът на земеделска земя у нас е ефективен. Ефективният пазар се характеризира с редица особености, които се явяват едновременно с това и фактори за неговото развитие. Системният подход за анализ и оценка на пазара на земеделска земя насочва внимание към две условия: лесен достъп до пазара и възможност за безпроблемно осъществяване на пазарните транзакции. Тези характеристики са възможни при условие, че са изградени необходимите правна и институционална рамки и се прилагат адекватни регулационна и фискална политика.

³³ В забелязва се устойчив във времето процес на двойната маргинализация, заради която големите собственици на земеделска земя предпочитат да работят единствено с по-големите производители.

Динамиката в изменението на пазарната цена на земеделската земя в България за периода 2010 – 2019 г. е представена на фиг. 1.

Фигура 1.3.1. Цена на земеделската земя, обект на покупко-продажба за периода 2000 – 2019 г. (лв./дка)

Източник: НСИ (<http://www.nsi.bg/>, посл. достъп на 17.01.2021 г.).

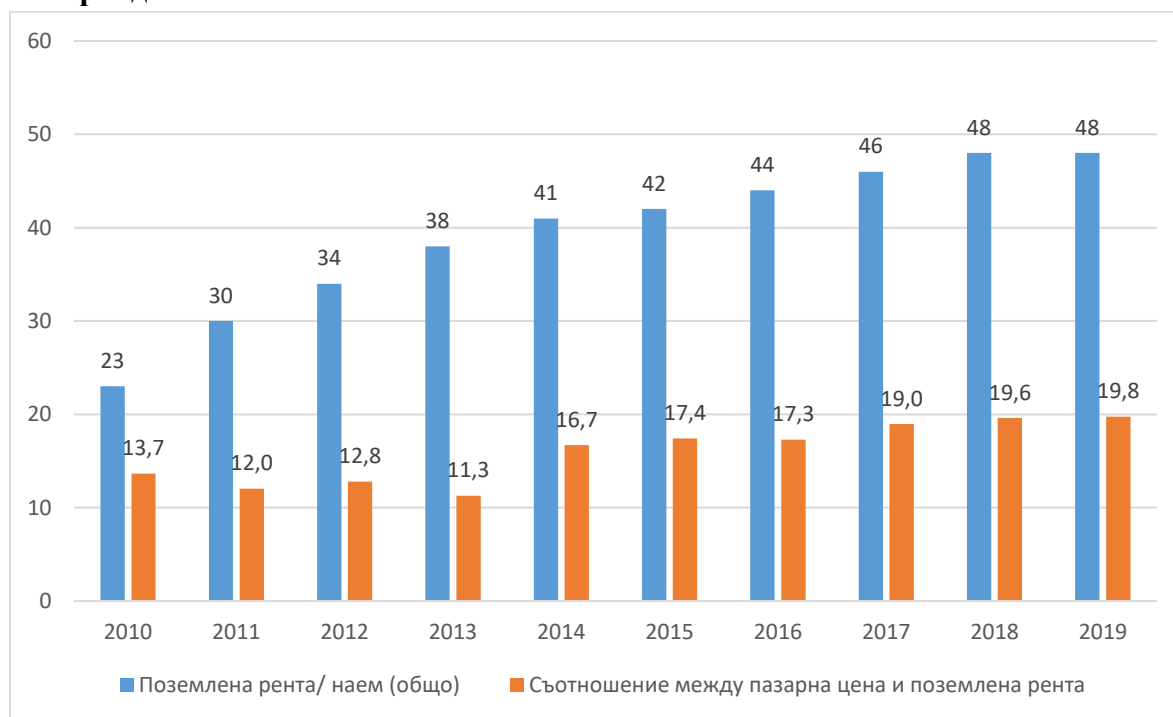
В специализираната научна литература (Alston J.M., 1986; Shalit, H. and A. Schmitz, 1982; Scott, J. 1983) основен фактор, с който се свързва изменението на цената на земята е поземлената рента. На основа на посоченото, подходът по приходите намира широко приложение в процеса на оценяване на земеделската земя, като цената се определя предимно на база на капитализационния метод (чрез капитализиране на изплащаната поземлена рента). От своя страна изплащаната рента от земята се определя основно от количеството и изкупните цени на отглежданите селскостопански култури.

Съотношението между цената на земята и поземлената рента за периода 2010 – 2018 г. нараства и достига 19,8 за 2020 г. (представено на фиг. 2).

След присъединяването на България към ЕС селскостопанските субсидии в България рязко нарастват. Въвежда се т.нар. „схема за единно плащане на площ” (СЕПП) като преходен и по-лесен за администриране вариант преди евентуално бъдещо въвеждане на „схема за единно плащане” (СЕП), ползвана от старите държави-членки и основана на исторически подход. Основната разлика между СЕПП и СЕП е, че първата система определя размера на субсидиите единствено на база размера на обработваната от стопанствата площ, докато при втората подпомагането се определя на базата на количеството произведени селскостопански стоки от фермерите към даден минал период от време.

Първоначално се предполага, че СЕПП ще се прилага само три години до 2009 г., но по-късно ЕК даде възможност обхватът на прилагането да бъде удължен до 2013 г. С въвеждането на СЕПП директните плащания на площ и националните доплащания на площ са в размер на 434 млн. лв. за 2007 г. и достигат 923,6 млн. лв. за 2012 г., като заедно с останалите видове подпомагане за бранша надминават 1 млрд. лв. още през 2010 г.

Фигура 1.3.2. Съотношение между цената на земеделската земя и поземлената рента за периода 2010 – 2019 г.

Източник: НСИ (<http://www.nsi.bg/>, посл. достъп на 17.01.2021 г.).

Подпомагането на земеделските производители води до нарастване на изплащаната поземлена рента, повишава търсенето на земеделска земя, както от страна на земеделските производители, така и от други инвеститори (търсещи нарастваща възвръщаемост). Това води до значително поскъпване на земята и повишаване на броя на осъществените сделки и общия размер на търгуваната земя в страната. Според специалисти (Вълканов, Н., 2013), коефициентът на корелация между равнището на субсидиите на площ и цената на земеделската земя е 0,80. Приключването на първия седемгодишен период от прилагането на системата на директни плащания в България през 2013 г. и недостатъчната информираност по отношение на параметрите на новата рамка на подпомагане 2014 - 2020 г. обясняват спада в търсенето и цената на земята през 2013 г.

В специализираната литература (Dale and Baldwin, 1999) пазарът на земеделска земя се разглежда като система, съставлявана от следните елементи: 1) Правна рамка, регламентираща функционирането на поземления пазар; 2) Институционална рамка, включваща поземлен регистър, кадастър, оценяване на земята и финансови институции; 3) Участници – купувачи и продавачи на земя; 4) Стока – при поземления пазар това е земята; 5) Финансови инструменти – ипотека, кредит, данъчно облагане на земята и др.

По отношение на алокативната функция на пазара, някои изследователи задават въпроса: “Защо арендуването и покупко-продажбата на земеделска земя рядко водят до най-ефективна алокация по отношение на земеползването и земеползвателите”³⁴. Вероятният отговор на този въпрос е, че в случаите, когато не са развити останалите пазари, пазарът на земеделска земя не води автоматично до преминаване на земята в

³⁴ Binswanger, H., K.Deininger, and G. Feder. Power, Distortions, Revolt, and Reform in Agricultural Relations. Washington: World Bank, 1993, 1164.

ръцете на по-продуктивни ползватели. В тази връзка, други автори отбелязват, че „земеделската общност се характеризира със силно несъвършени пазари, ниски транзакционни разходи в рамките на общността, но високи извън нея, асиметрична информация, липса на допълнителни гаранции за обезпечаване на кредити и висока степен на риск”³⁵.

Ефективният пазар на земеделска земя се характеризира с редица особености, които се явяват едновременно с това и фактори за неговото развитие. В научната литература ефективният поземлен пазар се характеризира с “лесен достъп до системата, която пазарът на земеделска земя представлява и с безпроблемно осъществяване на пазарните транзакции”³⁶.

От посочената дефиниция следва, че за да бъде ефективен пазарът на земеделска земя, той трябва да отговаря на две условия: да има лесен достъп до него и да има възможност за безпроблемно осъществяване на пазарните транзакции. Лесният достъп до пазара и безпроблемното осъществяване на транзакциите са възможни при условие, че са изградени необходимите правна и институционална рамки и се прилагат адекватни регулационна и фискална политика. В допълнение, за да съществува изобщо размяна и да се реализира сделка (т.е. да се осъществяват транзакциите) от гледна точка на маркетинга, трябва да има предлагане на земя, а потенциалните купувачи да притежават способност и желание да закупят земя (способността се свързва с власт, пари и време за реализиране на сделката).

По отношение оценката на ефективността на пазара на земеделска земя като система, повечето автори са единодушни, че ефективният поземлен пазар изисква ясно дефиниране на правната рамка, свързана с поземлената собственост, информация, прозрачност на всички въпроси, касаещи поземления пазар и достъп до капитал и кредит (Deininger and Feder, 1998; Dale and Baldwin, 1999; Galal and Razzaz, 2001; Копева, 2002).

Регулативната рамка включва наличие на адекватна система за оценяване на земята, базирана на пазарните цени, минимални ограничения по отношение на собствеността и ползването на земеделската земя, както и либерализация на цените на земеделските стоки и вложените в производството им суровини.

Във всички европейски държави пазарът на земеделска земя се регулира в някаква степен от държавата. Обикновено провежданата държавна политика цели укрепване и развитие на перспективните форми на стопанисване на земята при относително запазване на установената структура на поземлената собственост. Съществуват разлики както в характера на пазарите на земя в Европа, така и по отношение на регламентите за обмен на земя. В някои страни цените на земята, продажбите и наемните договори се регулират от правителството, в други не. При създаването на регулации се търси спазването на принципа на трите F (“Fair rents, Fixity of tenure, and Free sales”) - честни наеми, фиксиран срок на владение и свободни продажби (Swinnen, Van Herg, 2016).

Осъществяването на ефективната поземлена политика на държавите по отношение на земеделските земи се дължи на задачата им да осигурят продоволствена сигурност и да формират добри пазарни позиции на пазара за селскостопански продукти в световен

³⁵de Janvry, A., E. Sadoulet, and E. Thorbecke. Introduction. World Development 21 (4), 1995, 565 - 75

³⁶ Soludo, C. Comparative institutional development: lessons from rural land markets in Africa. World Bank, 2000.

план. От ефективността на механизмите на регулиране пазара земеделска земя зависи устойчивото развитие на селските райони и качество на живота на значителна част от населението .

Европа и светът отдавна са формирали правила за използване и продажба на земята (Kaletnik, et.al 2020) . Законодателството на някои развити страни показва, че във всяка от тях има ограничения върху собствеността на земеделската земя, произхождащи от усилията да се осигури защитата на земеделското земеползване, за да стимулира развитието на земеделска структура, и да се предотврати неефективното парцелиране на земеделската земя.

Регулирането на пазара на земя се осигурява от съответната нормативна база, регламентираща икономическите дейности и отговорности на субектите на поземлените отношения (Кустова, 2018). Съответните разпоредби са разработени, за да се подобри поземлената структура и, в същото време, за да се предотврати прекомерна концентрация на земеделска земя. Всяка от правните разпоредби влияе в различна степен чрез съответните инструменти върху използването на земята и търговията със земеделски имоти. Нормативните разпоредби също могат да повлияят на връзката между продажбите на земя и отдаването на земя под наем. Краен пример за такова регулиране е, когато правителствата забраняват продажбите на земя, но позволяват отдаване под наем на земя. Такъв е например случаят в Украйна (Ciaian, Swinnen, 2012).

Държавното регулиране представлява съвкупност от взаимосвързани цели, задачи, принципи и функции на държавата, в резултат на което се реализира, формира и функционира ефективно, рационално, социално и екологично ориентирано земеползване (Eremin, 2014). За регулирането на пазара на земеделски земи се използва съвкупност от икономически и организационни методи, система от правни норми (Кустова, 2018). Организационните методи регламентират за участниците в поземлените отношения определени действия или ограничават техните права в съответствие със закона. Към тях се отнасят установените пределни размери на поземления имот, редът за регистрация на собствеността и сделката със земя, нарушенията, за които се носи съответната отговорност, ограниченията от екологичен аспект, процедурите по отчуждаване на земи и др. Във втората група – икономическите методи за регулиране на поземлените отношения се използват стойностни измерители с пряко въздействие (установени с нормативен акт) – нормативни цени, данъчни ставки, компенсаторни плащания, арендни плащания и др. и такива с пазарно въздействие – пазарна цена на земята, договорни арендни плащания, залогова стойност при ипотечно кредитиране и др.

Фискална политика, като фактор въздействащ позитивно върху ефективността на пазара на земеделска земя следва да се характеризира със стабилна данъчна система, която да не е предмет на непрекъснати промени, регламентирани данъчни тежести върху инвестициите и разбиране на ролята и ефекта от поземления данък.

Данъчното третиране на поземлените ресурси е важно да съблюдава не само повишаване събирането на приходи от данъкоплатците, но и по-какъв начин данъчните разпоредби ще благоприятстват бизнес средата и регионалното развитие (Puzule, 2015). В Европейския съюз (ЕС) няма общи правила за облагане на земята, защото всяка страна членка има право да определя сама данъчната си политика. Общо правило е собствеността върху земеделската земя да не се облага с данък. В 28-те страни членки

има основно два вида данъци върху обработваемата земя – първият е свързан със сделките, извършвани с нея, вторият се отнася до ползването на земята. Обикновено данъците, свързани с покупката и продажбата на земя са създадени, за да регулират цените на земята и инфлацията чрез облагане на печалбите от продажби на земя. За разлика от тях, вторият вид данък влияе върху поведението на собствениците на земя. У нас данъчното третиране на поземлените имоти следва общата европейска логика.

Данъчните ставки при сделки със земя са разнородни в рамките на ЕС, варират от 1% за земи с ниска стойност в Обединеното кралство до 18% за високоценни земеделски земи в Италия. Данъците за собственост на земеделски земи са също толкова разнообразни в рамките на съюза, вариращи от 0% данъчна ставка върху земеделските земи във Финландия до над 15% в южните страни на ЕС (Ciaian, Swinnen, 2010).

Към настоящия момент у нас не се облагат с данък земеделските земи и горите, с изключение на застроените земи - за действително застроената площ и прилежащия ѝ терен. В тези случаи частично облагане на земеделска земя или гора с данък върху недвижимите имоти се извършва, ако върху съответната земя има постройка (сграда) като се плаща данък само за застроената площ и прилежащия терен. Фактът, че земеделските земи са необлагаеми провокира общините периодично през годините да прокламират желанието си за въвеждане на поземлен данък за собствениците на земеделски имоти.

По отношение на сделките със земеделски земи данъчното третиране е по силата на Закона за данъка върху добавената стойност (ЗДДС) и Закона за данъците върху доходите на физическите лица (ЗДДФЛ).

При отдаване под наем на земеделска земя закона разпорежда, че доходите, получени от рента, аренда или от друго възмездно предоставяне за ползване на земеделска земя са необлагаеми.

Заинтересованите страни от данъчното третиране на поземлените имоти са много и различни – държавата, общините, стопанските организации и отделните лица. Данъчното облагане в България, което касае в частност земеделските земи е значително облекчено и периодично през годините лансира въпроса за желанието на общините да се въведе поземлен данък за собствениците на земеделски имоти. Предвид факта, че данъчната тежест е в пряка връзка с цената на земеделската земя, често облекченото данъчно облагане се явява възможност за спекулации на пазара.

Задълбоченото изучаване на финансирането на пазара на земеделска земя предполага изучаване на детерминантите на цените на земеделската земя и по-конкретно ефектите на общата селскостопанска политика върху решенията на фермерите за покупко-продажба на земя.

Земеделската земя като основен ресурс в селскостопанското производство има свой характеристики породени от характера и на природна даденост, но тя притежава и обективни измерители, определени от нейния хетерогенен характер (Станимирова & Христова, 2014). В пространствен аспект, земята е актив, който от една страна осигурява доход за собствените си, но от друга страна е значителна инвестиция. Като основен актив за селскостопанско производство, при оценяването ѝ трябва да се обръща внимание на важността на земята за фермерите и за факторите, които могат да повлияят върху цената ѝ, а от там и върху рентабилността и икономическата оценка на производството.

Влагайки капитали в земята по формата на обработки, торове, изграждане на мелиоративни съоръжения, включвайки я в планове за комасация и други, на практика се подобрява нейното плодородие, но и се променя стойността ѝ. Може да се приеме, че земеделската земя се явява специфичен капитал, в който може да се инвестира във времето, което да увеличава стойността ѝ. Същевременно, инвестирането в земеделска земя следва да отговаря на принципа на икономическа целесъобразност и да е в синхрон с бизнес стратегиите на предприятията от аграрния бизнес, защото трябва да осигурява печална и рентабилност на вложените капитали. В този смисъл, управленските решения на нова ферма, могат да окажат пряко влияние върху цената на земеделската земя на микро- ниво. В национален и глобален план действат и много други фактори, влияещи върху формирането на цената.

Един от съществените фактори за развитието на пазара на земеделската земя е наличието на политика за субсидиране на земеделското производство, поради което за нуждите на анализа на пазара земеделска земя е добре да се проучи въздействието на директните плащания върху цената на земята и рентата.

Режимът на подкрепа по СЕПП се развива непрекъснато, като след 2013 година се въведе многопластова форма на субсидиране (базово плащане, преразпределително плащане, плащане на млади производители, обвързано подпомагане и др., а в допълнение и част от подкрепата по Втори стълб на ОСП (агроекология, биологично производство, Плащания по Натура 2000 и др.) се включи като директна подкрепа. Очаква се след 2020 г. да се запази в основната си същност механизма за подкрепа на доходите на земеделските производители. В проучване на InteliAgro (InteliAgro, 2017) за първите десет години от прилагане на ОСП в България осредненият размер на плащанията на площ се увеличи с близо 170%. Същевременно средното рентно плащане за страната се увеличи със 120%, а цената на земята – с близо 230%. Това се отразява върху размера на земеползването, обема на арендованите площи и сделките със земеделски земи. Нарастващите средства на публична подкрепа в земеделието по линията на СЕПП след 2020 г. предполага увеличаване на подкрепата за фермерите, което следва да се отчита при анализа на пазара на земеделска земя в България в следващите години.

В литературата съществуват достатъчно изследвания, с които се измерват икономическите ефекти от директните плащания на площ в Европейския съюз върху цената на земята и рентния доход за фермерите и собствениците на земя (Ciaian, Kancs, & Swinnen, 2008), (Ciaian, Kancs, Swinnne, & Vranken, 2011), (Kilian & Salhofer, 2008), (Kilian, Antón, Salhofer, & Röder, 2012), (Ciaian, Kancs, & Swinnen, 2012). Възприема се, че въздействието на директните плащания до голяма степен зависи от съотношението на допустимата за подпомагане площ към общата земя с права за прехвърляне на пазара. Ако общата земя с права за прехвърляне е в дефицит по отношение на допустимата за подпомагане земя, от директните плащания се възползват фермерите собственици на земя, а стойността на земята на нараства. Ако земята, обект на прехвърляне е в излишък спрямо допустимата за подпомагане земя, директните плащания се капитализират в цената на земята. Изследванията показват, че ефектите от разпределението на дохода от директни плащания зависят и от разликата в директните плащания между фирмите – колкото по-голяма е диференциацията между фирмите по отношение на директните плащания, толкова по-малка е капитализацията на директните плащания в цената на

земята. Допълнителен фактор определящ капитализацията на директните плащания в цената на земята се явява кръстосаното спазване (Ciaian, Kanacs, & Swinnen, 2008). Като си има предвид, че кръстосаното спазване предполага допълнителни разходи за използването на земята, нетният ефект на директните плащания върху цената на земята ще бъде по-нисък.

Установява се значителна капитализация на директните плащания в Европейския съюз, но със силни различия между регионите и фермите. Въздействието на директните плащания върху цената на земята зависи от съотношението на допустимата за подпомагане площ към общата земя с права за прехвърляне на пазара, еластичността на предлагането на земя, спазване на изискванията за кръстосано съответствие, наличните регулации, кредитни ограничения, продължителността на договорите за наем и т.н. Докато първите две увеличават степента на капитализация на директните плащания в цената на земята, по последните я намаляват. Проучванията показват, че в рамките на ЕС всяко едно допълнително евро директни плащания води между 0,06 и 0,94 евро капитализация в цените на земята. Тоест всяко допълнително евро директни плащания води до увеличаване на наемите на земя (рендите) между 0,06 и 0,94 евро.

Изследването на публичните субсидии върху цените на земята има значение поради две обстоятелства. От една страна те увеличават доходите на фермерите, които обаче могат да бъдат нарушени, ако субсидиите се капитализират в продажбите на земята и цената на рентата. От друга страна, увеличението на цената на земята и рентите се отразява върху „мобилността“ на земята при реструктуриране на производството. Ако фермерите трябва да реструктурират производството си те ще са принудени да правят по-големи разходи за инвестиции в земя, което може да има отрицателен ефект върху структурата на земеделското производство. В проучване на шест държави нови членки на ЕС (Herck, Swinnen, & Vranken, 2013) се открива, че директните плащания имат положително и значително въздействие върху наемите на земя (рендите), което показва, че собствените на земя извличат по-голяма част от директните плащания. Икономическото измерение е увеличение на наемите на земя (рендите) с 0,13-0,25 евро на всяко допълнително евро директни плащания. На практика, в страните с голям брой собственици на земя, които я отдават под наем на земеделците (в това число и в България), значителна част от директните плащания не изпълняват целта си да подкрепят дохода на фермерите и да подобряват условията на живот в селските райони, а се прехвърлят към собствениците на земи, голяма част от които живеят в градски райони. Изследването е допълнено и с анализ на кредитния пазар и структурата на земеделските стопанства

Капитализацията на директните плащания е по-висока на по-ограничените кредитни пазари, с ниво на капитализация, вариращо от 0,40 евро (с недостатъчно добре функциониращи кредитни пазари) до 0,16 евро за всяко допълнително евро директни плащания (в случай на добре функциониращи кредитни пазари (Herck, Swinnen, & Vranken, 2013). Това се предопределя най-вече от факта, че при добре развити кредитни пазари за земеделието, фермерите могат да използват директните плащания като обезпечение за предоставяните за тях заеми. Това естествено води до увеличаване на пределната производителност на земеделската земя, което увеличава търсенето им.

По отношение на структурата на земеделските стопанства се забелязва, че капитализацията на директните плащания е по-ниска в страните, характеризиращи се с висок дял на земеделската земя използвана от големи стопанства, с по-силна пазарна позиция (както е и в България). На всяко допълнително евро директни плащания, нивото на капитализация на в наемната цена (рентата) варира от 0,21 евро (при фермери физически лица), до 0,04 евро (ако земята се използва от големи стопанства) (Herck, Swinnen, & Vranken, 2013). Може да се обобщи, че в страни, в които в структурата на стопанствата големи фирми ползват голяма част от земеделската земя, нивото на капитализация на директните плащания е по-ниско, което предполага по-добри възможности за договаряне на цената при покупко-продажба или наема (рентата) при наемане, спрямо по-малките стопанства.

При системният анализ на пазара на земеделска земя и прилагане на реформи следва да се фокусира вниманието върху подобряване на пазарните позиции на фермерите, подобряване на достъпа до пазарите на ресурси, стоки и капитали. Чрез системата на субсидиите следва да се подобрява равнището на доходите за земеделските стопанства и условията на живот в селските райони. Прилагайки този подход в изучаването на директните плащания в България през последното десетилетие предполага да се обобщи, че те имат по-скоро негативен ефект върху конкурентоспособността на земеделските стопанства. Непрекъснатото нарастване на цената на земеделската земя у нас и нарастващите ренти предпоставиха фермерите да увеличат инвестициите си в земеделски земи, което е своеобразна бариера за навлизане в отрасъла. Нарастващите директни плащания позволиха на недотам ефективни стопанства да продължат надпреварата си за земя и по този начин да удължат присъствието си на пазара (InteliAgro, 2017), а на пазара се появиха капиталови дружества, чиито основен мотив е не толкова развитие на земеделската дейност и внедряване на ефективни производствени практики, а спекулации на пазара на земя и капитализиране на европейските директни плащания. Това в крайна сметка се отразява ограничително върху оптималното използване на ресурсите в земеделието и върху сигурността на инвестиционните намерения на стопанствата. Положителен ефект от нарастващите директни плащания е подобряване на достъпа на земеделските производители до финансовите пазари.

Понастоящем българските земеделски производители признават необходимостта от повишаване на конкурентната им способност на в рамките на единния европейски пазар, което предполага необходимостта от разширяване на финансирането и инвестициите. Изучаването на финансово-кредитните отношения в земеделския сектор и сектора на хранително-вкусовата промишленост са обект на изследвания в българската литература. Любенов и Любенова (Любенов & Любенова, 2017) потвърждават липсата на достъпни и развити финансови пазари за производството на земеделска продукция, което има отрицателно влияние върху финансовата стабилност на земеделските стопанства. В изследването си Котева (Котева, 2018) показва намалена финансова устойчивост и ефективност на земеделските стопанства. Александрова и Николов (Александрова & Николов, 2015) оценяват недостига на финансиране в земеделския сектор у нас. Киречев и Влаев (Киречев & Влаев, 2019) показват нарастване на значимостта на кредитите за земеделието. Анализ на Европейската комисия и

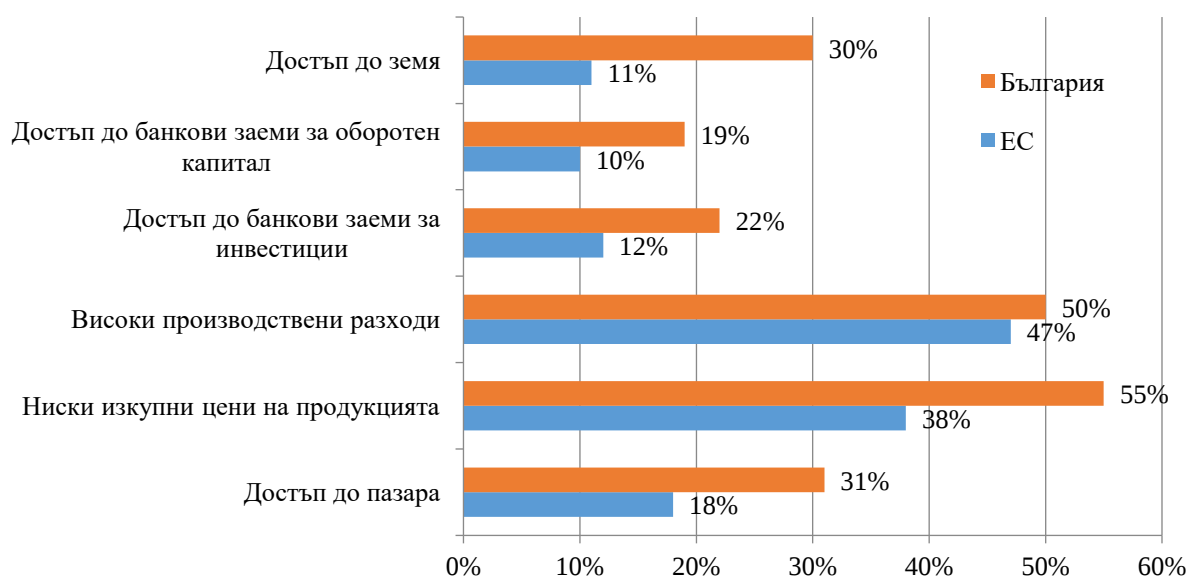
Европейската инвестиционна банка за финансовите нужди в земеделието и хранителния сектор на България от 2020 г. (fi-compass, 2020) подчертава три основни движещи сили за инвестиции на българския земеделски сектор:

- 1) необходимостта от оборотен капитал;
- 2) модернизация на предприятията;
- 3) покупка на обработваеми земи за големи фирми в подсекторите на зърнопроизводството и производството на маслодайни семена, като наличните парцели за продажба са оскъдни и скъпи, особено в северните региони на страната, където се намират повечето от тези ферми.

Прегледа на литературата позволява да се идентифицират няколко фактора, които подчертават недостига на финансиране, както за търсенето, така и за предлагането на пазара на земеделски финанси. На съвременния етап на развитие за земеделските финанси в България, като основни ограничения затрудняващи достъпа на земеделските производители до финансиране могат да се посочат: липсата на достатъчно и подходящо обезпечение, недостатъчната финансова грамотност на фермерите в изработването на бизнес-планове, наличие на недоверие в банковата система от страна на земеделските производители. Младите фермери и нови участници са особено засегнати от липсата на активи, които могат да бъдат използвани като обезпечение за заемите си. От страна на предлагането основните ограничения са свързани с факта, че: малко банки контролират пазара (около 65% от пазара се контролира от три банкови институции), докато други оператори нямат интерес и опит в сектора; повишава се нивото на необслужваните кредити, което увеличава възприемането от страна на банките на финансирането на земеделието като дейност с по-висок риск; липсват индивидуални финансови продукти за по-малките земеделски стопанства. За да управляват риска, банките са склонни да кредитират земеделските производители, като заемите се одобряват предимно, когато земеделският производител получи подкрепа за инвестиции в ПРСР или средства по СЕПП. Предварителната оценка за потенциалното използване на финансови инструменти за селското стопанство, проведена през 2018 г. от управляващия орган на ЕЗФРСР, широко потвърди тези констатации. Достига се до заключението, че липсата на банки, специализирани в земеделското финансиране, високите лихвени проценти и високите изисквания за обезпечение създават трудности при достъпа до финансиране (fi-compass, 2020).

Изследване на търсенето на финанси за българския земеделски сектор в последните 10 години показва, че по данни на FADN (Farm Accountancy Data Network) (European Commission) брутното образуване на основен капитал е най-високо през 2018 г. (318 млн. евро), въпреки че по този показател България е с най-ниски нива в ЕС. Ръстът на инвестициите е в тясна връзка с достъпа до субсидиите по ПРСР. През 2018 г. 79% от брутното образуване на основния капитал е за технически активи, сгради, оборудване и в по-малка степен за трайни насаждения и животни. Според проучването на Европейската комисия (fi-compass, 2020), достъпът до финансиране представлява значителна трудност за българските фермери (през 2017), като почти една трета (30%) разглеждат достъпа до земя като значително предизвикателство (средното за ЕС по този показател е 11%) (Фигура 1.4.3.).

Фигура 1.3.3. Трудности изпитвани от фермерите (2017 г.)

Източник: fi-compass survey (fi-compass, 2020)

Търсенето на финансови услуги от земеделските стопанства се определя най-вече от търсенето на оборотен капитал (67%), следвано от търсенето на машини и оборудване (63%), докато 29% изискват инвестиции за закупуване на земя и 17% за инвестиции върху земята.

Ключов елемент за нарастване на размера на фермите е нуждата от обработваема земя, но понастоящем трудно се намират парцели с добри размери и местоположение. Нерядко, за да се развият, фермерите обработват земи на различни територии, което води до увеличаване на разходите и за производство и производствения процес като цяло. Това е една сериозна бариера за навлизане на нови участници в сектора, особено за младите фермери и за животновъдните стопанства. Търсенето на земя доведе до нарастване на обработваемата земя в страната, а както беше вече посочено, директните плащания стимулираха инвестициите в земя. Чрез комасация се размениха големи парцели (държавни и общински с частни), което позволи на някои по-големи стопанства достъп до по-добра земя и им осигури много добри възможности за растеж.

Покупката на земя има по-голям дял в банковото финансиране за стопанствата от зърнопроизводствения сектор, въпреки че по-голямата от част от инвестициите са за съоръжения и сгради.

Нуждите от инвестиции за земеделските стопанства в последните години се подпомагат значително от Европейския земеделски фонд за развитие на селските райони (ЕЗФРСР), чрез Програмата за развитие на селските райони (ПРСР). Бюджета на ПРСР за периода 2014-2020 г. е в размер на 2.9 млрд. евро, но инвестициите в земя не са приоритет. Инвестициите по ПРСР често се налага да се подкрепят със заеми от търговските банки. Но в условията на избягваща риска политика прилагана от малкото банки, предоставящи кредити за земеделието, финансирането на проекти по ПРСР не рядко се забавят, което като цяло се отразява на растежа на сектора.

По данни на (fi-compass, 2020), през 2017 г. над 42% от земеделските стопанства са търсили финансиране, като 16,9% от банки, 13,9% от частни източници (небанкови,

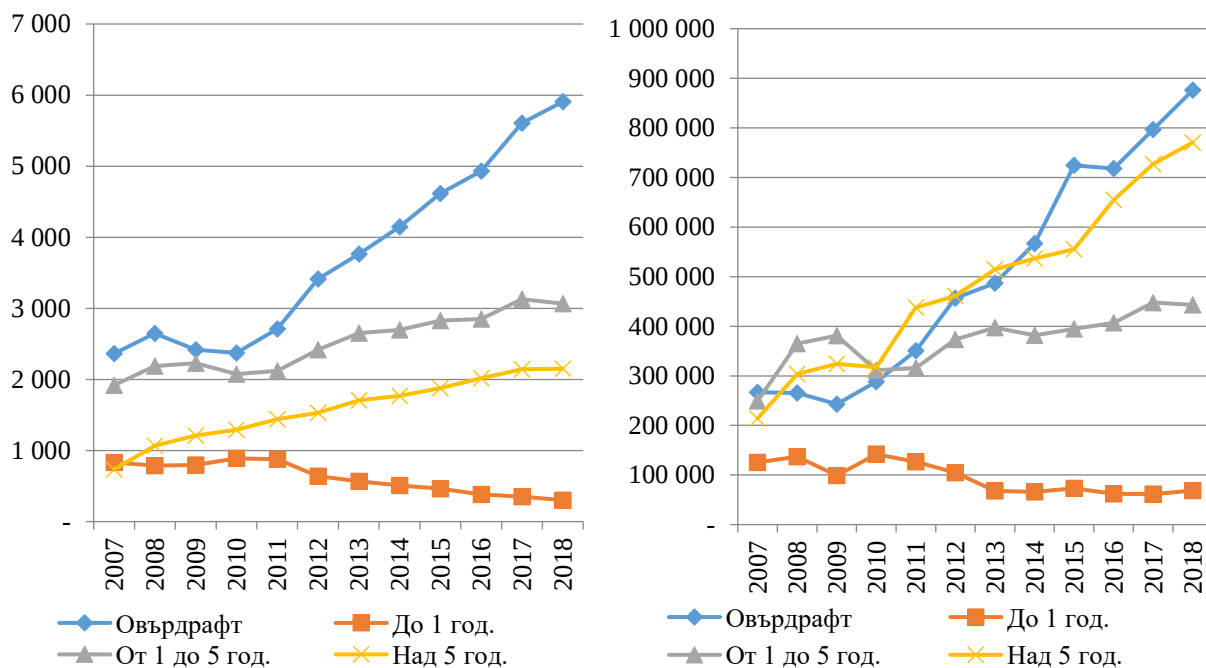
роднини и приятели) и 5,2% от смесени източници. Опасенията на фермерите са, че банковите заеми са скъпи и свързани със сложни процедури. В същото време, около 60% от фермерите у нас (75% в ЕС) се финансират със собствени средства. Основните причини за нежелание за финансиране с банкови заеми могат да се търсят в следните аспекти: липса на прозрачност в кредитната политика на банките по отношение на земеделците; трудности с намирането на обезпечения; непривлекателни условия по заеми; страх от отказ; трудности при изготвяне на бизнес-план; недостатъчна финансова грамотност.

Изследването на предлагането на финансови услуги за българския земеделски сектор предполага проучване на финансовата среда и доставчиците на финансови услуги. Въпреки че финансовите институции продължават да разглеждат земеделския сектор като рисков, в следствие на достъпа до финансовите ресурси на ЕС и националната подкрепа, банките станаха по-активни във финансирането на земеделието. По данни на БНБ (Статистика на БНБ), за периода 2007-2018 г. нараства относителният дял на земеделските кредити в общото кредитиране. През 2018 г. броят на отпуснатите кредити за земеделските стопанства достига 7,7% от общите кредити за нефинансовите предприятия (6,6% от общия размер на кредитите за нефинансовите предприятия). В общото кредитиране в страната, дялът на земеделските кредити е 0,4% от общия кредит (3,9% от общия размер на кредитите в страната). Данните доказват устойчивост в развитието на земеделския кредит след 2007 г. в България.

Банките опериращи на земеделските финансови пазари предлагат разнообразни финансови продукти, в т.ч. краткосрочни заеми (до 18 месеца), банкови овърдрафти и кредитни карти; средносрочни заеми (до 5 години) за инвестиционни цели; дългосрочни заеми (над 5 до 10 години), за инвестиционни цели, в т.ч. и за закупуването на земеделска земя.

Динамиката на броя на отпуснатите кредити за земеделските стопанства по видове за периода 2007-2018 г. е показана на Фигура 1.3.4. (ляво). Нарастването на дългосрочните кредити е в следствие на засилената инвестиционна активност на земеделските стопанства, които изпълняват инвестиции по ПРСР. Така, дългосрочният кредит се явява основен фактор на финансиране на инвестициите в земеделските стопанства, в това число и инвестициите в придобиване на земя.

Фигура 1.3.4. Отпуснати кредити за аграрния сектор за периода 2007-2018 г. по видове, в брой (ляво) и по стойност (дясно)

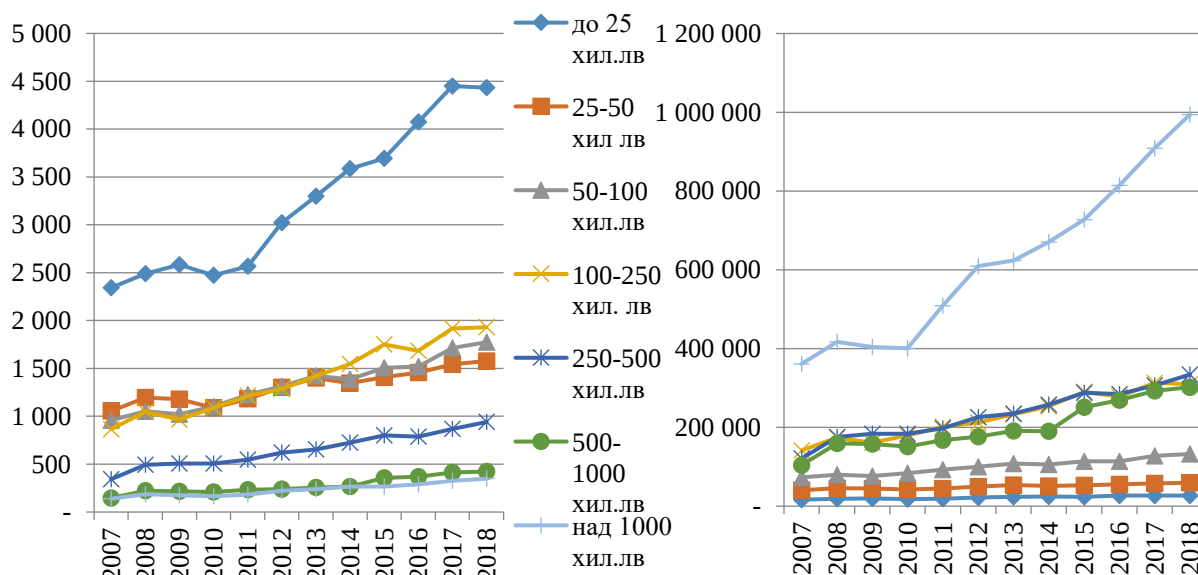
Източник: БНБ

В структурно отношение дългосрочните кредити запазват относителен дял в броя на кредитите около 45%, а се увеличава дела на кредитите над 5 години от 12,6% през 2007 г. на 19,8% през 2018 г.

Промените в броя на отпуснатите кредити по видове се отразява и върху техния стойностен размер. Динамиката на кредита за земеделските стопанства по видове в стойност за периода 2007-2018 г. е представена на Фигура 1.4.4. (дясно). С най-голям ръст са кредитите над 5 години, като расте дела им от 25,2% през 2007 г. на 35,7% през 2018 г.

Анализът на броя на отпуснатите кредити за аграрния сектор показва, че в периода 2007-2018 г. с най-бързи темпове се увеличат кредитите до 25 хил. лв., следваните от кредитите между 100-250 хил. лв. и тези между 50-100 хил. лв. (Фигура 1.4.5., ляво). Малките по размер кредити са традиционно търсени от дребните стопанства. Тенденцията към увеличаване на броя на кредитите над 100 хил. лв. са в посока увеличаване на размера на стопанствата в България и с нарастване на инвестиционната активност в сектора предимно от по-големите стопанства.

Фигура 1.3.5. Отпуснати кредити за аграрния сектор за периода 2007-2018 г. по размер, по брой (ляво) и по стойност (дясно)

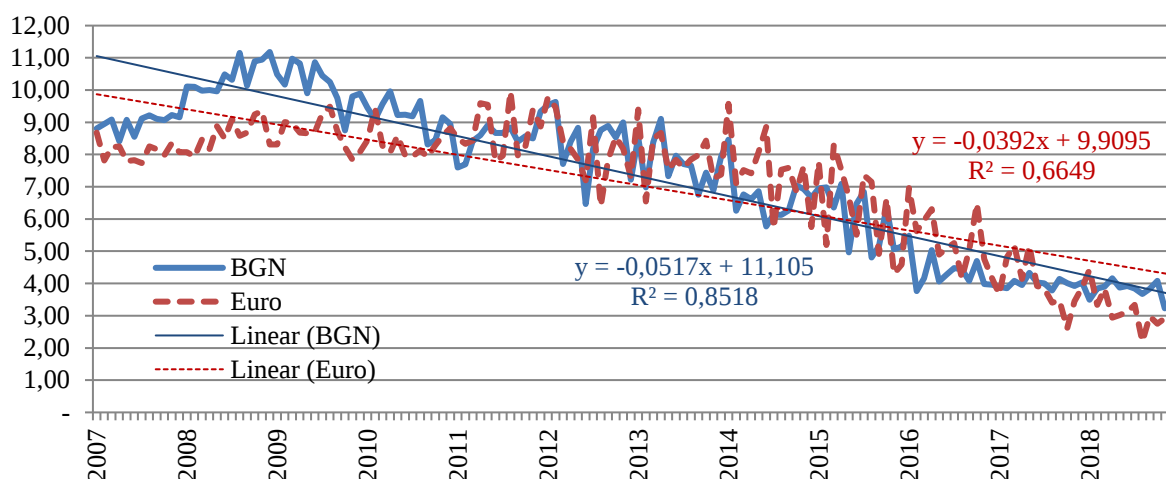

Източник: БНБ

Анализът на отпуснатите кредити за аграрния сектор по стойност показва, че най-голямо е нарастване при кредитите над 250 хил. лв., като отпуснатите кредити над 1 млн. лв. нарастват 2,8 пъти, кредити между 500-1000 хил. лв. нарастват 2,9 пъти, а кредити между 250-500 хил. лв. нарастват 2,7 пъти (Фигура 1.4.5., дясно). Може да се обобщи, че динамиката на кредитирането на аграрния сектор е в посока на увеличаване на големите кредити, които са предимно с инвестиционен характер за фирмите и са обект на по-големи земеделски стопанства. В структурно отношение през 2018 г. основен дял в кредитната маса имат кредитите над 1 млн. лв. – 46,1%. Ако през 2018 г. делът на кредитите над 1 млн. лв. е едва 3% от общия брой, то те формират 46,1% от общия размер на отпуснатите кредити.

Фактор за повишаване на кредита е намаляването на цената на кредита. Номиналните лихвени проценти в лева намаляват от 8,8% в началото на 2007 г. на 3,5% в края на 2018 г. (намаляването е 2,5 пъти). Номиналните лихвени проценти в евро намаляват от 8,6% в началото на 2007 г. на 3% в края на 2018 г. (Фигура 1.4.6.) Налице е силна зависимост между намаляването на равнището на лихвите в икономиката и разширяване на кредитната активност за аграрния сектор.

Фигура 1.3.6. Номинални лихвени проценти за бизнес заеми в лева и евро (в %)

Източник: БНБ

Банковото кредитиране на земеделските стопанства в България в последните години показва устойчив растеж. В значителна степен се определя от създаването на продукция и разширяването на активите в сектора (материални и поземлени), но е в пряка връзка с политиката на подкрепа на сектора. Предишни изследвания показват влиянието на субсидиите върху заемите за земеделските стопанства (Cianian, Pocrivcak, & Snegenyova, 2011), но ефектите от субсидиите са косвени и с нелинеен характер. Продължителността на производствения процес в земеделието в значителна степен влияе на кредитните отношения в сектора, а намаляването на цената на кредита (лихвените проценти) съдейства на земеделските стопанства да разширяват кредитната си активност.

Покупката на земеделска земя с банкови заеми в последните години придоби по-сериозен икономически смисъл, особено за по-големи стопанства опериращи в сектора на зърнопроизводството и производството на маслодайни семена, както и за стопанства, които следва да покажат увеличение на икономически си размер. Благоприятни условия за придобиването на земеделска земя пред арендуването и наемането се създават в следствие на:

- Подобрения достъп до капитал от страна на търговските банки и небанкови дружества, които се включиха на пазара на поземлени имоти.
- Намаляване на нивата на лихвените проценти по предоставяните заеми, увеличаващи търсенето на земеделска земя;
- Нарастващата рентабилност на земеделските производители на зърно и маслодайни семена в следствие на повишаващите се цени на зърното и маслодайните семена на международните пазари;
- Увеличаване на размера на директните плащания и разширяване на системата за държавна подкрепа на земеделието по двата стълба на ОСП;
- Нарастващата цена на наемите на земеделска земя и др.

Финансовите институции в страната се включиха активно в предлагането на специфични кредитни продукти под формата на инвестиционни кредити, кредитни линии, рамкови споразумения, гратисни периоди, намаляване на самоучастието от страна на фермерите при покупка на земеделска земя до 10-15% (при 20-25% при стандартен бизнес кредит), удължаване на сроковете за възстановяване на кредитите до 15 години при покупка на земя (до 10 години при стандартните инвестиционни кредити) и др. Като пряко следствие на подобрения достъп до капитал ще оказва по-силно влияние на търсенето на земеделска земя, а това ще се отразява и върху нарастването на рентните плащания и дългосрочен период. Естествено тези процеси ще продължат да се влияят и от редица други фактори като равнището на субсидиите за земеделско производство, данъчната тежест, производството на земеделска продукция, цените на селскостопанската продукция на международните пазари и други. Всяко влошаване на производствените условия ще се отразяват и на търсенето на земеделска земя и равнището на рентните плащания.

Проучване на покупката на земеделска земя с финансови инструменти (Vlaey, 2020) показва, че процентната промяна в нивата на лихвените проценти по банкови заеми за закупуване на земя през 2015 година се изравнява с процентния дял на рентата спрямо цената на земята. Това означава, че в исторически план от последните 10 години, до 2015 година цената на капитала е била по-висока от цената на рентата, но в следствие на подобряване на достъпа до финанси, след това цената на рентата поскъпва спрямо цената на капитала, което предполага икономическата изгода от закупуването на земеделска земя с банков заем пред това на наемането, при това в условия на повишаващи се цени на земята.

Решенията за закупуване на земеделска земя от аграрните предприятия освен на финансова целесъобразност, следва да имат производствено-икономически измерения, в т.ч.:

- 1) производствени измерения – земята да е достатъчно близо до основното производство, така че да не поражда допълнителни производствени разходи и да може да се включи в другите обработваеми площи;
- 2) икономически измерения – земята да се придобива, ако ще носи доход от производствена дейност, като платената стойност да не е над пазарната.
- 3) финансови измерения – придобиването на земеделска земя да се извършва изключително с дългосрочен кредитен ресурс, като цената на капитала трябва да е по-малка от възвращаемостта от производство от нея.

Покупката на земеделска земя с финансово-кредитни инструменти ще продължава да е от значение за ефективността на земеделските стопанства. Решенията дали да се наема или да се закупува ще се определят от дългосрочната визия за развитие на стопанството, от производствените и икономическите условия за производство, от финансовата целесъобразност на инвестицията.

В заключение комплексният анализ и оценка на ефективността на пазара на земеделска земя изисква не само анализ на динамиката в търсенето и предлагането на земя, а проучване на регулаторната и правна рамка, както и на финансовите пазари, в частта им касаеща подпомагането на аграрния сектор и инвестициите в земеделска земя. Прилагането на подобен всеобхватен подход е трудно приложим, но обсъждането и

дискутирането на представените въпроси е в основата на оценката на степента на развитие на пазара на земеделска земя в България.

1.4. Земеползване сценарий 2030 при новите политики на ЕС, направен с модела CAPRI

ас. Михаела Михайлова

За да се направи оценка на въздействието на ОСП при новата политика и бюджет на ОСП ще заложим на наличната информация и създадем сценарий за 2030 г. при продължаване на поддържане на политиката на България в селското стопанство без съществени изменения. Целта на този анализ е да направи предвиждания как ОСП ще повлияе на земеползването и как новите политики ще се отразят на земеделието в България

Методология

За оценка на регионалното въздействие на ОСП след 2021 г. както върху производствените структури, така и върху селскостопанските приходи в ЕС, беше използван симулационният модел CAPRI. CAPRI е глобален, сравнителен статичен, частичен модел на равновесие за първични и вторични селскостопански стоки, проектиран за предварителната оценка на въздействията, причинени от промените в инструментите на ОСП на ЕС с акцент върху държавите-членки на ЕС и ниво NUTS 2 (Leip et al., 2011). Основните предположения на основната линия на CAPRI („ОСП 2014-2020“ от 2016 г.), използвани за тази оценка, бяха, че ОСП 2014-2020 г. остава непроменена, с изключение на нейното финансиране; Мерките на ЕС за търговска политика в областта на селското стопанство се управляват от Уругвайското кръгово споразумение за селското стопанство, без да се вземат предвид двустранните търговски споразумения, които все още са в процес на преговори през 2016 г; и Директивата на ЕС за възобновяема енергия (2009 г.) продължава да действа.

Модела CAPRI - Модул за снабдяване (EU27 + Норвегия + Западни Балкани + Турция): обхваща около 280 региона (ниво NUTS 2) или дори до десет вида ферми за всеки регион (общо 2450 фермерско-регионални модели, EU27). мулти-стоков модел за селскостопански продукти, 47 продукта, 77 страни в 40 търговски блока. Регионални КГЕ: регионални КГЕ на ниво NUTS 2 за всяка европейска страна с акцент върху мерките за развитие на селските райони по втория стълб на ОСП. Икономически модел и генериране на бази данни, реализирани в GAMS. Графичният потребителски интерфейс, базиран на Java, позволява: Управление на различни работни стъпки (актуализиране на база данни, генериране на базова линия, калибриране на модела, изпълнение на сценарий).

Създадена е подходяща база данни за модела:

- Съставяне на всички необходими входни данни
- Използване на установени и хармонизирани източници на данни
- Без пропуски или несъответствия

- Основни елементи:

- На ниво държава-членка и на регионално ниво:

- Посевни площи, размери на стадо и производство

- Коефициенти на вход и изход

- Инструменти на селскостопанската политика (квоти / оставяне под угар / премии)

- Индикатори за доход на дейност и регион

- Фермерски и пазарни баланси, Икономически сметки за

Земеделие и свързани цени на равнище държави-членки

- в световен мащаб за отделни държави или агрегати на страни:

пазарни баланси, тарифи, преференциални търговски споразумения, двустранни търговски потоци.

Референтен цикъл

- Две стъпки:

- Оценките на тенденциите, коригирани с промените в политиката, са

интегрирана с външни прогнози и последователност

изисквания (площ и пазарни баланси ...)

(CAPTRD)

- Моделът на предлагане и пазарният модел са

предварително калибрирано към тези резултати

(CAPMOD, основен модус)

Разработени и оценени са сценарии при които са заложили следните параметри:

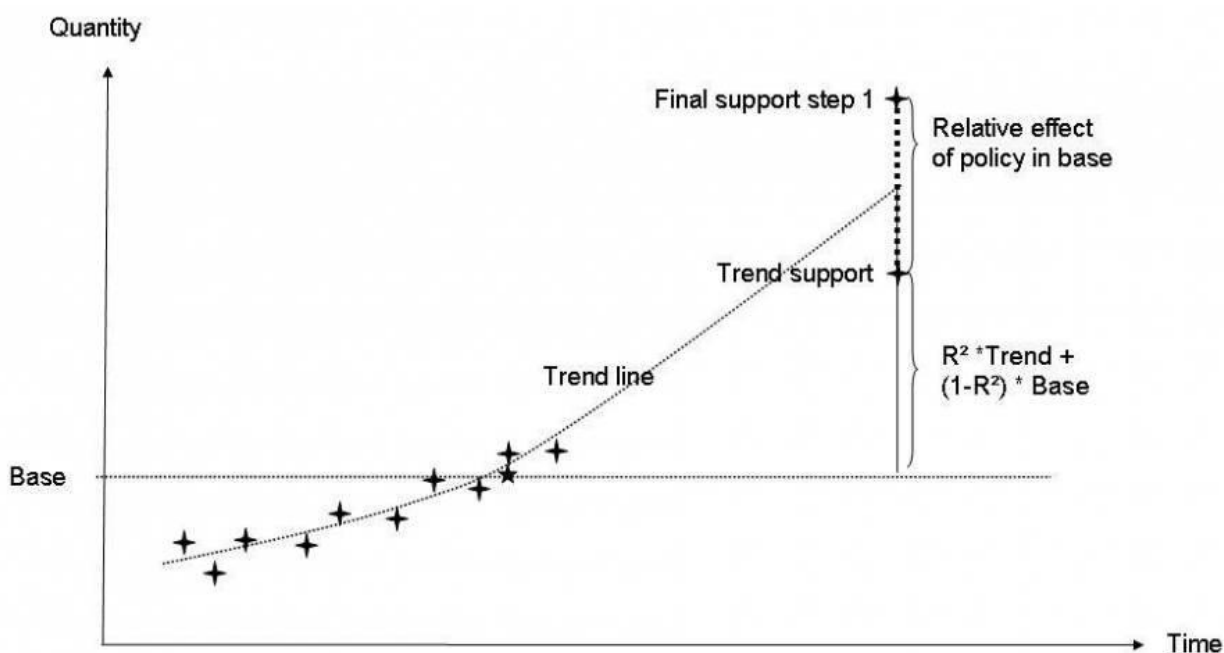
ОСП ref. Референтният пробег или базовата линия служи като отправна точка за предварителен анализ на въздействието с CAPRI. Той отразява най-вероятното развитие на селскостопанските пазари от глобален до регионален мащаб за 8-10 годишен хоризонт, съгласно действащото законодателство. Той интегрира прогнозите за селскостопанския пазар от други институции като OECD, FAPRI, FAO и DG-AGRI. Уникална за CAPRI е регионалната резолюция под националното ниво за EC27 на ниво региони NUTS 2 и типове стопанства в региона NUTS 2 и приложената байесова методология. Модулът за доставка и пазар се калибрира според резултатите от референтния цикъл. За разлика от много други референтни подходи, CAPRI използва рамка за оценка на Байес, за да дефинира взаимно последователен набор от прогнозни стойности за нива на активност, добиви, производство, търсене на фуражи и преработка, човешко потребление, търговия и др. По принцип всички основни уравнения от модулите за доставка и пазар са дефинирани като в рамка за оптимизация, която максимизира задната плътност на фугата за дадено априорно разпределение на различните елементи. Априорното разпределение се извлича, когато е възможно, от

екзогенни прогнози или експертна информация. [Въз основа на новия план и бюджет на ОСП. Новата ОСП подкрепя селското стопанство, като допринася много по -силно за целите на Зелената европейска сделка:

- по -високи екологични амбиции: планове по ОСП ще бъдат в съответствие със законодателството в областта на околната среда и климата. В своя стратегически план за ОСП всяка страна от ЕС ще бъде задължена да проявява по-високи амбиции в областта на околната среда и климата в сравнение с предходния програмен период (без „отстъпване назад“) и ще трябва да актуализира плана при изменение на законодателството в областта на климата и околната среда ;
- да допринесе за целите на Зелената сделка: националните стратегически планове на ОСП ще допринесат за целите на Зелената сделка (препоръките на ОСП определят как се очаква този принос);
- засилени условия: плащанията на бенефициентите по ОСП ще бъдат свързани с по -силен набор от задължителни изисквания. Например във всяко стопанство поне 3% от обработваемата земя ще бъдат посветени на биологичното разнообразие и непродуктивните елементи, с възможност за получаване на подкрепа чрез еко-схеми за постигане на 7%. Влажните зони и торфищата ще бъдат защитени.
- еко-схеми: най-малко 25% от бюджета за директни плащания ще бъдат разпределени за еко-схеми, осигурявайки по-силни стимули за климатични и екологични земеделски практики и подходи (като биологично земеделие, агроекология, въглеродно земеделие и др. .), както и подобрения в хуманното отношение към животните;
- развитие на селските райони: поне 35% от средствата ще бъдат разпределени за мерки в подкрепа на климата, биологичното разнообразие, околната среда и хуманното отношение към животните;
- оперативни програми: в сектора на плодовете и зеленчуците оперативните програми ще разпределят поне 15% от разходите си за околната среда (в сравнение с 10% през текущия програмен период);
- климат и биологично разнообразие: 40% от бюджета на ОСП трябва да са свързани с климата и да подкрепят значително общия ангажимент да се отделят 10% от бюджета на ЕС за целите на биологичното разнообразие до края на периода на многогодишната финансова рамка на ЕС (МФР).

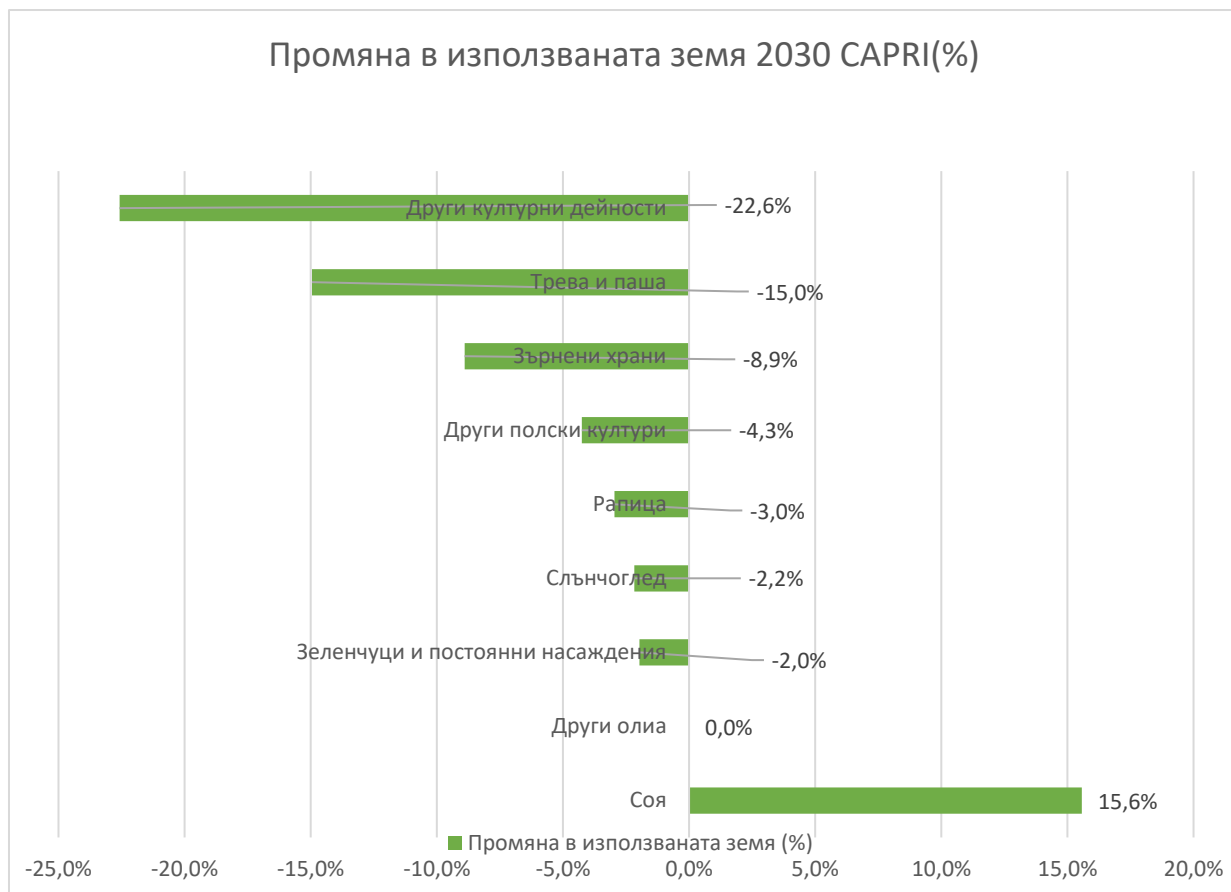
Априорните разпределения са получени от два различни източника. За всички елементи се прогнозира дългосрочни тенденции. Използвайки „без промяна“ като нулева хипотеза, се изчислява среднопретеглена стойност между стойността на базовата година и оценката на тенденцията, като се използва R на квадрат като тежест за оценката на тенденцията. Получените оценки заедно с грешката в оценката на тренда доставят априорни разпределения за всички елементи в рамката за оценка. В първата стъпка оценката се решава за тази подкрепа на тенденциите, независимо за всяка страна. След това резултатите се обобщават в ЕС. Прогнозите на други институции след това се

добавят и заменят, когато има такива, подкрепата въз основа на тенденциите. Ако прогнозите са само отчетни стойности за ЕС, но не и за отделни държави, резултатите от страната от първите стъпки се използват за разпределяне на прогнозата на ЕС. Стандартните грешки за прогнозите, особено за тези, предоставени от DG-AGRI, са доста тесни, което гарантира, че стойностите се възстановяват, стига да не нарушават ограниченията за съгласуваност. След това оценката се повтаря във втора стъпка въз основа на актуализираните опори. След това се вземат резултатите за страната и се разбиват в рамка, подобна на ниво NUTS 2, а оттам до групи от ферми.

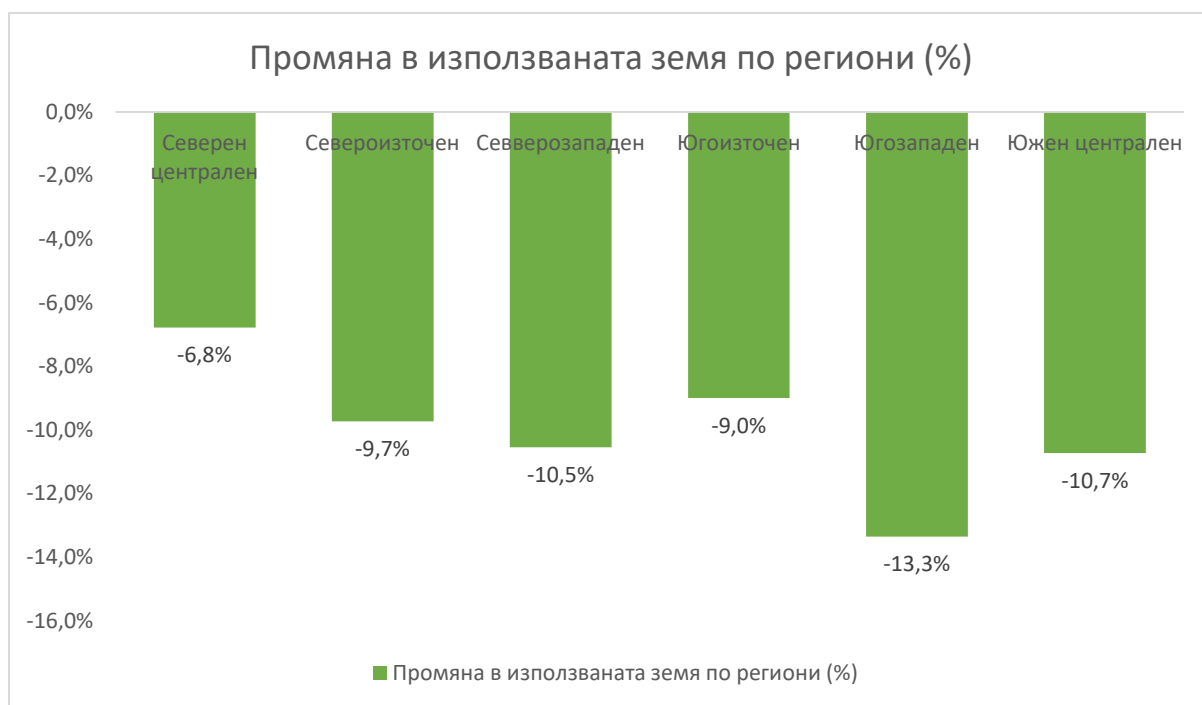

Изследване на ОСП с модела CAPRI

ОСП ще продължи да се възползва от стабилен дългосрочен бюджет от 387 милиарда евро във финансиране по ОСП (2021-27 г.). ОСП ще продължи да се подкрепя от два фонда: Европейският фонд за гарантиране на земеделието (ЕФГЗ) е определен на 291,1 млрд. Евро (в текущи цени), докато Европейският земеделски фонд за развитие на селските райони (ЕЗФРСР), включително финансирането от ЕС от следващо поколение, ще възлиза на 95,5 милиарда евро. Бюджетът за ЕЗФРСР включва 8 милиарда евро от следващо поколение ЕС за подпомагане на селските райони да направят структурните промени, необходими за постигане на целите на Европейската зелена сделка и цифровия преход. За да се даде възможност на страните от ЕС да адаптират по-добре политиката си към приоритетите на своите селскостопански сектори, те ще имат възможност да прехвърлят до 25% от разпределените от тях ОСП средства за подпомагане на доходите и развитието на селските райони. Държавите от ЕС могат да прилагат допълнителни гъвкавост за определени специфични цели, като например подпомагане на екологичните и климатични цели, подпомагане на млади земеделски производители и в случай на държави с директни плащания под средното ниво.

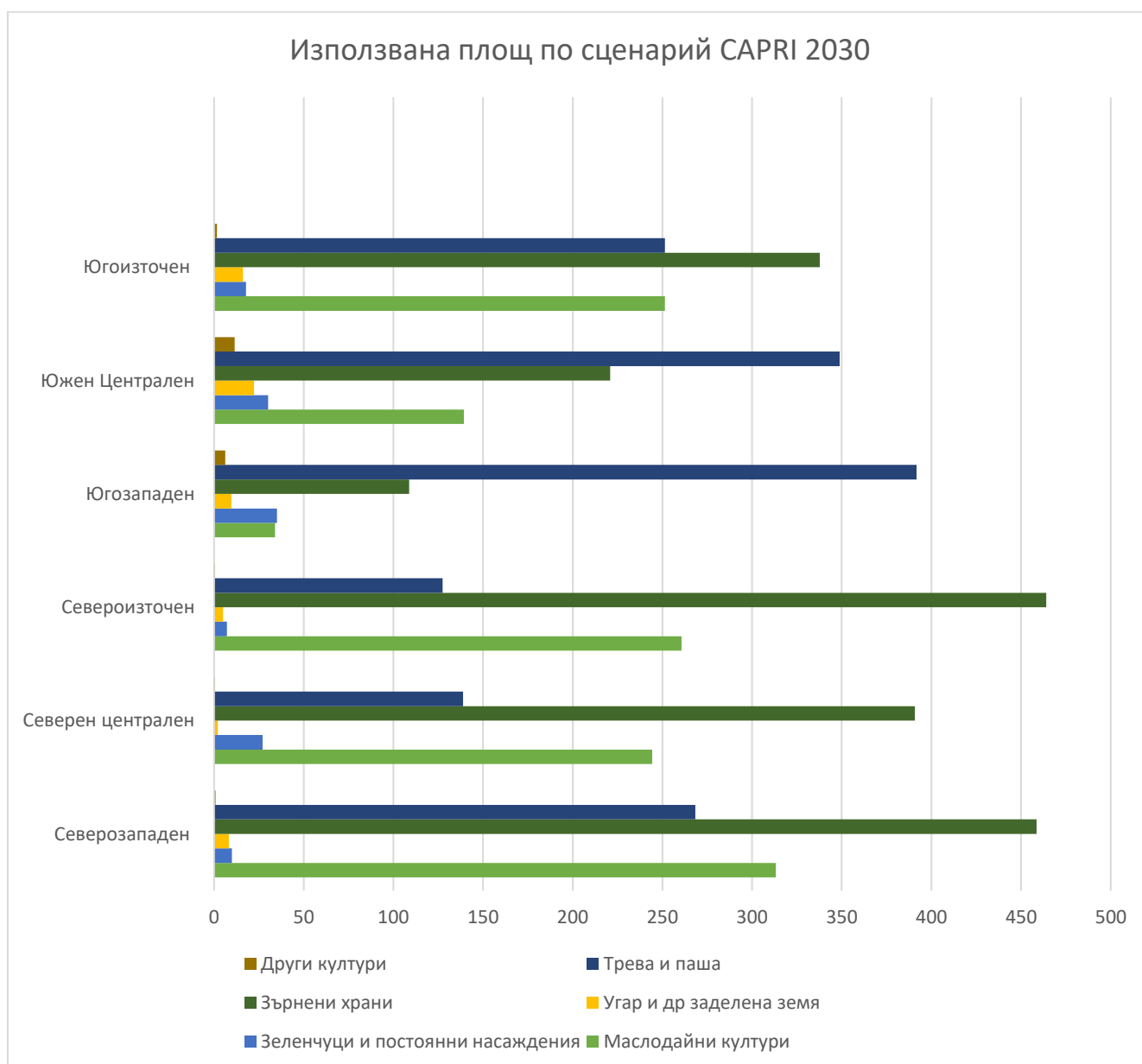

Най-големи промени в земеползването ще е при соята. Поради използването на пазарния модел на CAPRI и ref анализ, високото търсене на заместители на месо в развитите страни, фураж за животни и богатата на протеин култура са един от факторите за увеличаване на процента соя и площите в България. Това също така се дължи в голяма степен на политиката на ЕС от 2014, където бяха внесени мерки за подпомагане на продукцията. Европа внася по 14 милиона тона соя годишно за фураж на селскостопански животни, което от една страна, прави региона зависим от вноса на продукцията, а от друга - носи сериозен екологичен отпечатък. Животновъдният сектор в Европа е най-големият в света по икономическа активност и възприемането на алтернативни източници на храна за животни и хора е най-логичната стъпка по пътя към устойчивото му развитие. При спиране на мерките за отглеждане на соя след 2021 г. шанса процента земя, на която се отглежда културата до 2030 да се намали от 15% на 6-7% е реалистичен. Наблюдава се общо намаляване на използваната земя, това в голяма степен се дължи на отпадането на много от малките стопани от селското стопанство заради политиката на ЕС, която в България основно спомогна окрупняването на средните и големите стопанства и липсата им на конкурентоспособност и пазар в България. Резултатът е провокиран от намаляване на емисиите, като соята има голям шанс да бъде оставена като част от намаляване на емисиите и преминаването към протеинови култури заместител на месата.

През новия период на ОСП, 25 % от парите, налични в първия стълб на ОСП (директни плащания към земеделските стопани според размера на тяхната земя), ще бъдат предназначени за т. Нар. Еко-схеми-доброволни мерки, като увеличаване на непроизводителни площи, агролесовъдни системи или цъфтящи ивици. Те също така увеличиха размера на парите, които ще бъдат преместени от първия стълб във втория стълб за финансиране за развитие на селските райони: през 2023 г. това ще възлиза на 10 % и ще се увеличи до 15 % през 2026 г. (сегашното ниво е шест процента). Други мерки, свързани с климата, са задължителният пет процентен дял на непроизводствените площи за всички получатели на директни плащания по ОСП и използването на два процента от парите за премии за свободно отглеждани овце, кози и крави бозаещи. Това ще доведе до намаляване на използваната земя по региони. Все още се водят преговори за угар, който от своя страна също би бил предпоставка за намаляване на използваната земя. През 2014, когато бяха добавени зелените плащания много от производителите избраха да оставят земята под угар, при наличие на тази мярка през новия период на ОСП тази земя

Запазват се характерните особености на регионите по отношение на културите, които се отглеждат. По-нататъшно изследване ще бъде направено при промяна на база данните на капри след започването на новия период на ОСП и съществуването на мерки за всяка от държавите, до този момент изследването има спекулативен характер и е основано на непълна информация. Предвижда се разширяване на изследването.

Изводи

CAPRI model доказва, че земеползването в България е силно повлиявано от политиката на ЕС и внасянето на нови мерки и политики изменят облика на българското селско стопанство има висока корелация между политиката на ЕС и земеползването. При бъдеще внасяния на промени се препоръчва изследване на последствията и разписването на сценарии, за да може да се избере възможно най-доброто решение за българската среда.

Источници:

1. Agence Europe (2017), Europe Daily Bulletin No. 11911
<https://agenceurope.eu/en/bulletin/article/11911/6>
2. COM(2018)0392, 0393 и 0394 от 1 юни 2018 г
3. ECORYS (2017), Modernising and simplifying the CAP Summary of the results of the public consultation
<https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/consultations/capmodernisin/summary-public-consul.pdf>
4. CAPRI model documentation (2011).
https://ec.europa.eu/clima/sites/clima/files/strategies/analysis/models/docs/capri_long_en.pdf
5. Multiannual financial framework (2014-2020)
6. EK (2021). https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/income-support/income-support-explained_bg
7. Political agreement on new Common Agricultural Policy (2021)

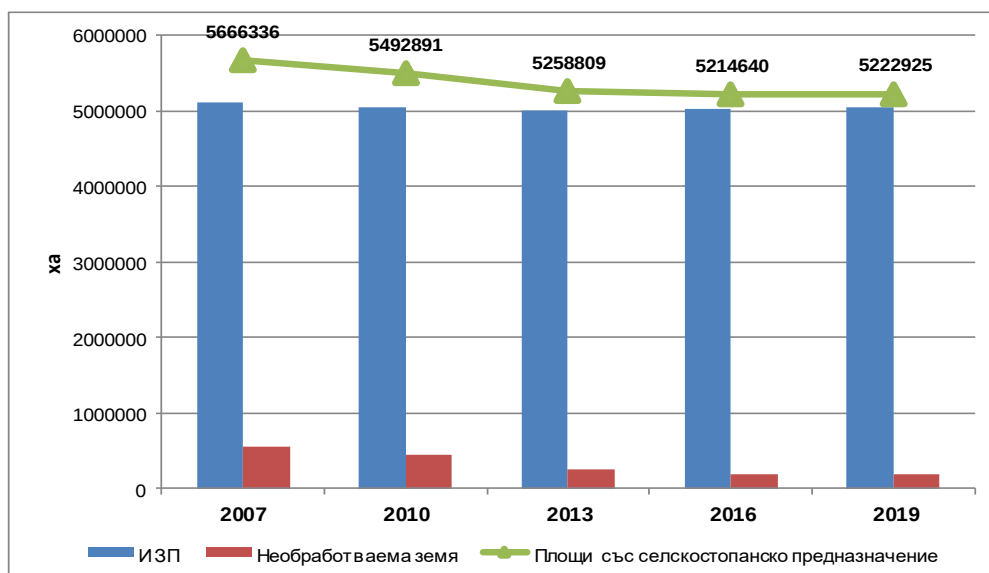
ГЛАВА ВТОРА. Земеползването – основен сегмент в поземлените отношения в България

2.1. Осигуреност на земеделските стопанства с поземлени ресурси

проф. д-р Нина Котева

Анализът на данните на национално равнище показва леко намаление на използваната земеделска площ (ИЗП) в страната, но за разглеждания период с изключение на 2013 г. се задържа над 5 млн. ха. Положителна тенденция е значителното намаление – над 2 пъти на необработваемата земя от 550116 ха на 185455 ха, стимулирана главно под влияние на директните плащания в условията на ОСП на ЕС. Динамиката в изменението на двете категории земи формират равнището на площите със селскостопанско предназначение за анализирания период, като се очертава тенденцията към леко намаление (с 8%).

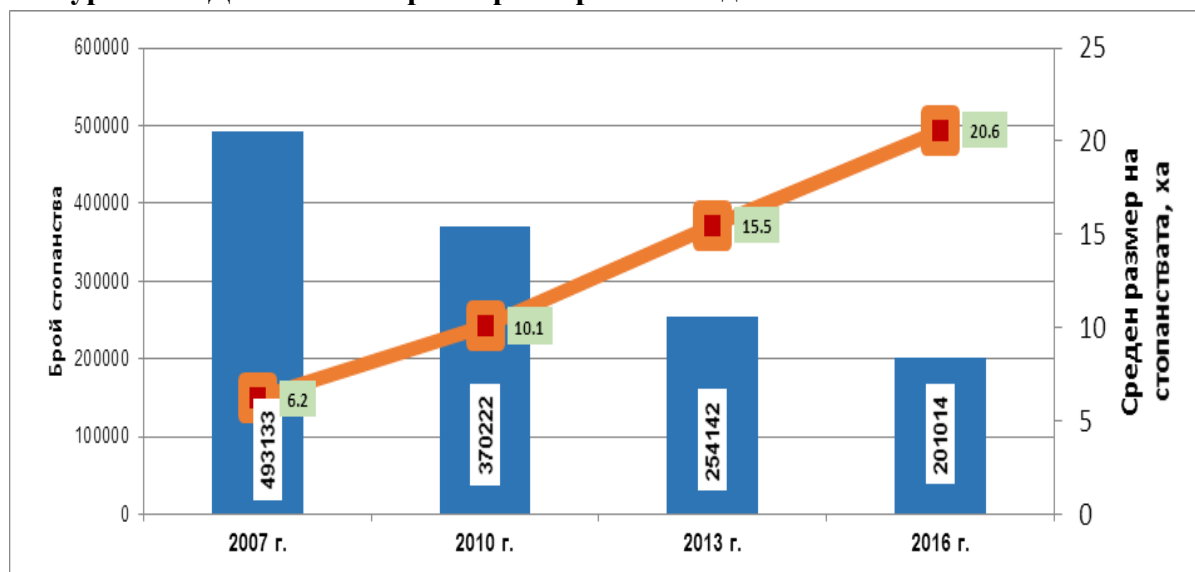
Фигура 2.1.1. Динамика на площите със селскостопанско предназначение

Източник: МЗХГ, „Агростатистика“, Бансик

В резултат на протичащите процеси на редуциране на стопанствата чувствително се увеличава средният размер на ИЗП на стопанство от 6,2 ха през 2007 г. на 10,1 ха за 2010 г., 15,5 ха през 2013 г. и достига 20,6 ха през 2016 г. Налага се изводът, че протичащите структурни промени водят до уедряване на земеделските стопанства в страната, ускорявани главно под влияние на директните плащания.

Фигура 2.1.2. Динамика в броя и размера на земеделските стопанства

Източник: МЗХГ, “Агростатистика”

Сравнителният анализ между средните размери на земеделските стопанства в България, средно за ЕС и избрани страни-членки на ЕС показват, че за 2007 г. средният размер на стопанствата в нашата страна е нисък. Данните показват, че размерите на нашите стопанства са съизмерими с тези в Полша и са два пъти по-малки от средния размер за ЕС-27. Средният размер на стопанствата във Франция са значително по-високи и това се запазва за целия анализиран период. В България процесите на окрупняване на стопанствата протичат по-интензивно. В края на анализирания период – 2016 г., средният размер на стопанствата в страната е по-голям от размера на стопанствата, средно за ЕС, изпреварвайки и Полша.

Таблица 2.1.1. Среден размер на земеделските стопанства в ЕС, ха

	2007	2010	2013	2016
България	6,2	10,1	15,5	20,6
ЕС-27 (28)	12,7	14,5	16,1	16,6
Гърция	4,7	7,2	6,8	6,6
Франция	52,1	53,9	58,7	60,9
Полша	6,5	9,6	10,1	10,2

Източник: Евростат и собствени изчисления

Периодът 2007-2016 г. се характеризира с динамични структурни промени в земеделските стопанства. Процесите на редуциране са най-динамични в стопанствата с размер на ИЗП до 2 ха като намалението е със 65%. В по-малка степен, намаление е отчетено и при стопанствата с размер от 2-10 ха - с 40%. Положителна тенденция е увеличение на броя на по-едрите земеделски стопанства. С над 50% е нараснал броят на стопанствата с размер на ИЗП над 50 ха, а увеличението на стопанствата с размери от 10-50 ха е още по-високо – с 68%. Въпреки че през последните години се засилва уедряването на земеделските стопанства по размер на ИЗП, се запазва висока фрагментираност и диспропорции. През 2016 г., близо 73 % от стопанствата са с размер до 2 ха и стопанисват 2 % от ИЗП в страната. На другия полюс са едрите стопански

единици с рамер над 50 ха, които са едва 5 % от всички стопанства, но владеят над 85% от ИЗП в страната.

Таблица 2.1.2. Динамика в броя и размера на земеделските стопанства

	2007	2010	2013	2016	Изменение 2016/2007 г., %
Стопанства, хил. бр.	493,1	370,2	254,1	201,0	-60
0 - < 2 ха	417,4	308,1	193,1	146,5	-65
2 - < 10 ха	49,3	41,1	38,7	29,7	-40
10 - < 50 ха	9,1	12,8	13,4	15,3	+68
≥50 ха	6,2	8,2	8,9	9,5	+53
ИЗП, хил. ха	3 050,7	3 617,0	3 794,9	3 795,5	24
0 - < 2 ха	191,1	144,2	100,9	69,5	-64
2 - < 10 ха	182,1	163,1	156,2	129,1	-30
10 - < 50 ха	179,9	278,6	299,6	362,5	+102
≥ 50 ха	2 497,7	3 031,0	3 238,2	3 234,4	+29

Източник: МЗХГ, „Агростатистика” и собствени изчисления

В структурата на ИЗП, най-висок дял заемат обработваемите площи. Анализираният период се характеризира с трайна тенденция на увеличение на обработваемата площ с близо 404 хил. ха. В резултат, на което се увеличава и техният дял - от 59,8% за 2007 г. нараства на 68,7% за 2019 г. В тези земи влизат освен площите в сеитбообращение, но и временните ливади, вкл. и земи с житни и бобови треви, както и угарите и оранжерии.

За България е характерен високият относителен дял на постоянно затревените площи (ПЗП), които имат не само стопанско, но и важно екологично значение.

За преодоляване на трудността при запазване на ПЗП за подпомагане с директни плащания и за прилагане на зелените изисквания по линия на ОСП на ЕС (2014-2020), поради нетрайните поземлени отношения, се въвеждат изменения в Закона за подпомагане на земеделските производители (ДВ, бр. 40/13.5.2014):

- създаването на слой „постоянно затревените площи“, при който се следи състоянието на площите, независимо от временните ползватели;
- въвежда се забрана за разораване на съществуващите ПЗП.

Специализираният слой „Постоянно затревени площи” включва постоянно затревените площи, които са екологично чувствителни, в зоните, обхванати от Директива 92/43/ЕИО на Съвета от 21 май 1992 г. за опазване на естествените местообитания и на дивата флора и фауна или Директива 2009/147/ЕО на Европейския парламент и на Съвета от 30 ноември 2009 г. относно опазването на дивите птици.

По този начин се цели изпълнението на изискванията на регламента за недопускане намалението на дела на ПЗП в страната като особено важни ландшафти от

екологична гледна точка. Забраната за разораване на постоянно затревените площи представлява и нефинансова мярка за подпомагане и стимулиране развитието на подотрасъл “животновъдство”, който е признат за приоритетен за политиката на страната. Чрез забраната за разораване ще бъдат запазени постоянните пасища и по този начин ще се осигури необходимата база за развитие на пасищното животновъдство. С въведената забрана за преобразуване на постоянно затревените площи ще се гарантира опазването на тези екологично важни ландшафти и ще се осигурят допълнителни предпоставки за развитие на животновъдството.

Като обща тенденция, за анализирания период, делът на ПЗП намалява с 8% - от 36% на 28%. По-детайлното разглеждане на динамиката на ПЗП показва, че намалението на площите е в периода 2007-2013 г., докато при прилагане на ОСП на ЕС (2014-2020), има увеличение на площите от 1368665 ха на 1408481 ха. Изчисленията показват, че делът на ПЗП към ИЗП за 2015 г. е 27,3% и леко се увеличава на 28% за 2019 г. Данните показват, че е спазено изикването, съотношението на ПЗП спрямо ИЗП, декларирана от земеделските стопани да не намалява с повече от 5%, което се гарантира от държавата. Референтното съотношение се определя през 2015 г. и се следи на базата на заявените показатели през всяка следваща година.

Въпреки, че на трето място в структурата на ИЗП се нареждат трайните насаждения (овощни насаждения и лозя), те заемат изключително нисък относителен дял. В тенденциите на изменение на площите и съответно на дела на трайните насаждения ясно се открояват два периода. Под влияние на директните плащания в периода 2007-2013 г., стимулиращи производството на екстензивни култури, при високите производствени и инвестиционни разходи за създаване и отглеждане на трайни насаждения, доведе до отлив на производители от сектора, съответно намаление на площите с над 53 хил. ха, от 188 525 ха на 135188 ха. Намалението на площите води до намаление и в дела на трайните насаждения – от 3,7% на 2,7%. Намалението на площите е съпътствано и с редица други проблеми, особено в овощарството – лошо състояние на насажденията (висок дял на занемарените и амортизирани насаждения), нисък дял на новосъздадените масиви, проблеми с напояването. В следващия програмен период (2014-2020), главно под влияние на обвързаната с производството подкрепа се очертава тенденция към увеличение на площите с трайни насаждения със 17550 ха, което води и до увеличение на техния дял, макар и скромно – до 3%.

Като семейни градини се класифицира ИЗП, предназначена за отглеждане на земеделски продукти за лично потребление на земеделския стопанин и неговото домакинство, обикновено отделена от другите земеделски площи като градина за лично ползване (Наредба №5/5.2010). С дял по-нисък от 1% (съответно за 2007 г. – 0,5% от ИЗП и за 2019 г. – 0,3%), семейните градини имат незначително стопанско значение при използване на земята и тази роля все повече намалява.

Фигура 2.1.3. Структура на ИЗП по категории земя

Източник: МЗХГ, „Агрозистатистика“, Бансик и собствени истражувања

Истражувањето е дополнето со по-детален анализ на распределението на основни категории ИЗП – обработваема земя и трајни насаждения, по правен статус на земеделските стопанства. За 2007 г., податоците покажуваат, дека близо 99% од стопанствата со обработваема земя се на физически лица (ФЛ) како стопанисваат 30 % од неа. Со нисок односителен дял од стопанствата – под 0,5%, трговските друштва (ТД) и кооперациите стопанисваат приближително истиот дял од обработваната земя, соодветно - близо 28% и малку над 26%. На следващо место се едноличните трговци (ЕТ), коишто претставуваат 0,5% од стопанствата, но користат близо 15% од обработваната земя. Во резултат на динамично протичащите процеси, през 2016 г. намалува дела на ФЛ од стопанствата и од обработваната земя. Со зголемување на бројот на ТД и нивниот дял од стопанствата, през 2016 г. во нив е концентриран нај-голем дял од обработваната земя – над 43%. Со намалување на бројот на кооперациите се намалува и нивниот дял во обработваната земя до 15,4%.

Трајните насаждения се одгледуваат преобладаващо во стопанствата на ФЛ – над половината од площите и тоа се запазува през целиот анализиран период. На следващо место по дял од площите со трајни насаждения се ТД со тенденција кон зголемување. Кооперациите се откажуваат од одгледувањето на трајни насаждения како за периодот, нивниот дял намалува од близо 19% до под 6%.

Таблица 2.1.3. Относителен дял по категории ИЗП и по юридически статут на стопанствата

Стопанства	2007				2016			
	Обработваема земя		Трайни насаждения		Обработваема земя		Трайни насаждения	
	Отн. дял от ЗС	Отн. дял от земята	Отн. дял от ЗС	Отн. дял от земята	Отн. дял от ЗС	Отн. дял от земята	Отн. дял от ЗС	Отн. дял от земята
ФЛ	98,7	30,1	99,0	51,5	93,3	24,7	95,1	53,1
ЕТ	0,5	14,8	0,3	4,9	1,4	16,0	1,1	6,1
кооперации	0,3	26,3	0,2	18,7	0,7	15,4	0,3	5,8
ТД	0,4	27,9	0,4	21,3	4,5	43,3	3,3	33,7
сдружения	0,1	0,9	0,1	3,6	0,1	0,6	0,2	1,3

Източник: МЗХГ, „Агростатистика“, Бансик и собствени изследвания

Динамиката в броя на стопанствата и размера на обработваемата земя и трайните насаждения формират и средните им размери по юридически статут на стопанствата. Данните показват голямата разлика между средните размери на стопанствата на ФЛ и на юридическите лица, особено при обработваемата земя.

Съпоставянето на данните с предишната таблица показва, че $\frac{1}{4}$ от обработваемата земя се стопанисва в стопанства на ФЛ със среден размер от 7,4 ха, а останалата част е в едри стопански структури. При трайните насаждения картината е особено неблагоприятна. Производството е преобладаващо дребно и разпокъсано - над половината от трайните насаждения се намират в стопанства на ФЛ със среден размер от 0,5 ха.

Таблица 2.1.4. Размер на категории ИЗП, средно на стопанство в зависимост от юридически статут, ха

Стопанства	2007		2016	
	Обработваема земя	Трайни насаждения	Обработваема земя	Трайни насаждения
ФЛ	2,4	0,3	7,4	0,5
ЕТ	252,0	10,4	334,5	9,8
кооперации	616,6	59,9	659,6	38,5
ТД	514,4	38,6	271,1	18,3
сдружения	167,3	23,8	211,1	12,1

Източник: МЗХГ, „Агростатистика“, Бансик и собствени изследвания

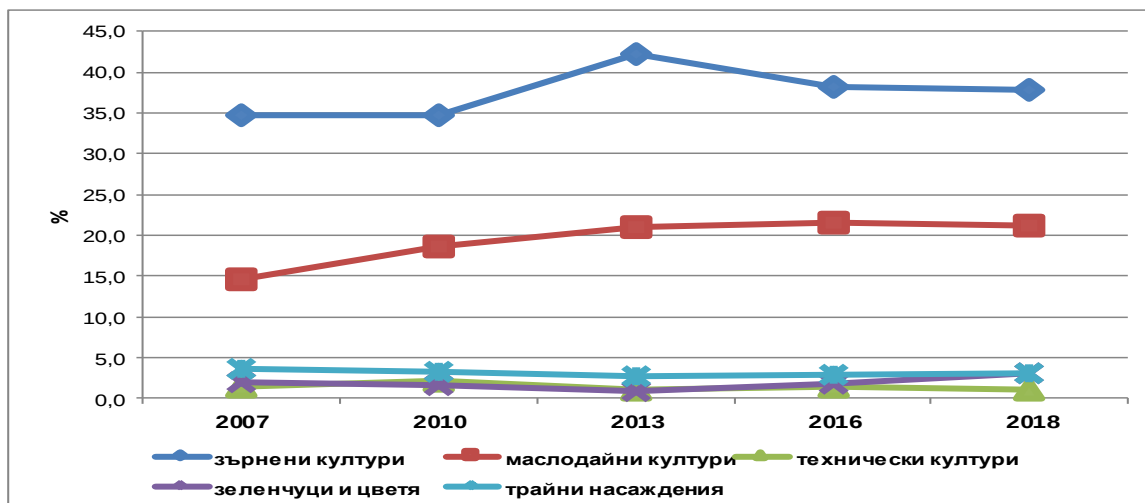
Изследването на използването на земята е допълнен с анализ на дела на основните земеделски култури и трайните насаждения, отнесени към ИЗП, а не към обработваемата земя за съпоставимост на резултатите. За целия анализиран период, най-висок дял от ИЗП заемат зърнено-житните култури. При първия програмен период на ОСП (2007-2013), под влияние на директните плащания, стимулиращи екстензивното производство, без специфична подкрепа на отглеждането на интензивни култури, значително нарастват площите и съответно делът на зърнено-житните култури в ИЗП – от 34,6% за 2007 г. на

42,1% през 2018 г. В настоящия програмен период на ОСП на ЕС се наблюдава тенденция към намаление на техният дял до 37,8% за 2018 г. На следващо място по дял от ИЗП, заемат маслодайните култури. Те следват тенденциите на зърнено-житните култури за периода 2007-2013 г. и запазване на дела от ИЗП през следващите години, което показва, че площите с маслодайни култури остават почти непроменени.

Със значително по-нисък относителен дял от ИЗП са останалите анализирани култури - трайни насаждения, зеленчуци и технически култури. Площите със зеленчуци също намаляват в периода 2007-2013 г., като делът им от ИЗП в страната пада под 1%. В следващите години, обвързаната с производството подкрепа се отразява положително на сектора в посока на увеличение на площите със зеленчуци и нарастване на техния дял до 3,1% през 2018 г. Техническите култури са със скромнен дял в структурата на ИЗП, който се задържа малко над 1%.

Анализът на данните показва, че в страната се е формирала неблагоприятна производствена структура с преобладаващ дял на екстензивните култури (за 2013 г. – 63,2% от ИЗП) и незначителен дял на интензивните култури. Промяната в сегашния програмен период 2014-2015 г. е в положителна посока, но все още е несъществена, като делът на екстензивните култури намалява под 60% и има увеличение на интензивните култури. Резултатите показват, че и през новия програмен период на ОСП на ЕС, трябва да продължи целенасочената подкрепа за редица сектори за разнообразяване на производствената структура на нашето земеделие и за увеличаване на площите с култури с висока добавена стойност.

Фигура 2.1.4. Дял на основни земеделски култури и трайни насаждения от ИЗП

Източник: МЗХГ, „Агростатистика“, Бансик и собствени изследвания

В потвърждение за екстензивното използване на земята е и ниската плътност на животновъдството, изразена чрез броя животински единици (ж.е.) на 1 ха ИЗП. В нашата страна е значително по-ниска в сравнение със средната за ЕС и избрани страни-членки. Негативна тенденция е намаляването на плътността в резултат на намаляване на отглежданите животни и отлива на производители от подотрасъла. Резултатите показват, че не се използват пълноценно поземлените ресурси за отглеждане на животни – производство, което носи по-висока добавена стойност.

Таблица 2.1.5. Плътност на животновъдството на 1-ца площ

	Плътност на животновъдството, ж.е./ха			
	2007	2010	2013	2016
ЕС-27	0,79	0,77	0,75	0,76
България	0,41	0,26	0,22	0,24
Гърция	0,64	0,46	0,44	0,46
Франция	0,82	0,81	0,79	0,79
Полша	0,72	0,72	0,64	0,66

Източник: Евростат и собствени изчисления

Интерес представлява приносът на разглежданите основни сектори при формиране на крайната продукция от растениевъдството по базисни цени. Очаквано с най-голям дял в крайната продукция са зърнено-житните култури. С увеличението на площите нараства и делът им в крайната продукция. Докато през 2007 г., техният дял е 28,5%, то през 2018 г. формират близо половината от крайната продукция (48,9%).

Делът на маслодайните култури в периода 2007-2016 г. нараства и достига до близо 37% от крайната продукция за 2016 г. В следващите години от анализирания период се наблюдава намаление на относителния дял до ниво от 24,1% за 2018 г. При запазване на площите, намалението на дела в крайната продукция се дължи на същественото по-ниските изкупни цени на слънчогледа, който е доминираща маслодайна култура, спрямо предходните години, под влияние на високото предлагане в страната и развитието на международните пазари.

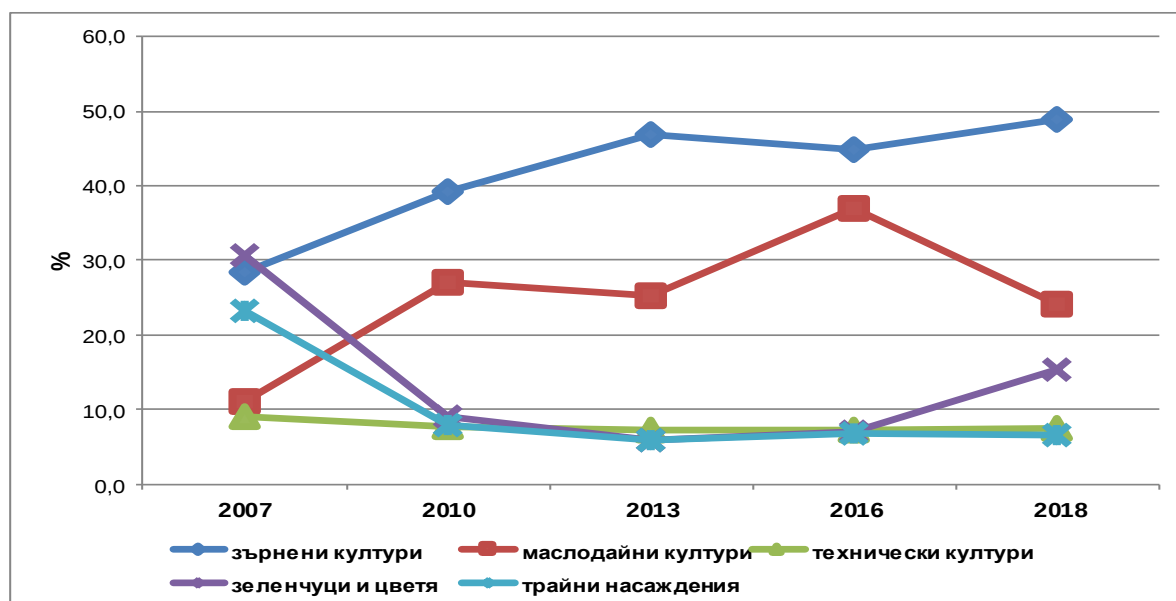
В периода 2007-2013 г. за зеленчуците е характерен срив на дяла им в крайната продукция от близо 37% на по-малко от 6%, което се дължи на намалението на площите и производството, поради вече посочените причини. В следващия период 2013-2018 г. с нарастването на площите се очертава тенденция и на увеличение на техния дял, който достига 15,3% през 2018 г.

Тенденциите в дела на трайните насаждения са същите както при зеленчуците – срив в периода 207-2013 г. от 23,3% до под 6%, с тази разлика, че в следващия период нарастването на дела им в крайната продукция е незначително, поради дълготрайния характер на производство.

Делът на техническите култури в крайната продукция е нисък и се запазва без съществени промени за анализирания период.

Сравнителният анализ показват, че особено при зеленчуците при нисък относителен дял в ИЗП, формират значително по-висок относителен дял от крайната продукция. Това важи и за трайните насаждения и техническите култури, но с по-малка разлика. Това показва, че една от насоките за подобряване използването на земята е подобряване на производствената структура в посока на разширяване площите с интензивни култури, за постигането на по-високи икономически резултати – съответно брутна продукция, брутна добавена стойност и крайна продукция.

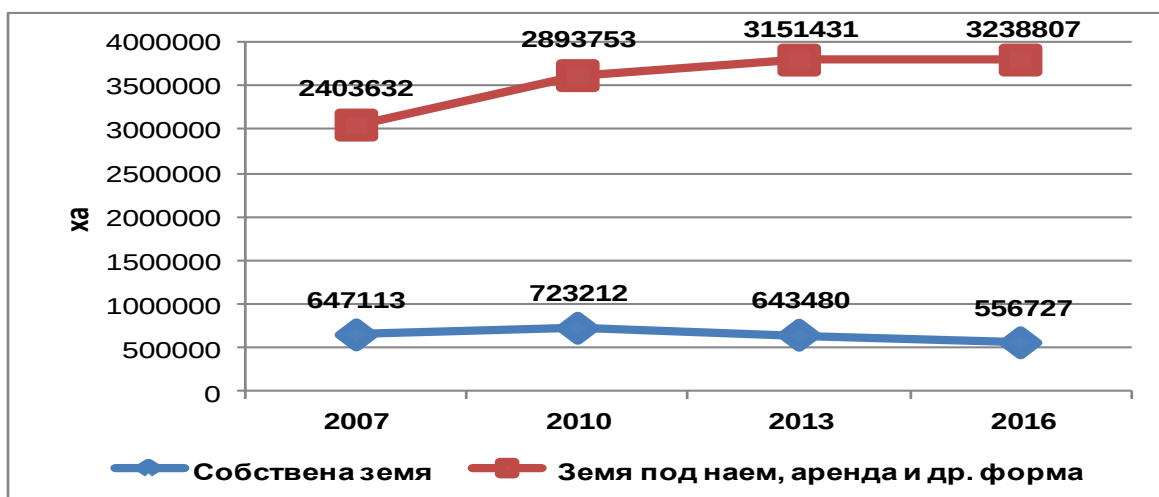
Фигура 2.1.5. Дял на основни култури и трайни насаждения в крайната продукция

Източник: НСИ и собствени изследвания

Анализът на динамиката на ИЗП по форми на стопанисване показва противоположни тенденции. Противно на всякаква логика има ясно изразена тенденция на нарастване на земята под наем, аренда и др. форма, като увеличението за периода е с близо 35%. За същия период, намалява размерът на собствената земя, макар и със значителни по-нисък темп – с 14%. Насочването към екстензивни производства, където икономическите резултати зависят от увеличаване на средните размери в стопанствата и мащаба доведе до засилено търсенето на земя, която може да се придобие чрез закупуване и под аренда. Специфичното за България е, че сделките за купуване на земя са сравнително малко (за периода 2007-2016 г. са продадени от собственици само 166485 ха, по данни на МЗХГ), поради тежки наследствени права и права на придобиване на земя, тъй като земята е доста разпокъсана и много трудно могат да се съвместят, защото има много наследници и собственици. През анализирания период, с нарастването на броя на търговските дружества, най-много земя е закупена от тях. За разлика от търговските дружества, всички останали участници в земеделието свиват своята поземлена собственост – стопанства на физически лица, еднолични търговци и сдружения. При формиралата се организационно-стопанска структура на земеделието в нашата страна, преобладаващият дял от земеделските стопанства са дребни и малки, които нямат финансова възможност за закупуване на собствена земя. Така, че основната част от земята, която земеделските производители могат да придобият и стопанисват е чрез арендоването на земя.

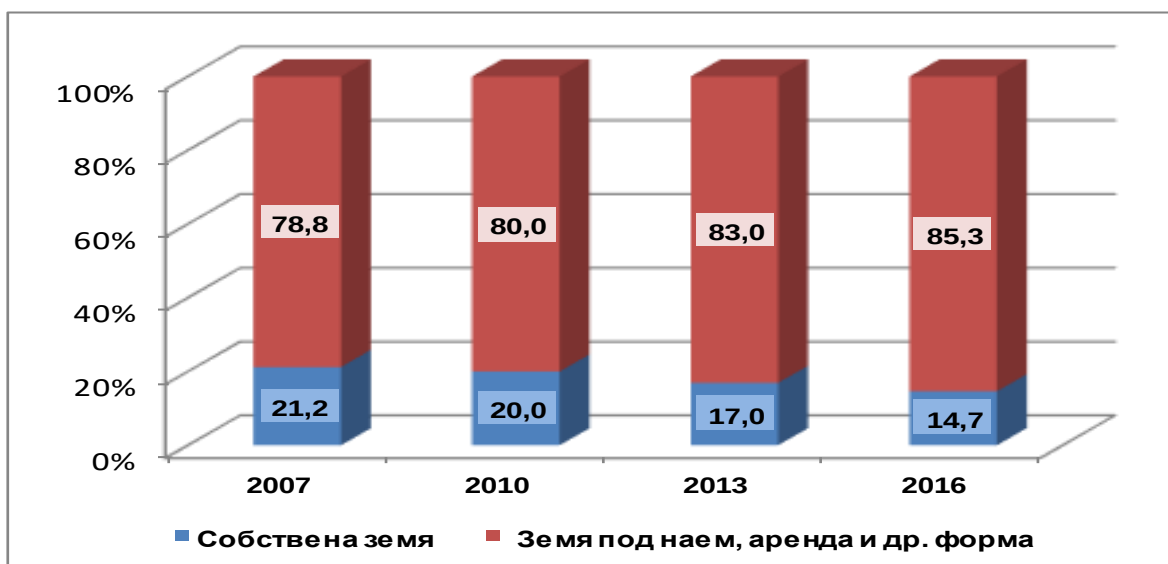
Фигура 2.1.6. Разпределение на ИЗП по форми на стопанисване

Източник: МЗХГ, „Агростатистика“

Динамиката в размера на собствената и арендуваната земя определят структурата на ИЗП по форми на стопанисване. Преобладаващ е делът на земята под наем, аренда и др. форма с тенденция към нарастване - от под 79% за 2007 г. до над 85% за 2016 г., като съответно намалява делът на собствената земя от общата ИЗП в страната. Високият относителен дял на наетата земя е сериозно ограничение за инвестиционната активност на земеделските стопани за създаването на трайни насаждения, възстановяване на качеството на земеделските земи, извършването на рекултивационни мероприятия, мелиорации и т.н., особено при краткосрочни и средносрочни договори за наем или аренда.

Фигура 2.1.7. Структура на ИЗП по форми на стопанисване

Източник: МЗХГ, „Агростатистика“ и собствени изследвания

При анализ на осигуреността на земеделските стопанствата с поземлени ресурси важен въпрос е възможността за напояване. За анализирувания период, годните за напояване площи са в размер на 541779 ха. Хидромелиоративният фонд е изграден през

60-70-те години на миналия век и в резултат на продължителната експлоатация е силно амортизиран, разрушен и е необходимо цялостно решаване на проблема със съоразенията в зависимост от потенциалната използваемост и ефективност на поливните площи. По посочените причини, дялът на напояваните площи е в границите от 4-8% от годните за напояване земи (по данни на МЗХГ, аграрни доклади).

Анализът на дела на напояваните площи по категории ИЗП показва, че напояване се прилага в много ниска степен и промените са несъществени за анализирания период. Прави впечатление изключително ниският относителен дял на напояваната обработваема земя и на този фон по-високият дял на напояваните трайни насаждения с тенденция към повишение.

Таблица 2.1.6. Относителен дял на напояваните площи по категории ИЗП, %

	2007	2010	2013	2016
Относителен дял на напояваната ИЗП	2,4	2,5	2,6	2,4
Относителен дял на напояваната обработваема земя	н.д.	1,5	2,2	2,1
Относителен дял на напояваните трайни насаждения	н.д.	14,9	23,2	20,5

Източник: МЗХГ, „Агростатистика“ и собствени изследвания

Прави впечатление малкият размер на площите в земеделските стопанства с възможност за напояване – само 136350 ха. Данните показват, че гравитачното напояване, предимно на бразди е най-разпространения начин на напояване на земеделските култури, въпреки неговата висока трудоемкост. Въпреки предимствата на капковото напояване – икономия на вода, по-малко разход на труд, равномерно разпределение на водата върху площта, възможност за автоматизиране на поливния процес, тази техника се използва от значително по-малък брой земеделски стопани. Дъждуването се прилага в малък брой стопанства, главно поради по-високите разходи за енергия.

Таблица 2.1.7. Разпределение на стопанствата и напояваните площи и използваните видове инсталации за напояване, 2016 г.

Площи с възможност за напояване		Дъждовални инсталации	Инсталации за капково напояване	Мрежа за гравитачно напояване
Стопанства, бр.	Площи, ха	Стопанства, бр.	Стопанства, бр.	Стопанства, бр.
120141	136350	3424	10597	113146

Източник: МЗХГ, „Агростатистика“

От анализа на данните може да се заключи, че в България напояване се прилага в много ниска степен, без промени в положителна посока и този проблем ще се изостря с настъпващите климатични промени, като част от причините са следните (Патаманска Г., 2012):

- лошо техническо, експлоатационно състояние и нискоефективна напоителна инфраструктура, унищожена значителна част от вътрешно-стопанската канална мрежа и липсата на поливна техника;
- недостатъчно финансиране на дейностите по поддържането и експлоатацията на съоръженията от напоителните системи;
- несъответствие между параметрите на съществуващите напоителни системи, проектирани за обслужване на окрупнени масиви и неотговарящи на съвременните условия на земеползване;
- промяна в структурата на културите;
- висока цена на водата за напояване.

За по-пълно използване потенциала на земята трябва да се увеличат поливните площи чрез прилагането на координирани мерки, насочени към техническо обновяване и до подобряване на управлението на напоителната система, за по-ефективно използване на водата и намаляване на загубите.

• На регионално равнище

Разпределението на ИЗП и броя на стопанствата по статистически райони не е равномерно. През 2007 г. най-голяма част от ИЗП се намира в Североизточния район - 23,5%, следвани от Югозападен и Северен централен район – около 20%. Останалите райони имат около 2 пъти по-нисък относителен дял и между тях няма съществени разлики. Съответно най-голям дял от стопанствата – над 27% е съсредоточен в Южен централен район. Със значително по-нисък дял, в границите на 17-18% са двата Западни райони.

В резултат на протичащите структурни промени, главно под влияние на ОСП на ЕС се променя разпределението на ИЗП и на стопанствата на територията на страната. През анализирания период, с чувствителното увеличение на размера на ИЗП в Северозападен район – близо 2 пъти, през 2016 г. той се очертава като най-добре осигуреният район с поземлени ресурси – с дял над 21%. В резултат също на протичащата тенденция на увеличение на площите, Южен централен район се очертава като втори по дял от ИЗП с над 18 %. В Югозападния район протича противоположна тенденция на намаление на ИЗП, в резултат на което той остава район с най-ниска осигуреност с поземлени ресурси – с дял под 12%. На регионално ниво, динамиката в дела на земеделските стопанства очертава противоположни тенденции. За анализирания период, в Северозападен района - с отчетено най-голямо повишение на дела на ИЗП, делът на стопанствата намалява и през 2016 г. той се очертава с най-нисък дял от 11%. В Югозападен район, също протичат противоположни тенденции – при намаляващ дял на ИЗП, увеличение на дела на стопанствата. С най-висок относителен дял от стопанствата в страната в началото на анализирания период, с тенденция на увеличение, Южен централен район запазва своето първо място през 2016 г. с дял от близо 32%. В двата източни района, промените в дела на стопанствата са незначителни. На регионално ниво, прави впечатление голямата разлика в най-високия и най-нисък относителен дял от стопанствата в страната – около два пъти.

Таблица 2.1.8. Относителен дял на ИЗП и на стопанствата по статистически райони, %

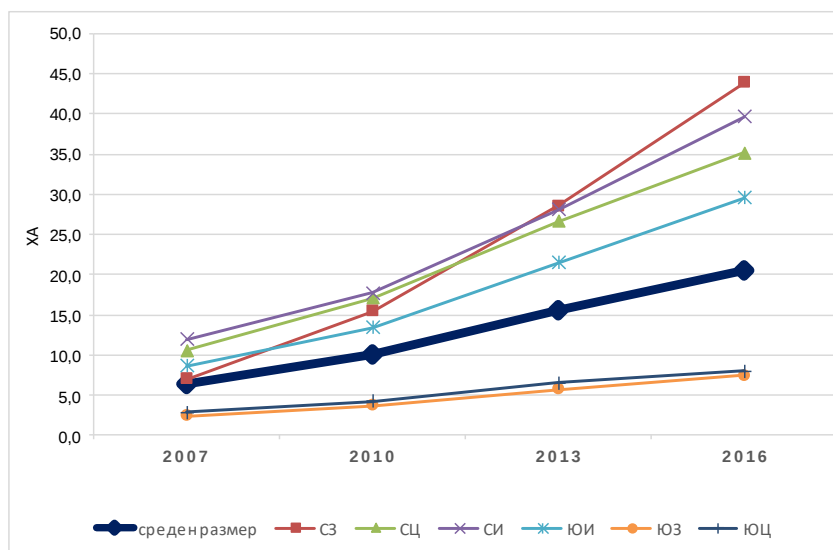
Район	2007		2010		2013		2016	
	Дял от ЗС	Дял от ИЗП	Дял от ЗС	Дял от ИЗП	Дял от ЗС	Дял от ИЗП	Дял от ЗС	Дял от ИЗП
Северозападен	18,3	10,6	13,9	20,8	12,0	21,1	11,0	21,1
Северен централен	12,9	19,8	11,7	16,3	11,3	15,9	11,4	16,0
Североизточен	11,4	23,5	11,8	17,4	11,0	17,9	11,2	17,6
Югоизточен	13,6	13,2	15,4	17,9	14,5	18,1	13,9	18,3
Югозападен	16,7	20,2	17,7	12,3	20,5	11,8	21,0	11,7
Южен централен	27,1	12,7	29,6	15,3	30,8	15,2	31,6	15,3

Източник: МЗХГ, „Агростатистика“ и собствени изчисления

Динамиката в броя на земеделските стопанства и в размера на ИЗП формират средните размери на стопанствата по райони. Сравнителният анализ показва, че за 2007 г., с изключение на два района – Югозападен и Южен централен, в останалите райони средните размери на стопанствата са над средния размер за страната.

Анализът на данните показва, че във всички региони на страната, протичат процеси на окрупняване на земеделските стопанства, но с различни темпове. Най-чувствително е увеличението на средните размери на стопанствата в Северозападния район, в резултат на протичащите динамични процеси на намаление на стопанствата и увеличение на ИЗП, от 7 ха през 2007 г. достигат близо 44 ха за 2016 г., като се очертават с най-висок размер. Не е изненада, тъй като там са съсредоточени едрите стопанства, отглеждащи зърнени култури, че за 2007 г. с най-висок среден размер са стопанствата в Североизточен район – малко под 12 ха, които в резултат на окрупняването достигат до близо 40 ха през 2016 г. Подобни са процесите в Северен централен и Югоизточен район, в които през 2016 г., средните размери на стопанствата достигат съответно 35,2 ха и 29,6 ха. За анализирания период, средният размер на стопанствата в посочените райони – Северозападен, Североизточен, Северен централен и Югоизточен е над средния размер за страната. Сравнителният анализ показва, че в тези райони, окрупняването на стопанствата протича по-ускорено, отколкото средният темп за страната. В останалите два района – Югозападен и Южен централен, поради дребните размери на стопанствата, въпреки увеличението, техните размери остават значително по-малки от средния размер за страната. В края на анализирания период се задълбочава разликата между средните размери на земеделските стопанства по райони.

Фигура 2.1.8. Среден размер на земеделските стопанства по статистически райони

Източник: МЗХГ, „Агростатистика“ и собствени изчисления

Анализът на данните показва, че няма значителни промени в дела на собствената земя в регионален аспект. За 2007 г. с най-голям дял от собствената земя са Южен централен и Северозападен район. В част от районите - Северозападен, Южен централен и Югоизточен, протичат процеси на намаление на дела на собствената земя. В останалите райони, тенденциите са към увеличение. В резултат на протичащите противоположни процеси, през 2016 г. с най-добра осигуреност със собствени поземлени ресурси се очертават Северен централен и Югоизточен район. С най-нисък дял и при това със значителна разлика остава Югозападен район.

Таблица 2.1.9. Разпределението на собствената ИЗП по статистически райони, %

Район	2007	2010	2013	2016
Северозападен	21,2	19,7	19,2	17,8
Северен централен	18,4	17,3	19,0	21,0
Североизточен	13,7	17,8	14,5	16,5
Югоизточен	13,3	16,6	15,7	19,6
Югозападен	11,1	11,8	11,8	8,5
Южен централен	22,3	16,7	19,7	16,6

Източник: МЗХГ, „Агростатистика“ и собствени изчисления

В регионален аспект, интерес представляват данните за средния размер на собствената и наета земя, средно на стопанство. На национално равнище през 2007 г. средно на стопанство се очертава 1,3 ха собствена земя и 4,9 ха под наем, аренда или др, форма. Резултатите показват, че окрупняването на стопанствата е главно чрез наемането на земя, като за 2016 г., средния размер на собствена земя се е увеличил 2 пъти и е 2,8 ха, докато наетата земя е нараснала 3,3 пъти и надхвърля 16 ха.

Подобни са тенденциите във всички райони на страната, но различният брой стопанства и рамер за ИЗП и техните промени, определят различна динамика в

изменението на средния размер по форми на стопанисване. Докато през 2007 г. няма съществени разлики между средния размер на собствена земя на стопанство по райони, то в края на анализирания период разликите са по-съществени. На регионално равнище, още през 2007 г. се очертават различия в средния размер наета земя на стопанство, като през 2016 г. те се задълбочават. С най-голям размер наета земя, средно на стопанство се очертава Северозападен район – 2 пъти по-висок от средния за страната. Съответно, с най-нисък среден размер на собствена и на наета земя на стопанство са Югозападен и Южен централен район.

Таблица 2.1.10. Размер на собствена и наета земя, средно на стопанство по статистически райони, ха

Район	2007		2010		2013		2016	
	Собствена	Наета	Собствена	Наета	Собствена	Наета	Собствена	Наета
СЗ	1,5	5,3	2,8	11,8	4,1	22,7	4,5	32,0
СЦ	1,9	8,5	2,9	13,7	4,3	20,7	5,1	26,3
СИ	1,6	10,1	2,9	13,9	3,3	23,3	4,1	29,0
ЮИ	1,3	7,1	2,1	10,7	2,7	17,1	3,9	22,5
ЮЗ	0,9	1,5	1,3	2,3	1,5	4,1	1,1	6,1
ЮЦ	1,1	1,7	1,1	3,0	1,6	4,7	1,5	6,2
България	1,3	4,9	2,0	7,8	2,5	12,4	2,8	16,1

Източник: МЗХГ, „Агростатистика“ и собствени изчисления

Анализът на регионално ниво по категории ИЗП е проведен само за обработваемата земя, трайни насаждения и постоянно затревените площи, без семейните градини и угарите, тъй като данните на национално ниво показват, че техните размери са малки и нямат съществено стопанско значение. В началото на анализирания период, с най-голям дял от обработваемата земя – около 20% се очертават Североизточен, Южен централен и Северен централен район. В края на анализирания период, в резултат на динамичните промени, картината се изменя. Значително увеличение на дела на обработваемата земя за анализирания период – над 2 пъти, като през 2016 г., Северозападният район се очертава с добра осигуреност – 23,4%. Отрицателната тенденция на намаление, формира най-ниския дял на обработваема земя от 5,6% за 2016 г. в Югозападния район.

Данните показват, че през 2007 г. площите с трайни насаждения са съсредоточени главно във Южен централен, Североизточен и Югоизточен райони. Тук промените са по-малки, поради дълготрайният характер на производство. При намаление в Североизточния район, останалите два посочени райони запазват най-високия си дял от площите с трайни насаждения.

За целия анализиран период, с най-висок дял от постоянно затревените площи се открояват Югозападен и Южен централен район, а съответно с най-нисък дял – Североизточен район.

Таблица 2.1.11. Разпределение по категории ИЗП по статистически райони, %

Район	2007			2016		
	Обработваема земя	Трайни насаждения	Постоянно затревени площи	Обработваема земя	Трайни насаждения	Постоянно затревени площи
СЗ	11,3	6,3	10,1	23,4	8,2	16,8
СЦ	19,1	9,5	16,4	19,0	10,8	8,8
СИ	22,6	19,4	9,2	21,7	12,7	7,9
ЮИ	12,6	18,2	11,6	18,4	28,0	17,0
ЮЗ	13,2	11,7	27,7	5,6	11,9	26,9
ЮЦ	21,3	34,9	24,9	11,9	28,4	22,6

Източник: МЗХГ, „Агростатистика“ и собствени изчисления

В регионален аспект, данните показват сериозни различия в средните размери по категории земя, особено при обработваемата площи. Със значителното нарастване на дела на обработваемата земя и намалението на стопанствата в периода 2007-2016 г., Северозападният район се очертава с най-висок размер обработваема земя – 73,3 ха, средно на стопанство, който изпреварва значително и Североизточния район. С най-малък среден размер обработваема земя – под 6 ха, многократно по-нисък, са стопанствата в Югозападния район. За 2016 г., се открояват две групи райони с чувствителна разлика в средните размери обработваема земя на стопанство. Първата група – Северозападен, Северен централен, Североизточен и Югоизточен с голям среден размер в границите 73,3-55,2 ха. Втората група – Югозападен и Южен централен район, при които средният размер е значително по-нисък дори и от средния размер за страната.

При средните размери с трайните насаждения на стопанство не се очертават значителни разлики по райони в началото и в края на анализирания период. За всички райони е характерна положителна тенденция на уедряване на площите с трайни насаждения, средно на стопанство.

Таблица 2.1.12. Среден размер по категории ИЗП на стопанство по статистически райони

Район	2007			2016		
	Обработ-ваема земя	Трайни насаждения	Постоянно затревени площи	Обработ-ваема земя	Трайни насаждения	Постоянно затревени площи
СЗ	3,6	0,3	2,1	73,3	1,4	10,3
СЦ	13,5	0,5	4,1	45,8	2,7	20,4
СИ	11,5	0,9	3,0	55,2	2,1	8,7
ЮИ	12,8	1,2	4,4	48,2	2,6	18,0
ЮЗ	1,5	0,3	2,0	5,9	0,8	6,3
ЮЦ	2,1	0,8	1,4	9,4	1,8	3,8
България	1,4	0,6	2,0	28,1	1,8	7,2

Източник: МЗХГ, „Агростатистика“ и собствени изчисления

При несъществени разлики в средните размери на постоянно затревените площи през 2007 г., динамиката в броя на стопанствата и в площите по райони, формират значителни различия в края на анализирания период. Значително над средния размер за страната са постоянно затревените площи на стопанство в Северен централен и Югоизточен район, съответно с най-нисък размер са в Южен централен район.

Тъй като липсат данни за 2007 г., разпределението на напояваните площи по райони е дадено за 2010 г. и 2016 г. В регионален аспект, разпределението не е равномерно. Над половината от напояваните площи са концентрирани в Южен централен район, и обяснението е, че там е съсредоточено зеленчукопроизводството, което се осъществява при поливни условия. На следващо място по относителен дял се нарежда Югоизточен район, където се намират голям дял от трайните насаждения на страната.

С изключение на Северен централен и Североизточен, в останалите райони е характерна тенденцията на намаление на дела на напояваните площи.

Таблица 2.1.13. Разпределение на напояваните площи по статистически райони, %

Район	2010	2016
Северозападен	6,0	4,6
Северен централен	1,7	5,7
Североизточен	4,1	6,2
Югоизточен	17,6	16,7
Югозападен	16,4	14,8
Южен централен	54,2	52,0

Източник: МЗХГ, „Агростатистика“ и собствени изчисления

Въз основа на проведения анализ за осигуреността на земеделските стопанства с поземлени ресурси се налагат следните изводи:

- Като цяло добра осигуреност на земеделските стопанства с поземлени ресурси с преобладаващ дял на обработваемата земя в структурата на ИЗП. Сравнително висок дял на постоянно затревените площи, които са с важно стопанско и екологично значение;
- Положителна тенденция на уедряване размерите земеделските стопанства, както общо, така и по категории на ИЗП;
- В резултат на по-динамичните процеси на окрупняване на земеделските стопанства, средният размер на стопанствата в страната е по-голям от размера на стопанствата, средно за ЕС;
- Висока фрагментираност и диспропорции в земеползването по категории земеделски стопанства;
- Докато $\frac{3}{4}$ от обработваемата земя се стопанисва от едри земеделски стопанства на юридически лица, то производството на трайни насаждения е дребно и разпокъсано – над половината от площите са в стопанства на ФЛ със среден размер от 0,5 ха;
- Промяна в производствената структура с преобладаващ дял на екстензивни култури, ниска плътност на животновъдството и трайно много ниска степен на напояване със съпътващи проблеми, определят непълноценното използване потенциала на земята. Това показва, че насоките за подобряване използването на земята е разширяване площите

с интензивни култури, нарастване на броя на отглежданите животни и увеличаване на напояваните площи, за постигането на по-високи икономически резултати – брутна продукция, брутна добавена стойност и крайна продукция;

- Ниският относителен дял на собствената земя и дори намаляване на нейните размери прави зависими земеделските стопани от арендоването и наемането на земеделски площи и ограничава инвестиционните им намерения. Основният източник за увеличаване на ИЗП на стопанствата е чрез увеличаване на наетата земя;

- Разпределението на ИЗП на територията на страната е неравномерно. Северозападен, Югоизточен и Североизточен се очертават като най-добре осигурени райони с поземлени ресурси, а с най-ниска – Югозападен;

- Динамиката в размера на ИЗП и броят стопанства по райони формират различията в средните размери на стопанствата. В Северозападен, Североизточен, Северен централен и Югоизточен район, окрупняването на стопанствата протича по-ускорено и те са с размери над средния размер за страната. В останалите два района – Югозападен и Южен централен, поради дребните размери на стопанствата, въпреки увеличението, техните размери остават значително по-малки от средния размер за страната. Задълбочава се разликата между средните размери на земеделските стопанства по райони.

- В резултат на значителното увеличение на обработваемата земя, Северозападният район се очертава с най-добра осигуреност. Отрицателната тенденция на намаление, формира най-ниския дял на обработваема земя в Югозападния район. Площите с трайни насаждения са съсредоточени главно във Южен централен, Югоизточен и Североизточен райони. С най-висок дял от постоянно затревените площи се открояват Югозападен и Южен централен район;

- В регионален аспект напояването не е разпределено равномерно. Над половината от напояваните площи са концентрирани в Южен централен район, където е съсредоточено зеленчукопроизводството на страната.

2.2. Правата на собственост в българските земеделски кооперации

гл. ас. д-р Ангел Саров

Увод

Правата на собственост върху земеползването и земевладеенето в България са уредени съгласно Закона за собствеността и ползването на земеделските земи (Обн. ДВ. бр.17 от 1 Март 1991г.); Закона за арендата в земеделието (обн. дв. бр.82 от 27 септември 1996 г.) и в други нормативни актове. Фактът, че тези два закона са изменени и допълнени над четиридесет пъти (посл. изм. ДВ. бр.79 от 8 Септември 2020 г.), показва, че все още не е постигнат баланс на интересите между стейкхолдърите – полисимейкъри, държавна и общинска администрация, собственици и ползватели на земеделски земи (еднолични търговци, търговски дружества, земеделски кооперации, арендни стопанства) и др.

Една от отличителните характеристики на земеделската кооперация, като наследник на бившите ТКЗС-та е общата собственост върху ресурсите. Разпределението

на правата на собственост в земеделската кооперация следва да се разглежда в протичащите взаимовръзки, възникващи между принципалите, прехвърлящи правата за ползване и разпореждане върху ресурсите, с овластените агенти.

Някои изследватели на кооперативните взаимоотношения (Hanisch, M., 2006; Sarov, A. & Boevsky, I., 2018) идентифицират „размити“ права на собственост, като причина за все по-задълбочаващите се противоречия и демотивация на член-кооператорите. Оттук въпросът за разпределението и „размиването“ на правата за собственост дава своето отражение върху основните принципи на кооперациите: доброволност, самопомощ, идентичност, демокрация и солидарност. Обикновено солидарността трудно може да се открие, когато се анализират правата за собственост. Целта на разработката е да се анализират някои поведенческите аспекти в поземлените отношения в земеделските кооперации в България, възникващи вследствие (не)прилагането на правата на собственост.

В тази връзка се поставят задачи, от една страна, да се направи кратък преглед на теорията за правата на собственост и кооперацията. От друга, да се представи казус от земеделска кооперация с фокус върху правата на собственост.

В хода на разработката се идентифицират предизвикателства, които пораждат затруднения във функционирането и устойчивостта на кооперативните структури. Това разширява изследването, поставяйки множество допълнителни въпроси. Настоящият анализ съответства на четирите нива на социално-икономически анализ (Williamson, 2000: 597). Правата на собственост в земеделските кооперации са оценени, с основен фокус върху второто ниво. С други думи, теорията за собствеността е отправна точка, от която се идентифицират някои „феномени“ в земевладеенето и земеползването не само при земеделските кооперации, а и изобщо в поземлените отношения и практика в България.

Теория за правата на собственост и кооперацията

Още Furboton, E.G., and S. Pejovich (1972) стигат до извода, че когато правата на собственост се разпределят върху повече принципали, то ефектът е отслабване на собственическите права. Това потвърждава тезата, че в кооперативните структури колкото повече са „размити“ (разхлабени) правата на собственост на член-кооператорите, толкова по-малка ще е тяхната мотивация да си търсят правата. След това Titzel, M. (1981) дава обяснение за причините на различните форми на проявление на правата на собственост, които в голямата си степен са проявление на формалните права (законите) и неформалните правила (традициите, неписаните закони, обществените принципи и норми на поведение). Титцел ги разделя на четири подправа:

- 1) право на използване;
- 2) право да се задържи печалбата от нея;
- 3) право да се промени нейната форма и съдържание;
- 4) право да се прехвърли собствеността на друг.

Практиката по света показва, че някои държави имат по-добре работещи институции от други. В наше време трансформацията на институциите, в частта не само за правата на собственост, отразяват различията в убежденията на политическите лидери

за ползите за обществото. Обикновено полисимейкърите контролират политическата власт. Те все по-често максимизират своите лични изгоди, като игнорират ползите за обществото като цяло. Институциите играят критична роля при определянето на публичните инвестиционни разходи, дали ще генерират активи или ще бъдат неефективни и разточителни. Например, институционалните механизми определят посоката и критериите за проектите, да се подлагат на мониторинг на разходите и ползите, да се оцени тяхната социално-икономическа стойност, и въздействие. По този начин, при слабите (несъвършени) институции, съществува риск публичните инвестиции да бъдат използвани за обслужване на интересите на управляващите, което води до неудовлетвореност на обществото от изпълнителната власт поради факта, че се вземат грешни решения.

Трудно е да се идентифицира единна теория, която да обясни защо не се припокриват интересите между заинтересованите страни и институциите при публично и частно осигурената защита на собствеността. Това, което е известно е, че познатите теории се фокусират върху стремежа на институциите да приемат закони, от които да се възползват определени олигархични кръгове, свързани със законодателната и/или изпълнителната власт, които приемат „безплатната езда“ и присвояват блага от частната собственост. В този случай се игнорира демократичността на управлението, а представителността е меко казано компроментирана. Липсва прозрачността на политиката и изпълнението. От тук следва въздействие, което не е според планираното и очаквано от електората.

В случая с кооперациите обаче, обикновено правата са разпределени между повече лица, правата на собственост се „размиват“ и се затруднява упражняването им. Първо: в земеделските кооперации всички агенти имат дял в придобиването на активите, но се идентифицира асиметричност в използването му. С други думи, в управленската структура на традиционната кооперация, общата собственост сама по себе си не носи облаги, а по-скоро, тя е причина да възникват противоречия, отнасящи се до кооперативната идентичност, от една страна, и дали кооперацията зачита правата на собственост, от друга.

В изследванията си Chaddad и Cook (2004) освен *правата за собственост* поставят акцент и върху *правото на контрол*. Следствие *разпределението правата за собственост*, авторите представят различните кооперативни организационни форми с характеристика на интерфейс структурата – структурата на собственост, политика, правото на глас, управленски структури с остатъчните права на вземания (възвръщаемост), разпределение на доходите и стратегията на организацията. Застъпват се тезата, че алтернативните кооперативни модели се дефинират на базата разпределените права на собственост между икономическите агенти: членове, заинтересовани страни и инвеститори. Предлага се типология на различни модели, при които традиционната кооперативна управленска структура и инвестиционно ориентираната фирма (Investor Oriented Firms) е поляризирана.

В началото на 70-те години на XX в. в Средния Запад в САЩ възникват т. нар. *Ново поколение кооперации* (*New Generation Cooperatives - NGC*). Те получават по-широка подкрепа през 90-те години. Какво ги отличава от традиционните кооперации?

Този модел въвежда *правото на собственост под формата на права за доставка*, които са търгуеми между групата от членовете - потребители. *Правата на собственост* са ограничени до членовете. Членството е затворено, а те са длъжни да инвестират в *права за доставка*, пропорционално на потреблението. За да разпредели правото на доставка сред членовете си и да се набере капитал, кооперацията продава дялове или акции за доставка. Целият процес се контролира чрез маркетингови споразумения. Основното предимство за членовете е засилване мотивацията им да инвестират рисков капитал в кооперацията. Успехът на този модел зависи от търсенето на правата за доставка и внедряване на правила за правилното функциониране на пазара за доставка. Това са кооперации, представящи усилията на по-младото поколение земеделски производители да либерализират пазарите на селскостопански продукти и обособени пазарни ниши.

Фигура 2.2.1. Алтернативни кооперативни модели на управленска структура, според разпределението на правата на собственост

Източник: Chaddad, F., Cook, M. (2003)

По-късно Chaddad, F., Piopoulos, C. (2012) разгадават мотивацията на новопостъпилите член-кооператори да се възползват от членството си в кооперацията, с цел да участват в преразпределянето на остатъчни права, без да имат никакъв принос за това.

Второ: правото за получаване на дивидент се отнася до решение на Общото събрание. В една кооперативна структура обикновено има членуващи с различен дял земя в кооперативната собственост. За онези, които притежават значително количество земя, не е без значение, дали ще получат дивидент и какъв ще е той. Ако се гласува, да не се

изплаща рента, се изпада в ситуация обствениците да пресмятат колко са загубили от членството си в тази структура. Обикновено част от членовете не могат да упражнят правата си и влизат в противоречие с агентите относно необходимостта от заделяне на средства за фонд „Инвестиционен“, което може да попречи да бъдат реализирани важни и перспективни решения за бъдещето на кооперацията.

Дискусия

Поземлените отношения безспорно са едни от най-дискутираните и сложни обществени отношения (Копева, Д., 2012; Йовчевска, Пл., 2016). В тези преходни етапи на развитие и реформи в институционалната среда, очевидно, те ще продължават да са актуални дълго време.

Акценти относно правата на собственост в земеделските кооперации са включени в публикации на Иванова, Б. (2005; 2012); Йовкова, Й. (2007); Иванова, Б., Тодорова, С. (2002); Теплов, В. И., & Тарасова, Е. Е. (2007); Теплов, В. И., Тарасова, Е. Е., & Уколова, Л. В. (2015); Bachev, H. (2012, 2013); Sarov, A. & Boevsky, I. (2018); Теплов, В. И., Саров, А., & Тарасова, Е. Е. (2019); Теплов, В. И., Тарасова, Е. Е., Исаенко, Е. В., & Теплова, Л. В. (2019).

Изследователите (Fama, E. F., Jensen M. C., 1983; Cook, M.L., and Iliopoulos, C., 2000; Chaddad, F., Iliopoulos, C., 2013) обикновено се фокусират върху два основни момента: остатъчните права на възвръщаемост и остатъчните права на контрол. Първите се определят като права върху нетния доход, който в повечето случаи е несигурен, неопределен и носител на остатъчен риск от дейността на организацията. Остатъчното право на контрол е правото да се вземат решения за ползването на даден актив, без това да е определено с нормативен акт, но и да не му противоречат. Собствеността върху активите трябва да бъде уредена по начин, който да мотивира инвестициите и възвръщаемостта.

Следващ момент е отношението към правото за промяна на формата и предмета на дейност. То е възложено на Общото събрание, което може да вземе решения за бъдещето на сдружението. В зависимост от законодателството, правата за прехвърлянето на собствеността са в юрисдикцията на Общото събрание или във волята на членовете. Резонно възниква въпросът – кой и по какъв начин ще се възползва от създадените блага в кооперацията?

На първо място, в приоритетна позиция са членовете на Управителния съвет. Тяхното задължение е да възнаграждават членовете на кооперацията. То е резултат от правата им на собственост и полагащата им се част от печалбата за собствеността, с която участват като дялов капитал. За да бъдат в състояние кооператорите да направят правилна преценка за това, дали се случва или не, те трябва все пак да имат информация за целите на кооперацията, които ръководните органи са длъжни да изпълняват. Онези от тях, живеещи на по-отдалечени места, са възпрепятствани за активното участие при вземането на важни управленски решения, защото е минимизирана ползата им от членство при едно такова участие. Така тези ползи преминават в ръцете на онези с по-благоприятно съотношение на полза – разход. По този начин правата на собственост преминават в ръцете на ръководните органи, които ги използват умело за прехвърляне на собствеността към друг.

Правата на собственост имат поведенческо значение, чието разпределение влияе върху избора на собствениците (Иванова, Б., 2011). Въпреки че кооперациите изтъкват формален набор от ценности и принципи, които ги отличават от останалите организационни структури, едва ли никой не се съмнява в зачитането им в практиката. Ключово различие в управленската структура между кооперацията и корпоративните структури, е принципът за демократичност, изявен с „един член – един глас“. Случаи, при които някои членове са по-привилегирани от други, не е нещо ново в практиката. Те се проявяват при ситуации, когато се създават по-добри условия за пазаруване или в по-удобна позиция за определени сделки. И в двата случая има пренебрегване на по-малоимотните и социално изключени, като онези с по-голям дялов капитал, пренебрегвайки законодателството, обикновено се опитват да доминират в кооператива. Незаинтересоваността на членовете и слабата финансова зависимост от дейността на кооперацията водят до липсата на мотивация, отнасяща се до функционирането на управленската структура и вземането на управленски решения (Башев, Х., 2013). В този случай резонният въпрос е: До каква степен тази организационна форма на стопанисване на земята би дала стабилност и финансова сигурност на членовете? Проблемите с мониторинга и консолидирането се проявяват основно поради слабия контрол към агентите, чиито действия много често водят след себе си дестабилизиране на кооперативната структура.

Казус от земеделска кооперация

Дълбочинното изследване е осъществено на два етапа. Първият етап е проведен през периода 2013 – 2016, а вторият: през 2020. В този казус е използван и т.н. *интегриран (внедрен) казус*. Изследователят е приет за член на кооперацията през април 2014 г. на Годишното отчетно-изборно общо събрание. Това дава възможност ежесечно да се контактува с актьорите в земеделската кооперация и жителите в селото. Прилагат се следните подходи: анкета, интервюта, наблюдение, аналитични разкази, преглеждане на документи, изграждане на доверие, интерактивни подходи, съжителство с местните жители и др.

• Факти и цифри

Земеделската кооперация е основана през 1992 г., когато работниците в съществуващото ТКЗС сами сформират Ликвидационен съвет и създават кооперацията. Това помага да се запази материалната база, машинно-тракторния парк и работните места в района. Земеделската кооперация е приемник на създаденото през 1948 г. ТКЗС, като постоянно е променяна административната принадлежност на стопанската организация поради разположението на селището между два общински центъра. По-късно, през 1963 г. централно-плановото стопанство се преименува в ДЗС, а през 1973 г. е създадено АПК. През 1984 г. е преименувана в т.нар. Работнически колектив, който функционира в този си вид до 1992 г. През същата година се инициира Общоселско събрание, като е поканен кметът на Общинския град, който да институционализира бъдещата организационна форма.

Земеделската кооперация функционира в Южен централен район. В селището постоянно живеят около 800 жители. Специализирана е зърнопроизводство, трайни насаждения и животновъдството. До 2007 г. съществува добре оборудвана и функционираща мандра, произвеждаща кисело мляко, сирене и кашкавал. Произведеният готов продукт се продавал на близките две мини, които и в момента работят, и са първенци в този бранш на националната икономика. Поради високите изисквания за модернизиране на производството, които се налагат вследствие интегрирането на страната ни в ЕС през този период и поради липсата на свободни средства за инвестиции, се взема решение от Председателя мандрата да се затвори и да се продаде наличното оборудване.

През периода на изследването в земеделската кооперация формално членуват около 600 кооператора на възраст между 60-80 години.

Председател на земеделската кооперация е мъж на около 45-годишна възраст. Избран е през 2018 г. Роден е в съседно селище в района. По професия е агроном. Кметът на населеното място е мъж на 66-годишна възраст и трети мандат изпълнява тази длъжност. Той има педагогическо образование – дългогодишен учител в общинското училище. Родом е от населеното място и е активен член в земеделската кооперация, като отдава там цялата си земеделска земя. Присъствието му в Общото събрание създава респект и уважение към начинанията на кооперацията.

Земеделската кооперация подпомага социално-икономическите дейности на местната власт и активно участва в традициите в селището.

Липсата на напоителни съоръжения и сушата преа последните няколко години, вследствие измененията на климата, оказват щети върху дейността на кооперацията. Докато през периода 2014-2017 г. тя обработва около 1 100 дка лозови насаждения, то през 2020 г. остават около 600 дка. Лозите са на над 50-годишна възраст. Отчита се изсъхване на 10–15% лози годишно. Всяка следваща година се отбелязва спад в добива, като от 440 кг/дка през 2011 г., през 2014 – намалява до 250 кг/дка. Периодът 2019-2020 г. поради намаляващия добив, който не покрива разходите, се спират грижите за лозовите насаждения. Следствие на това, се преустановява беритбата.

През 2014 г. са обработвани 330 дка овощни дръвчета – ябълки, сини сливи, череши и дюли. Бившата председателка с тъга споделя, че в момента 60% от трайните насаждения са изсъхнали, главно поради вече дълго продължаващата суша, унищожените напоителни съоръжения и неспазване на задължителните агротехническите мероприятия.

В зърнопроизводството е застъпено отглеждането на пшеница, тритикале, ръж, ечемик, овес и царевица. От общо стопанисваната 16 000 дка земя кооперацията през 2012, през 2015 г. обработва 10 000 дка, а 2020 г. остават около 5500 дка. От отглежданите 140 броя крави и над 200 овце през 2016 г, кравите са редуцирани до 80 бр. през 2020 г., а овцевъдството е преустановено. Основна причина – ограничени площи ливади за паша.

• **Правата на собственост в земеделската кооперация**

По време на проведеното дълбочинно интервю с член на Управителния съвет, относно институционалната реформа, той заявява: *„Омръзнаха ни постоянните им*

реформи, тази година едно – догодина друго. Трудно се работи в тази несигурна среда, среда с постоянни законови промени и нови лица без ясна визия. Непрекъснато променят законите. Ние не сме детективи, да следим депутатите, какво ще им хрумне.“. Поддържа тезата, че член-кооператорите трябва да заемат по-активна позиция в подкрепа на кооперацията и да защитават нейните позиции в засилената конкурентна борба. Основни конкуренти са „арендаторите, които подобно на търг наддават за рента и ни „цакат“ с 5–10 лв. отгоре. Е, често обаче устната договорка не се изпълнява и членовете на следващата година се връщат отново в кооперацията“. Но целият този процес затруднява планирането организирането на работните дейности.

В разговор с членовете на кооперацията, се акцентира основно за проблемите в управлението на кооперацията. Те не приемат политиката, че вместо на първо място да се задоволяват потребностите на членовете, управлението се фокусира към крайния, „външния“ клиент. „И какво, като ние сме собственици и правата върху земята са наши... На практика се получава така, че ръководството решава как и къде ще се разпределят богатата от нашата собственост.“

Председателката на Контролния съвет (КС) е жена, критично настроена към политическата ситуация в страната през последните 30 години. С носталгия споделя за „лошото“ време преди 1989 г., когато някой „отгоре“ се е грижил за всичко, а сега е трудно. Тя иска намеса и подкрепа от държавата, увеличаване на митата при внос на селскостопанска продукция, за да се защити родното производство.

Единодушно е мнението на членовете на КС, че се справят с възложените задължения за ежедневен превантивен контрол. „Проблемите идват след това – казват те, ние констатираме нарушение и какво от това. Хващаме Бай Гошо, че си пасе козите в кооперативните ниви и нищо, какво да го правим, какво да му направим, как да го накажем тази мизерна пенсия, гоним го, след два дни пак е там, няма морал, пълна наглост. Не се цени кооперативното имущество, защото все още някои си живеят в 80-те години, когато собствеността се възприемаше за ничия и щом е обща, значи можем да правим каквото си искаме. Учудващо е, че възрастните хора в селото, а не останали млади, припознават кооперацията като ТКЗС-то и осъществяват злоупотреби с кооперативното имущество. Те неудомяват, че вече собствеността е частна и правата де факто са на член-кооператорите“.

Новоизбраният председател заявява, че инвестиционната политика е твърде затруднена. Като причина изтъква, често променящия се брой на членската маса, разпокъсаността на земята, променящата се пазарна среда, честите промени в закона за земята, апетити на други стопански субекти, колебанията на собствениците на земя, на кого да се доверят. Голяма част от наследниците изтеглят земите от кооперацията и ги продават на едри корпоративни фирми. Това поставя трудности пред ръководните органи при изготвяне на стратегията на кооперацията. Всъщност, тези проблеми поставят организацията в състояние да се работи „на парче“, текущо, година за година, без дългосрочни цели и без да се инвестира в трайни насаждения. Непрекъснатата промяна в размера на обработваемата земя затруднява вземането на инвестиционни решения. Честа практика е член-кооператорите да продават земите си, без да уведомят ръководството, и на есен идват да си търсят отново рентата. По-фрапиращ е случай от 2013 г., когато член продава земята си от 100 дка с насаждения от череши, без да е

информирал никого за това. Кооперацията ги работи, а наесен идват новите собственици и предлагат на кооперацията да им ги отдаде под аренда. През същата година 360 дка земя е продадена от членовете, без да уведомят ръководството на кооперацията. Членовете пък имат обяснение за това си действие. Те поставят на първо място високите транзакционни разходи, които калкулират, за да упражняват правото си на собственост при членуването в кооперацията.

В последния ни разговор с председателя, той споделя и за друг проблем, който от няколко години започва да набира скорост: „белите петна“. Този термин се е наложил с годините в практиката, а възможността за превръщане на земеделската земя в „бяло петно“ е уредена в ЗСПЗЗ. Феноменът „бяло петно“, няма формална дефиниция. Според чл. 376 от ЗСПЗЗ, *„площта на земеделските земи, за които няма сключени договори и не са подадени декларации от собствениците, се разпределя между ползвателите пропорционално на площта и съобразно начина на трайно ползване на собствената и/или арендуваната/наетата земеделска земя в съответното землище.“* На практика, ежегодно, до 31 юли собствениците на земеделска земя трябва да подават декларация в Общинската служба по земеделие, в която да упоменат, че не желаят земята им да се включва в общия масив за земеделска дейност. В противен случай, по служебно разпореждане, тя може да бъде включена като „бяло петно“ и други земеделски производители да я обработват, дори без знанието на собственика. В конкретния случай, ако собственикът на земеделска земя е сключил договор за аренда със земеделската кооперация и е регистриран в Общинската служба по земеделие, не следва да се подава декларация всяка година. Много често обаче, собствениците забравят срока на договора за аренда, не подават декларация, а кооперацията обработва земята, извършва ред агротехнически мероприятия. В един момент пристига арендатор и заявява, че това е „бяло петно“ и представя документ за ползване. Затова *„не трябва да се учудвате защо намалява обработваемата земя в земеделските кооперации“*. На практика това е една недобра практика, която работи срещу правата на частната собственост и е в противоречие с конституционното право, и свободния избор на хората да управляват собствеността си.

Феноменът „Белите петна“ и правата на собственост

Според разпоредбите, онези предприемачи, които обработват от разпределената земеделска земя, обявена за „бяло петно“, следва да плащат рента по сметка на съответната Областна дирекция „Земеделие“. В срок от 10 години тези суми се изплащат на собствениците, само при положение, че те знаят и ги потърсят. Възстановяването на средства от рентните плащания за „белите петна“ е законово регламентирано, съгласно чл.37в, ал.7 от ЗСПЗЗ.

Възникват въпроси: Първо: На каква база се определя рентата на „белите петна“? Второ: Уведомяват ли се собствениците от общинските служби по земеделие, относно факта, че тяхната земя е разпределена, като „бяло петно“, и че друг я стопанисва? Трето: Къде се разпределят непотърсените от собствениците рентни плащания?

Според административните органи е гарантирано получаването на рента. Тя се определя на база реални пазарни цени в региона от независими оценители. Според данни от МЗХГ

и НСИ, обаче има известни несъответствия. Справката за изплатените средни цени на „белите петна“ показва отклонения, спрямо средните рентни плащания на земеделските земи по години, и по региони в България. Разликата е в порядъка от 5 до 35 лв/дка в зависимост от региона. Според справката има региони, където рентата за „белите петна“ е 75% по-ниска от пазарната рента.

Ощетени ли са собствениците? Какъв е механизмът за определяне на рентата на земята? Пазарен ли е? Взема ли се под внимание, каква земеделска култура се отглежда, и какви са икономическите резултати от дейността?

Общинските служби декларират, че няма как „белите петна“ да се придобиват по давност и, че е защитено поддържането на качеството на земеделските земи от ползвателите.

Практиката показва следното: Общинската служба по земеделие няма ангажимент да информира собствениците, че земите им са обявени за „бели петна“, както и че има преведена сума на тяхно име. За да си получи тази сума обаче, собственикът трябва да бъде проактивен и да подаде в съответната Областна дирекция набор от документи, с които да удостовери собствеността си. При много наследници е необходимо пълномощно и попълване на множество декларации.

Естествено този прецедент в световната практика се обяснява от полисимейкърите, че този акт се прави в „защита на дребните собственици и се намалява делът на необработваната земеделска земя“. Държавата дефинира „белите петна“, като „изоставени имоти“.

Изглежда „феноменът бели петна“ поражда множество дискусии сред стейкхолдерите. Факт е обаче, че това е проблем в запазването на кооперативните структури и правата на собственост на член-кооператорите. Ощетени ли са собствениците на земеделски земи след обявяване на земите им като „бели петна“?

Средна рента на “белите петна” и средна рента на земята

За да се измери дали съществува статистическа значима връзка между средните ренти на “белите петна” и средните ренти на земята по години, предназначена за земеделска дейност в България се тества регресионен модел. Приема се, че средната рента на “белите петна” е зависимата променлива - y , а независимата (факторна) променлива е средната рента на земята – x . Ще се провери дали изменението на средните ренти на “белите петна”, следват промяната на средните ренти на земята по години. Целта от използването на регресионния анализ е да се опише с помощта на функция връзката между x и y , а с корелационния анализ да се определи силата на тази връзка.

От друга страна, решението ще даде отговор за това, ошетени ли са собствениците на земеделски земи при попадане на земите им в група „бели петна“.

Равнището на зависимост между средните ренти на “белите петна” и средната рента на земята ще се провери чрез линейна функция:

$$y = a + b \cdot x + \varepsilon,$$

където:

y – зависима променлива, равна на средната рента на “белите петна”;

x – независима променлива, означаваща средната рента на земята;

a – свободен член;

b – коефициент, показващ промяната на зависимата променлива (y) при промяна за независимата променлива (x) с 1-ца;

ε – случаен компонент.

Коефициентът на детерминация R^2 показва какъв процент от промяната на резултата се дължи на фактора. Казано с други думи, в каква степен промяната на независимата променлива оказва влияние върху промените на зависимата променлива. В конкретния случай 78% от промяната на средната рента на “белите петна” следва да се приеме, че се дължи от изменението на средната рента на земята. Коефициентът на корелация R показва силна връзка между средната рента на “белите петна” и средната рента на земята (.886). Следва да се приеме, че в случая средната рента оказват силно влияние върху средната рента на “белите петна”. Стойността Sig. F = 1.67E – 10, е по-малка от 0,05, следователно връзката е статистически значима.

Таблица 2.2.1. Model Summary

<i>Regression Statistics</i>	
Multiple R	0,885918
R Square	0,784851
Adjusted R Square	0,776883
Standard Error	5,38356
Observations	29

Източник: собствени изчисления

Таблицы 2.2.2 и 2.2.3. ANOVA

ANOVA					
	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Significance F</i>
Regression	1	2854,639	2854,639	98,49452	1,67E-10
Residual	27	782,5334	28,98272		
Total	28	3637,172			

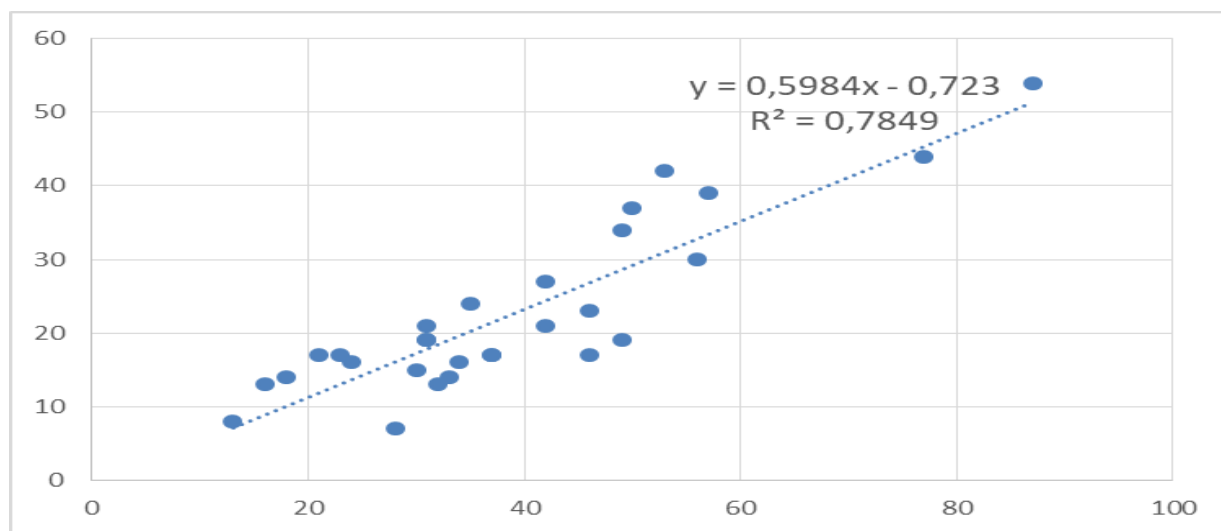
	<i>Coefficients</i>	<i>Standard Error</i>	<i>t Stat</i>	<i>P-value</i>	<i>Lower 95%</i>	<i>Upper 95%</i>	<i>Lower 95,0%</i>	<i>Upper 95,0%</i>
Intercept	-0,72299	2,549377	-0,28359	0,778886	-5,953876	4,507905	-5,95388	4,507905
X Variable 1	0,598375	0,060293	9,92444	1,67E-10	0,4746635	0,722086	0,474664	0,722086

Източник: собствени изчисления

Интерпретацията е следната: Свободният член a – минус 0.723 показва каква ще е стойността на y , ако x приема нулева стойност. Казано с други думи, върху средната рента не оказва влияние средната рента на „белите петна“. По-скоро трябва да се търси обратната зависимост. Коефициентът b – 0,5984 показва промяната на зависимата променлива y при 1-ца изменение на независимата променлива x . Нарастването на x (в случая средната рента) с 1 лв/дка, ще увеличи средната рента на „белите петна“ с около 0.60 лв/дка.

Изводът, който може да се направи е, че средната рента на „белите петна“ следва изменението на средната рента на земята, но със забавяне. Средното оцеляване на собствениците на земеделски земи е с 40%. Това означава, че на всеки потенциални 100 лв от рента, в случай, че земите им попадат като „бели петна“, те губят по 40 лв.

Фигура 2.2.2. Корелограма на връзката между средната рента на „белите петна“ и средната рента на земеделската земя. Трендови модел.

Източник: собствени изчисления

Регресионното уравнение изглежда по следния начин:

$$y = 0.5984 \cdot x - 0.723, \text{ или}$$

Средна рента на „бели петна“ = - 0.723 + 0.5984 · рента на земеделската земята.

Заклучение

В българските земеделски кооперация правото на собственост върху ресурса земеделска земя, т.е. правото на използване и разпореждане, се очертава като един от нерешимите проблеми. Често променящият се размер на обработваемата земя, затруднява инвестиционната политика, производствената структура и възможностите за диверсификация. Когато правата на собственост са формално регламентирани от държавата и неформално уредени в обществото, то потенциалните и реалните потребители на ресурсите, стоките и услугите, се конкурират. Засилената конкуренция е проводник за доминиране на неформалните правила, и норми на поведение.

Собственикът е този, който има правото да контролира използването на собствеността си, но често той поема последствията в резултат от административното управление на държавата.

В казуса с „белите петна“ в България, създадените „правила“ от институционалната среда създават условия за „изземването“ правата на собствениците на земеделските земи. Това е предпоставка за възникване на конфликтни ситуации с овластените органи.

Отслабването на правата на собственост в колективното действие ограничава допълнително мотивацията на член-кооператорите за участие в процеса на вземане на решения.

Българският „феномен“ с „белите петна“ промени хода на дискусията и съответно посоката на изследването.

Литература

1. Башев, Х. (2013). Оценка на влиянието на ОСП на ЕС върху земеделските кооперации“ *сп. Икономика и управление на селското стопанство*, 58, 1/2013.
2. Закон за арендата в земеделието
3. Закон за собствеността и ползването на земеделските земи
4. Иванова, Б. (2005). Тенденции в развитието на българските земеделски кооперации в периода 1991-2003 г. Научни трудове АУ-Пловдив, 50, 2005, N 2, с. 145-150.
5. Иванова, Б. (2011). Разпределение на правата на собственост в съвременните български земеделски кооперации, Аграрен университет-Пловдив, сп. Аграрни науки, бр. 5, 2011, стр.47-52.
6. Иванова, Б. (2012). Нормативната база като предпоставка за развитие на съвременните български земеделски кооперации, Научни трудове АУ-Пловдив LVI, 2012, с. 197-202.
7. Иванова, Б., Тодорова, С., (2002). Влияние на организационната форма върху ефективността в земеделието, Научни трудове АУ-Пловдив, 47, 2002, N 1, с.417-422.
8. Йовкова, Й. (2007). Кооперацията в глобализация се свят, *сп. Икономически алтернативи*, бр. 4, стр. 3-9.
9. Йовчевска, Пл. (2016). Поземлените отношения: икономически ракурси. София. Институт по аграрна икономика. ISBN 978-954-8612-10-4.
10. Конституция на Република България.
11. Копева, Д. (2012). Поземлените отношения в началото на XXI век. Ракурс. С.
12. МЗХГ отдел „Агростатистика“
13. НСИ, сектор Селско стопанство“
14. Теплов, В. И., & Тарасова, Е. Е. (2007). Проблемы и перспективы развития кооперативного движения в России. Вестник Белгородского университета потребительской кооперации, (3), с. 3-8.

15. Теплов, В. И., Саров, А., & Тарасова, Е. Е. (2019). Формирование и развитие сельскохозяйственной кооперации в России и Болгарии. Вестник Белгородского университета кооперации, экономики и права, (6 (79)), 322-363.
16. Теплов, В. И., Тарасова, Е. Е., & Уколова, Л. В. (2015). Исследование зарубежного опыта функционирования кооперативов предпринимателей: теория, практика, преимущества. Вестник Белгородского университета кооперации, экономики и права, № 2(54), с. 9-21.
17. Теплов, В. И., Тарасова, Е. Е., Исаенко, Е. В., & Теплова, Л. В. (2019). Кооперация и глобализация: проблемы и перспективы. In Актуальные проблемы глобальных исследований: россия в глобализирующемся мире (pp. 336-344)
18. Bachev, H. (2012): Structures for Organisation of Agrarian Innovations, GRP International Journal of Business and Economics, Vol. 1, No 1, 49-63.
19. Bachev, H. (2013): Evolution, State and Perspective of Competitiveness of Bulgarian Farms, International Journal of Applied Economics and Econometrics, Vol.21, No 4, 37-82.
20. Chaddad, F. R., Cook M. L., (2003). Understanding New Cooperative Models: An Ownership- Control Right Typology-Review of Agricultural Economics, 26 (3), 348-360.
21. Chaddad, F., Iliopoulos, C. (2012). Ownership and Control in Agricultural Cooperatives.
22. Chaddad, F., Iliopoulos, C. (2013).Control Rights, Governance, and the Costs of Ownership in Agricultural Cooperatives, *Agribusiness*, Vol. 29 (1) 3–22 (2013).
23. Cook, M.L., and Iliopoulos, C. (2000). ‘Ill-defined property rights in collective action: the case of US agricultural cooperatives’, in Menard, C., ed, *Institutions, Contracts, and Organizations: Perspectives from New Institutional Economics*, Edward Elgar, London, pp 335–348.
24. Fama, E. F., Jensen M. C. (1983). Separation of Ownership and Control.-Journal of Law and Economics, 26, 301-325.
25. Hanisch, M. (2006). Property Reform - The Analysis of Agricultural Ownership Transformations in Post-Communist Bulgaria. In: Hagedorn, K.; Beckmann, V.: *Understanding Agricultural Transition. Institutional Change and Economic Performance in a Comparative Perspective*. Aachen: Shaker.
26. Sarov, A. & Boevsky, I. (2018). Governance Structures of the Agricultural Cooperatives in Bulgaria-Concepts and Practices. *Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy*, (11), pp. 215-231.
27. Furboton, E.G., and S. Pejovich. (1972). Property Rights and Economic theory: A survey of recent literature, *Journal of Economic Literature*, No.10, pp.1137-1162.
28. Titzel, M. (1981). Die Ökonomie der Property Rights: Ein Überblick, in: *ZfW*, 30. Jg., S.207-243.
29. Williamson, O. (2000). The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead. *Journal of Economic Literature*, 38(3), 595-613. Retrieved December 15, 2020, from <http://www.jstor.org/stable/2565421>.

2.3. Влияние на промените в земеползването върху развитието на сектор “Зеленчуци”

доц. д-р Теодора Стоева

Зеленчукопроизводството е специфичен сектор от аграрното производство. То се отличава с възможност за отглеждане на богат набор от културни растителни видове, голяма част от които са с важно значение за икономическия принос на подотрасъл растениевъдство не само за селското стопанство, но и за националната икономика. Производството на зеленчукови култури е една от традиционните емблеми на стопанския живот в България.

Социално-икономическите промени, настъпили след 1990 година се отразиха катастрофално на зеленчукопроизводството в нашата страна. Едрото, специализирано зеленчукопроизводство се превърна в многоасортиментно, дребно, нископроизводително и несигурно производство. България изгуби силните си позиции на традиционен производител и износител на зеленчуци. (Ангелов, П. И колектив, 2018:133) [1]

Само за сравнение, за периода 1948-1990 година по редица показатели като производство на зърно на глава от населението, производство на зеленчуци и грозде, бяло саламурено сирене и др., България е на челно място в Европа. (Ангелов, П. И колектив, 2018:138) [1]

Показателите, отнасящи се за структурата на културите по отношение на площите, заети със зеленчукови и овощни култури в Пловдивска област, са силно влошени спрямо съществуващото съотношение до 1990 година. Връщането на земята и най-вече в реални граници се осъществи без ясна визия за бъдещето. Беше прекъсната връзката между науката и производството, което върна развитието на селското ни стопанство години назад в епохата си на развитие. Законът за връщането на земята в реални граници се свързваше с идеята за създаването на условия за пазар на земята. Според Ангелов първият демократично избран президент на България Ж. Желев е бил наясно, че със Закона за връщането на земята в реални граници, внесената в ТКЗС земя ще бъде раздробена на още по-малки парчета според броя на наследниците. Целта според Ангелов е била раздробяване на едрото българско земеделие и няма по-директен начин от този, то да бъде извадено от европейските пазари с този деструктивен закон. Преоземленият селянин не беше в състояние да създаде материална база за стопанисване на земята, раздробена на хиляди парчета между наследниците, повечето от които живееха в градовете.

Днес в България преобладава дребното зеленчукопроизводство, което се отличава с ниско технологическо равнище. Причините за сериозния спад в производството на зеленчуци и сравнително слабата конкурентоспособност на зеленчуковата продукция, които се наблюдават след присъединяването на България към ЕС през 2007, се коренят в неуспешно проведената поземлена реформа. В резултат на тази реформа в структурата на специализираните зеленчукови стопанства на открити площи преобладават малки по размер стопанства, които са неефективни поради ниската степен на специализация, недостатъчната обезпеченост с агротехника и скромното равнище на организираност на производството. Силната конкуренция на зеленчукова продукция от европейските

страни след присъединяването на България към общия европейски пазар през 2007 година и вноса на пресни зеленчуци допълнително притискат зеленчукопроизводството в България.

Кризата, в която се намира зеленчукопроизводството, както и постоянното нарастване на цените на основните зеленчукови култури и изоставащите доходи на населението, разкриват отрицателните тенденции, свързани с консумацията и потреблението на зеленчуци от българите. Намаленото родно производство на зеленчуци не е в състояние да задоволи потреблението на българския пазар, поради което се налага внос на зеленчуци от съседни на България страни. От традиционен износител на зеленчукова продукция през годините, България се превърна във вносител. Вносът на определени култури на сравнително ниски цени от съседни страни като Турция и Гърция, където климатичните условия са по-благоприятни през почти цялата година, оказва натиск върху българското производство. Липсата на национално-отговорна политика и дългосрочна стратегия в областта на земеделието и в частност в сектор „Зеленчуци“, през последните години допринесе до изпадане в състояние на колапс. (Тончев, 2013) [16]

По-голяма част от произведената продукция се реализира на вътрешния пазар, но потреблението значително е намаляло и се движи под препоръчителната дневна норма на Световната здравна организация. Износът на зеленчуци е символичен и то най-вече на оранжерийни култури. Изнесената зеленчукова продукция е нищожна като количество, а размерът на внесените зеленчуци е нереалистичен, поради неотчитането на нелегалния внос. Днес българското зеленчукопроизводство е изправено пред дилемата: производство или внос? Финансовата помощ по програмите е само 10-15 лв./дка. При размер на площите от 5 до 50 дка. подпомагането достига до 750 лв., рядко 1500 лв./дка. В същото време разходите на това интензивно производство са 700-800 лева/дка., а в оранжерийното производство се измерват в хиляди левове. (Ангелов, П. И колектив, 2018: 134) [1]

Законът за собствеността и ползването на земеделски земи, логично, претърпява най-много промени (повече от 70 промени до 2020 година). Тази динамика на закона за собствеността и ползването земеделската земя показва съществуването на реални проблеми в социално-икономическата система на селското стопанство и нуждата от тяхното решаване.

Влиянието на институционалните промени върху поземлените отношения в България през последните 30 години е в отговор на редицата процеси и промените настъпили преди и след влизането на страната в ЕС. Част от тези промени са исторически обусловени от начина на трансформиране на социалния модел на обществото през 90-те години. (Йовчевска, 2016)

Резултатите от тези промени е, че България все още е в период на динамични институционални промени, които повлияват активно състоянието на поземлените отношения. Законът за собствеността и ползването на земеделски земи, логично, претърпява най-много промени (повече от 70 промени до 2020 година). Тази динамика на закона за собствеността и ползването земеделската земя показва съществуването на реални проблеми в социално-икономическата система на селското стопанство и нуждата от тяхното решаване. В тази връзка, последните промени и приемането на ново законодателство е отговорен икономически и политически акт, който би осигурил по-

добри условия за развитието на селско стопанство, да доведе до намаляване на административните разходи на земеделските производители и да доведе до подобряване на социално-икономическата среда в селските райони на страната.

Законът за земята определя правилата, свързани с административните процедури за създаване на масиви, доброволната комасация на земеделските земи с промяна на правото на собственост, регистрацията на актовете за ползването на земеделските земи за целите на подпомагането по схемите за плащане на площ и други. Администрирането на поземлените отношения, в частност, на земеползването определя важни гранични условия за пазарите на земя и институционалната рамка е решаващ фактор. (Йовчевска, Пл. и колектив, 2019:18)

През 2019 г. беше публикуван новият Закон за земеделските земи в България. Законът цели да кодифицира материята в областта на собствеността и ползването на земеделски земи. С него се пресъздава и доразвива голяма част от действащата законодателна уредба, като същевременно се въвеждат и нови положения, които практиката е наложила с оглед развиващите се обществени отношения. Не на последно място, законът цели да премахне някои противоречия между отделните действащи към момента нормативни актове. Основните промени, залегнали в новия закон са:

(1) *забрана за промяна на предназначението на земеделски земи след придобиването им*, като този срок ще започва да тече наново след всяка промяна на собствеността, освен при наследяване. Целта на тази забрана е да защити земеделските земи като ограничен ресурс и национално богатство, като се предвижда след придобиването на право на собственост върху земеделски земи, притежателите да не могат да променят тяхното предназначение за този срок.

(2) *граждани на ЕС ще могат да придобиват право на собственост върху земеделски земи в България*, като отпадне и изискването за уседналост в страната от поне пет години преди покупката. С новия закон са предвидени ограничения за придобиването на земеделски земи от чуждестранни физически и юридически лица, включително и за лицата, попадащи в обхвата на Закона за икономическите и финансовите отношения с дружествата, регистрирани в юрисдикции с преференциален данъчен режим, контролираните от тях лица и техните действителни собственици, се посочва в мотивите към закона.

(3) *максимален срок на договорите за наем и аренда на земеделски земи, като продължителността на договорите следва да не превишава десет години*, съответно тридесет години – за земи, заети с трайни насаждения. Запазено е изискването за минимален 5-годишен срок по отношение на договорите за аренда. Целта е да се постигне по-добър баланс в отношенията между собствениците и ползвателите на земеделските земи чрез избягване на дългосрочна обвързаност с неизгодни договори включително, които са сключени от съсобственици с незначителен дял, каквато негативна практика бе широко разпространена. Въведено е изискване договорите за наем да се сключват минимум от 25% от съсобствениците, като е запазено изискването договорите за аренда да се сключват от минимум 50% от съсобствениците.

Една от основните промени е свързана с *младите фермери и малките производители* относно търговете за отдаване под наем или аренда на земеделски земи от държавния поземлен фонд. Земите от държавния поземлен фонд ще могат да се дават

без търг или специални търгове, но на пазарни цени, на млади фермери, които ще са на възраст до 40 години, както и учредените от тях еднолични дружества с ограничена отговорност. Тези търгове ще бъдат провеждани при положителен резултат от проведени анкетни запитвания от областните дирекции „Земеделие“ за наличен интерес за участие в такъв специален търг. Също така, с цел стимулиране на по-малките производители, е предвидено в търговете за аренда или наем на държавна земя да участват само кандидати, които, заедно със свързаните с тях лица, обработват не повече от 10 000 дка земеделска земя, независимо от формата на стопанисване, вида собственост или тяхната възраст. Целта е да се стимулират младите да останат на село, да създадат нови стопанства или да разширят съществуващите. Земя без търг ще се дава и на еднолични търговци (ЕТ) и еднолични дружества с ограничена отговорност (ЕООД), които са създадени от фермери до 40 години. В закона е предвиден и таван на терените, които ще се дават на младите фермери без търг – до 10 дка за създаване и отглеждане на зеленчукови култури, до 20 дка за трайни насаждения и до 50 дка за едногодишни полски култури. Срокът за отдаване под наем или аренда на земя на млади стопани за отглеждане на зеленчукови и едногодишни полски култури е до 10 години, а за трайни насаждения – до 30 години.

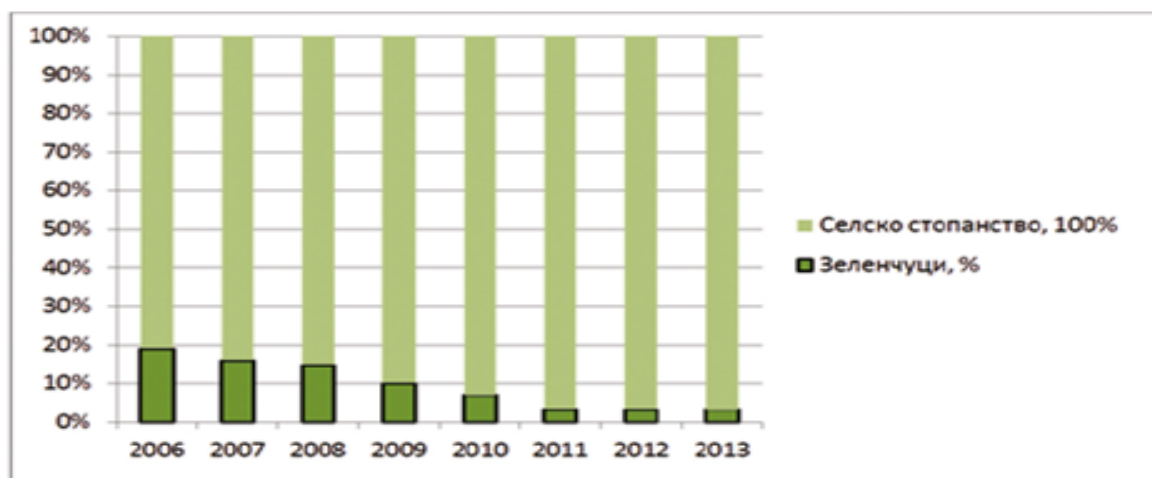
Законът за земята определя правилата, свързани с административните процедури за създаване на масиви, доброволната комасация на земеделските земи с промяна на правото на собственост, регистрацията на актовете за ползването на земеделските земи за целите на подпомагането по схемите за плащане на площ и други. Тя ще става на база писмено споразумение с нотариално заверени подписи на собствениците на земите и план за уедряване, одобрен със заповед на министъра на земеделието. Планът за уедряване може да включва изграждане на напоителни системи и съоръжения за борба с ерозията на почвите. В плана ще могат да се включват земеделски имоти – държавна или общинска собственост, като в тези случаи споразумението се подписва от министъра на земеделието, или от кметовете. След влизането в сила на закона в сила се отменят някои други закони, като Законът за арендата в земеделието, Законът за опазване на земеделските земи и Законът за опазване на селскостопанското имущество.

С разглеждането на някои от основните промени, залегнали в новия Закон за земеделските земи, както и представянето на някои наболели проблеми при производството на зеленчуци, бихме допринесли за „осветляване“ на значимостта от подобряване на състоянието на сектор „Зеленчуци“ в България. (Стоева, Т., 2019:4) [12]

Наличието на благоприятни почвено-климатични условия, дългогодишните традиции, богатият практически опит, наличието и разработването на нови технологични решения и пазарно-ориентирани нововъведения, използването на съвременни сортове с подобрен биологичен потенциал, както и промените в Закона за земята, изясняващ ползването на земеделската земя, очертават бъдещите тенденции за развитие на зеленчукопроизводството в България, свързани с хармонизирането на институционалната рамка според изискванията на ЕС – нормативна уредба, стратегии и програми, свързани с регулирането на поземления пазар.

Зеленчукопроизводството е специфичен сектор от аграрното производство. То се отличава с възможност за отглеждане на богат набор от културни растителни видове, голяма част от които са с важно значение за икономическия принос на подотрасъл растениевъдство не само за селското стопанство, но и за националната икономика.

Фигура 2.3.1. Дял на ОП от сектор „Зеленчуци” към ОП от отрасъл „Селско стопанство”

Източник: Йовчева П. „Значение на уязвимите сектори за българското селско стопанство“, стр. 19. В: „Анализ на секторите с обвързано с производството подпомагане“, С. МЗХГ. 2015.

Данните от графиката (фиг.2.3.1) регистрират тенденция на рязък спад в икономическата значимост на сектор „Зеленчуци” в България. През 2013 г. значимостта на зеленчукопроизводството е спаднала над 6 пъти спрямо 2006 г. Директните плащания ще продължат да поддържат това ниво на стагнация. (Йовчева,Пл., 2015:20) [15]

→ Откроената значимост на зеленчукопроизводството не се реализира към настоящия момент от развитието на земеделския отрасъл. В последните години се регистрира трайна тенденция за намаляване на реколтираните площи и реализиране на средни добиви далеч от биологичния потенциал на отглежданите сортове зеленчуци. Често получаваната продукция е и със слаба конкурентоспособност спрямо нарастващите изисквания за качество на националния, регионалния и на общия европейски пазар. След присъединяването на България към ЕС-27, въпреки общото положително влияние, което ОСП 2007-2013 година оказва върху стопанската среда в отрасъл „Селско стопанство“, на подотраслово и на секторно ниво се регистрират съществени структурни промени. Характерът на този процес при сектор „Зеленчуци“ е обусловен от начина на подпомагане по системата на единно плащане на площ. (Йовчева Пл., 2016:65-66). Субсидирането на площ следва да се промени, като освен размера на земята се отчитат и други фактори в стопанството. (Кънева, Николов, Йовчева, 2018: 3-13).

Причините за сериозния спад в производството на зеленчуци и сравнително слабата конкурентоспособност на зеленчуковата продукция, които се наблюдават след присъединяването на България към ЕС през 2007, се коренят в неуспешно проведената поземлена реформа. В резултат на тази реформа в структурата на специализираните зеленчукови стопанства на открити площи преобладават малки по размер стопанства, които са неефективни поради ниската степен на специализация, недостатъчната обезпеченост с агротехника и скромното равнище на организираност на производството.

Наличието на подходящи почвено-климатични условия, дългогодишните традиции, богатият практически опит, наличието и разработването на нови технологични решения и пазарно-ориентирани нововъведения, използването на съвременни сортове с подобрен биологичен потенциал очертават благоприятни бъдещи тенденции за развитие на зеленчукопроизводството у нас. Те разкриват възможности за по-широкото застъпване на сектора в стопанския живот на селските райони, за стремеж към постигане на високоефективно и конкурентоспособно производство.

Като една от по-новите държави — членки на ЕС, до края на 2020 г. България ще прилага опростена система за разпределяне на директните плащания сред земеделските стопани — известна като схема за единно плащане на площ (СЕПП). (6) В сравнение с основната схема за директни плащания, приложима в повечето други държави от ЕС, при тази система размерът на основното подпомагане на доходите за българските земеделски стопани е обвързан в по-опростена форма с площта на земята, декларирана от всеки земеделски стопанин. Българските органи заделят 13 % от разпределените средства за директни плащания (максималния допустим процент) за доброволно обвързано с производството подпомагане — т.е. плащанията се обвързват не само с броя на обработваните хектари, но и със специфични продукти или процеси, в този случай говеждо и телешко месо, плодове и зеленчуци, мляко и млечни продукти, овче и козе месо и протеинови култури. България също така избира да прилага преразпределителни плащания, които ѝ позволяват да постигне по-справедливо разпределение на подпомагането между земеделските стопани чрез намаляване с 5 % на директните плащания за суми над 150 000 евро за отделно земеделско стопанство (с изключение на първите 30 декларирани хектара). (Европейска комисия: България и ОСП, 2016г.) [6]

България прилага и схемата за дребни земеделски стопани — опростена система за подпомагане на най-дребните бенефициери с максимални годишни плащания в размер на 1250 евро на земеделски стопанин. Тази схема намалява административната тежест върху земеделските стопани с най-малките стопанства, както и техните задължения във връзка с *кръстосаното спазване* (т.е. задължението да изпълняват определени екологични стандарти, за да получат своите плащания), и ги освобождава от задължението за прилагане на правилата за екологизиране. (Европейска комисия: България и ОСП, 2016г.) [7]

В България през последните години силен тласък получи екстензивното земеделие за сметка на интензивното, процес, който е с устойчив характер и има ясна причинно-следствена връзка. Основната причина за това са субсидиите за единица площ, които направиха много по-изгодно инвестирането в култури, които изискват много по-големи площи за засяване, но дават и много по-ниски добиви на декар. Обвързаната подкрепа за зеленчуци – 2017-2020 година, предлага много по-адекватни субсидии на единица площ за зеленчукопроизводителите - 1121,50 лева/дка. (Венев, В., 2019 г.:78) [8]

Таблица 2.3.1. Реколтирани площи на основни зеленчукови култури за България общо и по култури (в ха.)

Години	Общо зеленчуци	Домати	Пипер	Краставици	Картофи	Лук кромид	Главесто зеле
2013	14440	3242	4035	592	12765	1225	1903
2014	11857	3024	2876	345	10200	1118	1943
2015	18067	2686	3681	309	11017	1074	1871
2016	28543	3613	3577	247	8376	1365	2875
2017	19232	4376	3257	282	12806	2080	1692
2018	17821	3907	2854	470	14096	3675	1961

Източник: МЗХГ, дирекция „Агростатистика“, 2013-2018 г.

Общият обем на площите, заети със зеленчуци е около 2% от използваната земеделска площ, като тенденцията макар и с минимални темпове е в посока на намаляване, като в началото на периода дела на площите е в размер на около 2,5%, докато през последните разглеждани години спада под 2%. (Национална стратегия, МЗХГ: 119-120) [9]

Общата площ на земеделските земи, заети с пресни зеленчуци към 2014 година е 29 394 ха., а 15 101 ха. с картофи, бобови култури и варива. Тенденцията за последните 15 години е за трайно намаление на заетите със зеленчуци площи. Площите, заети с пресни зеленчуци също намаляват през периода 2000-2014, като средно годишното намаление за периода е -2,2%. Следва да се отбележи обаче, че за периода 2013 и 2014 г. заетите площи се увеличават, при това с 8,9% средно годишно, като нарастването през втората година е с по-голям дял в относително изражение. [9]

По данни на отдел „Агростатистика“ на Министерство на земеделието, храните и горите (МЗХГ), през 2016 година продължава тенденцията от предходната година на съществено увеличение на площите със зеленчукови култури, за което в голяма степен допринасят прилаганите схеми за обвързано подпомагане на сектора. По данни на отдел „Агростатистика“ на Министерство на земеделието, храните и горите (МЗХГ), през 2016 г. площите, използвани за производство на зеленчуци – над 60 хил. хектара, което е съответно с 6% и 30% повече спрямо 2015 г.

Ако сравним земеделието в България с това във Франция, което е най-развитото в Европа, ще се очертае следната картина: Франция е 5 пъти по-голяма от България, използваемата земеделска площ е 274 млн.дка и представлява 50% от територията ѝ.

В България използваемата земеделска площ е 51 млн.дка и представлява 45,8% от територията ни. На един френски гражданин се падат 4,5 дка земеделска земя, а в България – 6,9 дка. От обработваемите земи на Франция 46% са заети със зърнени култури, а у нас – 57,5%. Налице са както прилики, така и разлики в структурата на земеделските култури. На един зает в селското стопанство във Франция се падат 342 дка от използваната земя, докато в България тази площ е 117 дка. По отношение на доходността от единица площ разликата е още по-голяма, поради това, че във Франция има силно развито зеленчукопроизводство, лозарство, овощарство и др. [17]

Българските фермери се стремят да произвеждат продукция, чиято пазарна реализация ще им гарантира най-голяма възвръщаемост на вложените производствени ресурси – земя, капитал и труд, и най-добра печалба. Значителна част от земеделските

стопанства имат за своя основна задача да намалят риска чрез продуктова специализация, при която печелившото производство компенсира губещото, за да оцелеят. Според някои автори (Кировски, П., 2015г.:25) площите, заети със зеленчукови култури, през последните години заемат около 2,2-2,3% от използваната земеделска площ в страната. Динамиката на площта на зеленчуковите култури след 2006 година показва категорична и ясно изразена тенденция на спад. Намалените производствени количества може да се обяснят освен с намалените площи, но и със силната конкуренция в сектора. [14]

Новият проект за Закон за земята цели да изясни ползването на земеделска земя като фиксира максимален срок на договорите, който е достатъчно дълъг период от време, за да позволи на земеделските производители да планират бъдещата дейност в зеленчуковите стопанства и защитава производителят, който е инвестирал в нея. По този начин се законът ограничава големи корпорации /чуждестранни ЮЛ/ да закупуват земя и дава възможност на младите фермери /до 40 години/ да участват в търгове за отдаването под наем на земя от Държавния поземлен фонд. Законът дава възможност за обединяване на разпокъсаната земеделска земя в така наречените „договори за ползване“ /комасационни договори/.

През последните години развитието на зеленчукопроизводството в България се възпрепятства от множество неблагоприятни фактори като силната раздробеност и разпокъсаност на земеделските площи, ниска степен на механизация на производството, отрицателна тенденция на спад на засажданите площи, ниска производителност на труда, влошено състояние на поливната техника и инфраструктура, нискоквалифицирана работна ръка, ниска рентабилност на производството. Усилията за подкрепа на развитието на зеленчукопроизводството трябва да се консолидират, тъй като в България има природни дадености и редица сравнителни предимства, които биха позволили производството на продукти с уникални вкусови качества. (Йовчевска, Пл. 2016:70) [10]

Наличието на благоприятни почвено-климатични условия, богатият практически опит, наличието и разработването на нови технологични решения и пазарно-ориентирани нововъведения, както и промените в Закона за земята, изясняващ ползването на земеделската земя, очертават бъдещите тенденции за развитие на зеленчукопроизводството в България. Съвременните тенденции разкриват трайни процеси на стагнация на зеленчукопроизводството. Регистрираният ръст след прилагането на обвързаната с производството подкрепа все още е неустойчив. Последващият ръст в площите и производството след резкия спад, при прилагането на ОСП на ЕС, все още няма интензитет за създаване на кардинална, положителна за състоянието на производството на зеленчуци у нас, промяна.

За да се възвърне гордостта и славата на Пловдивска област като „овощната и зеленчукова градина на България“, се налага да има стратегически подход, което е свързано с утвърждаването на проекти, които носят не само печалба и бърза възвръщаемост, а допринасят за повишаване на производителността на труда, заетостта на селското население/ където все още го има/ и доходността от единица площ. (Ангелов, П. и колектив, 2018:204) [17]

2.4. Поземлените отношения: условие и фактор за социално-икономически растеж на домакинствата в селските райони

гл. ас. д-р Даниела Цвяткова

Трудов потенциал и заетост на селските домакинства

Доходите, заетостта и потреблението са едни от най-важните стабилизиращи фактори на националната икономика и икономическия растеж. Доходите и потреблението на населението не трябва да се разглеждат изолирано, а във взаимовръзка с останалите показатели, определящи социално-икономическото развитие на селските райони. Заетостта се разглежда в тясна връзка с намаляване на бедността и повишаване на качеството на живот на всяко общество.

В селското стопанство голямото разнообразие от форми на собственост на земята и начина на производство формират различните форми на трудова заетост. Голямата част от работната сила е заета в малки по размер стопанства. Формите на заетост са свързани с цялостната структура на селското стопанство и с размера на стопанствата. Характерна земеделието е временната и сезонна форма на заетост. Постоянна форма на заетост на работниците се осигурява в земеделски стопанства, в които се отглежда повече от една култура или практикуват оранжерийно производство на пригодени за това култури. Възможност за постоянна заетост има и в експортно ориентираното земеделие или при многофункционално земеделие и при дейността на земеделските предприемачи. Скрытата безработица са основната предпоставка за развитие на различни форми на заетост (срочни договори, договори за непълно работно време, сезонни договори, гъвкаво работно време, работа на смени, работа през почивните дни и др.). Условието на труд в сектора се характеризират в определени моменти с много висок интензитет и темпо на работа. В селското стопанство няма работа и дейности, които да са определени само за мъже или само за жени. Работниците да са изложени на въздействието на висока или ниска температура, шум и прах, работа с препарати. Много от тези фактори прави труда в селското стопанство непривлекателен за много голяма част от населението.

Самонаетите лица (земеделските предприемачи) често са изправени сами срещу конкуренцията на едрия бизнес, но те успяват да намират пазарни ниши, които да им носят не големи, но сравнително удовлетворителни доходи.

Засилената конкуренция за земя, промените в цените на продукцията и на средствата за производство, както и естествени фактори като застаряването и намаляването на селското население водят до намаляване на броя на стопанствата. Земеделските стопанства могат да се разделят в три групи:

- Микро и малки стопанства, които в преобладаващата си част подпомагат семейния бюджет чрез селскостопанско производство и не са пазарно ориентирани;
- Средни стопанства, които в повечето случаи са полупазарни и най-често от смесен тип (съчетаващи растениевъдство и животновъдство);
- Големи стопанства, изцяло пазарно ориентирани и обработващи по-голямата част от земеделските площи в страната. Специализирани са основно в зърнопроизводството и са концентрирани в Североизточен и Северен централен

район на страната. Високият относителен дял на наетата земя е сериозно ограничение на инвестиционната активност на земеделските стопани за създаването на трайни насаждения, запазване и възстановяване на качеството на земеделските земи, извършване на рекултивационни мероприятия, мелиорации и т.н. особено при краткосрочни и средносрочни договори за наем или аренда.

Намалява се дялът на собствената земя в структура на общата ИЗП показва, че пазарът на труда не е достатъчно активизиран и все още не е фактор, стимулиращ по-чувствителното увеличаване на размера на собствената земя. Смяната на поколенията в аграрния сектор не се извършва с необходимата бързина, което затруднява формирането на работна сила, способна да повишава ефективността на производството и да въвежда иновации.

Възприемането на земеделските активи като част от семейното имущество и приходите от тях като перо от семейния бюджет отпращат тези натурални стопански форми към сферата на домашното производство, превръщайки статута на техните собственици в изключително неустойчива величина³⁷.

Малкото земеделско стопанство често се асоциира с малко ресурси, минимално технологично оборудване, ниски доходи. Lipton³⁸ (2005) определя фермата като “оперативна единица, в която повечето труд и предприемачество идват от фермерското семейство, като влагат най-много от времето си във фермата”.

Семейния нетен доход на селското домакинство зависи от всички източници и всички членове на домакинството, най-вече от доходите от земеделие.

Натуралното стопанство е здраво вкоренено както в българския бит, така и в нашата народопсихология. Още Иван Хаджийски³⁹ описва и обосновава стопанската етика на българския дребен собственик от епохата на Възраждането: неуморен труд за производство на стоки за пазара и стигащ до крайности стремеж същият този пазар да се заобиколи, тогава когато от него трябва да се закупуват продукти за домашно потребление. Домашният продукт, за разлика от пазарния, не е остойностен, тъй като трудът “от тъмно до тъмно”, използван за негово производство е пренебрежим разход за дребния собственик. Обикновено заетостта в натуралното или домашното стопанство у нас не се регистрира, а самата трудова дейност се приема като допълнителна, в повечето случаи, независимо от обстоятелството дали произведената продукция е предназначена за лично ползване или за продажба на пазара. В същото време за една голяма част от българите този вид трудова дейност (най-често поради отсъствието на други алтернативи) се е превърнала с основна заетост и доста често в основен източник на доход за домакинството.

³⁷ Видев, С., “Реституционните процеси в българските градове и села (сравнителен анализ)”, Академично издателство на АУ, Пловдив, 20

³⁸ Lipton.M (2005). The family farm in a Globalizing World. The role of Crop Science of Alliviating Povertyq 2020 Discussion Paper, JFPRI 2005

³⁹ Хаджийски, И., “Бит и душевност на нашия народ”, изд. “Изток – Запад, С. 2002;

Според Дж. Кейнс⁴⁰ зависимостта между разполагаемия доход и съвкупното потребление се изразява чрез склонността към потребление, т.е. нарастването на дохода води до увеличаване на потреблението в абсолютни единици, но при намалено относително потребление. За De Lauwere, Verhaar и Drost (2002) е възможно да се разграничат пет групи от земеделски производители:

- *Икономични земеделски производители*: Основна цел за тях е да се опитват да поддържат паричните разходи възможно най-ниски;
- *Социално отговорни земеделски предприемачи*: те имат висока оценка за социална ориентация и проявяват интерес за разширяване на фирмата, загрижени са за природата и управлението на ландшафта, ориентирани са към биологичното земеделие или градинарството, и т.н., без да се стараят да бъдат голяма компания;
- *Традиционни производители*: тези предприемачи показват висока оценка за растеж. Те се стремят към възможно най-голяма разширяване на производството срещу възможно най-ниски разходи за единица продукт (себестойност);
- *Нови производители*: земеделските предприемачи, които искат да са голяма компания и ориентирани към смяна на производството;
- *Несигурни предприемачи*: тези предприемачи изпитват несигурност и следват стратегията "да изчакаме и да видим".

Така се осъзнава, че управлението на земеделско стопанство е персонализиран процес, особено в по-малките земеделски стопанства. Земеделието не е хомогенен сектор, който работи в сложна и многоаспектна среда, която се характеризира с предразсъдъците и нагласи на собственика / управителя и че "същността на управляваната дейност зависи от характеристиките на лицето, което управлява" Така предприемаческите компетенции са многопластови и позволяват да класифицираме земеделските производители по:

- личните им характеристики;
- характеристиките на предприятието - ферма;
- дейностите и процесите, предприети от земеделския производител и
- специфичните нужди на предприятието - ферма.

Има изследване Schiebel (2002), което показва, че успешните земеделски стопани се различават по отношение на три личностни черти (фактори за успех):

- вяра в способността да контролира събитията;
- умения за решаване на проблеми;
- социална инициатива чрез господство, жизненост, социална дързост и абстрактност.

Възстановяването на собствеността върху земята предполага свобода на - дали да обработва със семейството си земята в рамките на свое земеделско стопанство; дали да внесе в кооперация; дали да участва в сдружение на частни стопани, или сам да стане арендатор и т.н. С тази икономическа свобода въпреки реалните трудности при нейната индивидуална консумация са свързани такива значими фактори като имотност-

⁴⁰ Вж. Кейнс, Дж.Обща теория на заетостта, лихвата и парите. С., 1993, с. 114

безимотност, от една страна, както и появата, от друга страна, на различни субекти на икономическа активност⁴¹. В този контекст на е налице и парадоксът, свързан със заетостта на село - от една страна има възможности за избор, произтичащи от икономическата свобода; от друга страна обаче, липсват все още значими и трайни поведенчески схеми, които да облекчат напреженията в областта на заетостта. И ако част от тези безработни се занимават със земеделска дейност понастоящем, то за повечето от тях това е временна заетост, заетост за преживяване, а не е стратегия за постоянна трудова реализация. В последните години значително нараства временната заетост при селското население за сметка на постоянната заетост и този факт е свързан с наличието на повече сезонни работни места, които тясно са ориентирани към земеделските дейности и движението на земеделските продукти. Ролята и мястото на домакинството и особено на селското домакинство придобиват нова и определяща значимост. Отделният човек търси закрила в домакинството, където ползва общото имущество и доходи. Засилват се връзките между отделните членове на домакинството и от икономическа и от морално-етична гледна точка - безработният се опира на работещия и дори на пенсионера в домакинството, не само като източник на постоянен, сигурен, макар и минимален паричен доход, а и като морална подкрепа; пенсионерът - на работещия, младият - на възрастния. За основна част от селските домакинства тази функция се осъществява в рамките на земеделско стопанство.

Затова можем да използваме няколко типологии⁴² за вида на селските домакинствата, които функционират в българското село:

- **Домакинствата, чието актуално икономическо състояние може да се определи като много добро, с положителни перспективи.**
- **Домакинства с висока активност по отношение на собствени, фамилни трудови дейности и/или няколко, разнообразни дейности** (едновременно и земеделски, и неземеделски и/или две или повече неземеделски от различен тип) за тях е присъщ стремеж да се извлече полза от текущата ситуация, да се търси нов начин на трудов и личен живот.
- **Домакинства с наличие на собствени средства за производство** - земеделска земя и/или дворна земя, недвижими имоти, движима собственост, които дават възможност за собствен бизнес - земеделски и/или неземеделски.
- **Сравнително добра имуществена база**, при която липсата на един вид имущество се компенсира от наличието на друг вид, позволяващ някаква собствена дейност, носеща парични доходи - напр. наличие на работилница или техника, но без земеделска земя или без оранжерия или обратно и др.
- **Социо-професионален състав на домакинство**, осигуряващ различни източници на паричен доход наличие на членове в домакинството на средно специално образование или занаятчийска професия, които успяват да “излязат” от старите норми на трудово поведение и да използват професионални и/или фамилни ресурси. Ако имат земя, макар и малко, от нея се “изстискава” докрай

⁴¹ Живкова, В, 1993, Българското село, изд. Аля, София

⁴² Добрева, С 1995, Социалното разслояване в селото отблизо: случаят с. Синитево, Пазарджишко

възможното и се добавя и някаква друга по-слабо развита дейност, Ако има няколко различни ресурси, те са ограничени, в малки размери или количества, вкл. работещи членове на домакинството в държавни или частни несобствени фирми. Част от тези домакинства компенсират ниски бюджетни заплати и/или наличие на безработни членове, с добре развита напр. оранжерия или друг семеен бизнес. В тази група попадат и домакинства без семеен бизнес, без пазарно ориентирано стопанство (само за лична консумация), но чиито членове имат професионален статус, осигуряващ парични доходи на добро ниво.

- **Структура на домакинство, позволяваща разпределение на дейностите и задълженията** - представени са две и повече поколения, многочислени домакинства. При тези домакинства като че ли се “струпват” всички или поне много блага - материални и човешки ресурси, които им осигуряват както стартова преднина пред останалите, така и положителни резултати при преодоляване на трудностите и рисковете от управление на земеделско стопанство.
- **Домакинствата с незадоволително общо икономическо състояние**, с материално благосъстояние и получавани реални парични доходи, недостатъчни за нормално съществуване и съвременен начин на живот. Това са “оцеляващите” домакинства.
- **Домакинства с много слаба или липсваща активност по отношение на стопанска дейност** в сравнение с предишните типове домакинства. В случаите със семеен бизнес, дейността е слаба, епизодична - най-често битова, изкупуване и препродаване на зеленчуци. **Имуществената база, с която разполагат домакинствата, като правило е ограничена или неподходяща** за ефективен семеен неземеделски бизнес или за активна и печеливша земеделска дейност.
- **Домакинства с опростена вътрешна структура** - едночленни, двучленни домакинства, чиито членове са в пенсионна възраст, или семейства от две поколения (родители с деца до 18 г.), за които е трудно поддържането на активно земеделско стопанство с пазарна насоченост или семеен бизнес от друг характер. При тези домакинства има по-скоро налаганите в домакинството на самоограничения - разбитост на икономии и пестеливост, както и/или наличието на работещи членове (извън стопанската дейност на домакинството). При тези домакинства основен ресурс е земята, която много често е отдадена под аренда.
- Последни са **домакинствата с лошо общо икономическо състояние**, живеещи тежко, под социалния и жизнен минимум. Това са вече “обеднелите” или “обедняващите” домакинства. Земеделската дейност при тях е „дворна”, за изхранване на домакинството.

Управлението на земеделското стопанство се предопределят основно от две групи фактори. Първата група са обективни фактори и произтичат от спецификите на самото селскостопанското производство. Към тях се отнасят:

- ✓ земята с нейните особености
- ✓ непреодолимата зависимост на част от селскостопанското производство от редица природни фактори и агробиологични закономерности;
- ✓ сезонният характер, които имат голяма част от протичащите производствени

процеси в селското стопанство.

Втората група фактори имат субективен характер. Те оказват специфично влияние върху отличителните характеристики на предприемача в земеделското стопанство. Към тях могат да се отнесат:

- ✓ сравнително бавно осъществяваните технологични и организационни промени в отрасъла като цяло;
- ✓ твърде голямото разнообразие в размера на организационно обособените производствени системи в аграрната сфера - като се започне от много малки фермерски стопанства и се стигне до крупни селскостопански организации;
- ✓ относително ниската степен на разделение и коопериране на труда

В определени случаи собственика е и работник в стопанството. Така се губи традиционната същност и значение на мениджмънта.

Тези и някои други действащи фактори пораждат необходимост от специално разглеждане на особеностите на управлението на стопанството.

Съчетаване на всички управленски функции в едно лице, какъвто е случаят с фермера-предприемач, или пък диференциране на управлението от различни лица в стопанството, както и изискването да се търсят решения на много други задачи, свързани с производството, икономиката, търговията и пр., пораждат необходимостта в да се формира специфичен управленски подход. Независимо от своя вид и размер всяка отделна организационно - стопанска форма поставя за разрешаване различни, много често специфични управленски проблеми. Най-важните характеристики на стопанството от гледна точка на управлението са следните: фермерът взема решения и ги изпълнява от гледна точка рационалната комбинация на вложените производствени ресурси (земя, труд, капитал) и произведените земеделски продукти. Във фермата могат да се организират няколко дейности, свързани с производството на пшеница, царевица, картофи, домати, мляко, месо и др. (Николов, 2014 :7)⁴³

Пред собственика на земеделското стопанство, което ангажира цялото му време, от първостепенно значение има количеството произвеждана продукция в натурален вид, чрез която се задоволяват неговите собствени и на семейството му потребности. В този случай икономическата цел, която се поставя с организирането на определено производство в малкото земеделско стопанство, не е печалба или бърза възвращаемост на инвестираните средства, а размерът на получавания доход и степента, в която се допълва доходът, който собственикът получава от своята основна трудова дейност, която упражнява извън стопанството. Управлението в този случай се изразява в това, че пред собственика-стопанин се създават условия за развитие на предприемачески умения и разгръщане на индивидуалните му възможности. При земеделски стопанства освен труда на собственика-стопанин се включва и труда на членовете на неговото семейство, макар и в ограничени случаи се използва и наемен труд. Доходът, получаван в тези стопанства, в голяма степен зависи от мащаба на организираното в тях производство. Това налага усъвършенстване на вътрешно фирменото управление и утвърждаване на пазарните им позиции. Характерно за тези стопанства е, че при тях собствениците

⁴³ Николов, Д. РЕАЛНИТЕ ОПЦИИ В УПРАВЛЕНИЕТО НА РИСКА И ИНВЕСТИЦИИТЕ ПРИ ЗЕМЕДЕЛСКИТЕ СТОПАНСТВА, „Реклама Пони” ЕООД, София, 2014

осъществяват едновременно управленски функции и участват пряко в производствения процес т.е. съчетават в едно функциите „ръководство“ и „изпълнение“.

В зависимост от конкурентоспособността си и потенциала за растеж земеделските стопанства се делят на три групи (Копева 2003)⁴⁴:

- **Преживяващи земеделски стопанства/фирми** се характеризират с липса на визия за развитие, с липса на стратегия. При тях не се наблюдава нарастване на добавената стойност, защото те почти не произвеждат на пазара или много малка част от продукцията им е предназначена за пазара. Плановият им хоризонт е краткосрочен, производителността е ниска. Стоките и услугите, които предлагат на пазара са с ниско качество и конкурентност. Икономическото състояние на тези предприемачи е незадоволително. В повечето случаи това са земеделски стопанства, които произвеждат, за да задоволяват собствени нужди (т.е. нужди на конкретното домакинство). Поради тази причина ролята на тази група земеделски стопанства е по-скоро социална, отколкото икономическа. Но в същото време част от земеделските стопанства притежават заряд и потенциал за растеж и им е необходим външен импулс, за да преминат в друга група.
- **Оцеляващи земеделски стопанства и фирми в земеделието.** В тази група земеделските стопанства имат възможност за растеж и развитие. Произвежданите от тях продукти са насочени към пазара и една част към задоволяване на нуждите на домакинството. При тях се наблюдава наченки на специализация, но в основната си част имат диверсифициращо производство. Те имат възможност за преминаване към групата на растящите земеделски стопанства, поради наличие на силни страни и конкурентоспособност. В същото време част от тази група не могат да преодолеят вътрешните си слабости и преминават в групата на оцеляващите.
- **Развиващи се земеделски стопанства.** Развиващи се земеделски стопанства са конкурентни, иновативни и динамични икономически единици. Конкурентоспособността им не се намира в пряка зависимост от мащаба на производството поради спецификата на земеделието. При тях се срещат и земеделски стопанства с много малки размери в производства като мед, билки, интензивни култури. При тях се наблюдава непрекъснато нарастване на добавената стойност, повишаване на ефективността на производството, прилагане на нови технологии, съвременни методи на управление и производство.

Раздробеност на малки парцели и невъзможност да бъдат увеличени, отчасти заради посъкпването на земята, отчасти, защото са пръснати сред големи обработваеми блокове, намаляващо производство. В малките животновъдни стопанства в преобладаваща част от случаите животните се отглеждат при несъобразени с европейските директиви условия, с ограничен контрол на качеството на произвежданата продукция. Липсва интеграция между селскостопанското производство и преработката на храни, няма

⁴⁴ Копева, Д, Предприемачество в агробизнеса , УИ”Стопанство”, 2003

продукция с висока добавена стойност. Към проблемите на малките стопанства трябва да се добави и потенциала на човешкия капитал.

Сравнително малките обеми на производство възпрепятстват реализиране на икономии от мащаба. Ограничен е и достъпът до финансови средства. Субсидирането по различни европейски програми до някъде може да подпомогне фермите. Но субсидии получават и големите стопанства и колкото по-голямо е стопанството (земя, брой животни и т.н.) толкова по-големи са и субсидиите. Така големите ферми имат възможност за по-големи инвестиции, за сметка на малките ферми.

При големите земеделски стопанства, каквито са кооперациите, агрофирмите и други, мотивацията на управленецът трябва да се насочи преди всичко към създаване на пазарни условия. Това се поражда от факта, че при тях се използва в по-голяма степен наемен труд, мащабът на производството позволява прилагането на съвременна агротехника и модерни технологии, а произвежданата продукция се характеризира с по-голямо количество и разнородност.

Модел за анализ на социално-икономическия потенциал на селските домакинства

Въпреки трудностите, през които преминава земеделският производител, той се появява като нов тип актьор в условията на правилата на доминиращото пазарно стопанство. Заетостта в отрасъла е повлияна от сложни и разнородни фактори. Сред най-важните от тях са: икономическата активност на население в отрасъла и средата за нейното осъществяване, усложнена от отсъствието на национална аграрна политика, създаване на земеделски стопанства от нов тип, рационално използване на земята при протичащите нови процеси в стопанската конюнктура, условия за разгръщане на предприемаческа дейност, състояние на социалната инфраструктура и др. фактори

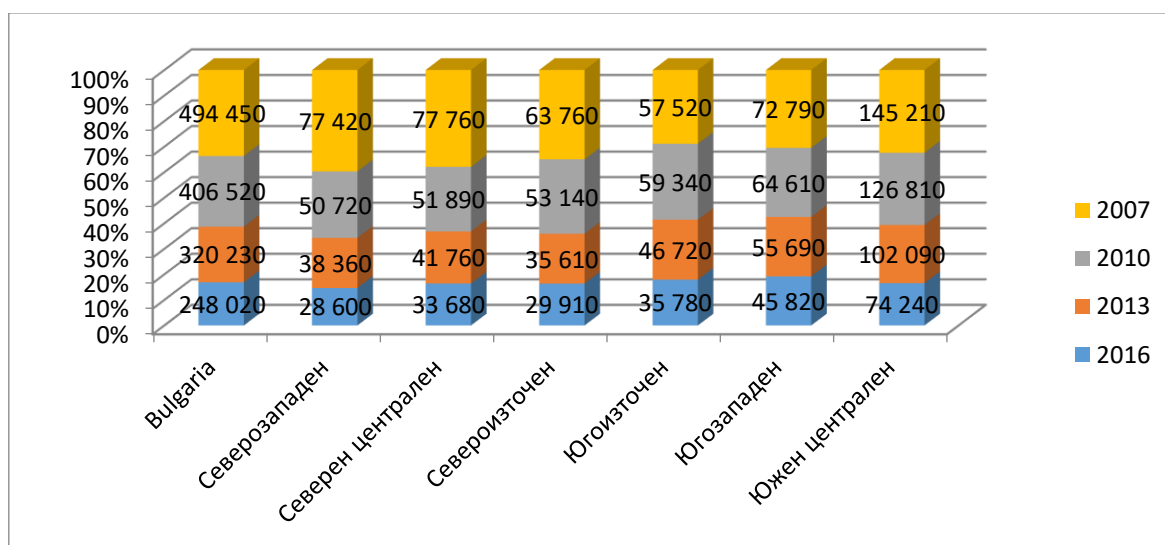
Промените в българското селско стопанство и икономическата криза от последното десетилетие на ХХI-ви век закономерно засегнаха и формите на заетост в отрасъла. Селскостопанската заетост има специфични особености, свързани с икономическите условия на работа: трудовите процеси и видовете дейности силно зависят от климатичните условия, от качествените характеристики на земята и пластичността на отделните културни видове към почвено-климатичните условия на района; сезонни влияния на пазара. Работата в селското стопанство е свързана с използването на живи организми (животни, растения), съчетаване на биологични и икономически условия; няма специализация на труда; относително ниско ниво на механизация на работните процеси и др. Доходът от работата в земеделските стопанства често се допълва от трудови доходи от друга дейност, доходи от социални фондове и др. Неформалната икономика в България е широко разпространена в малки семейни и дворни стопанства, в които хората отглеждат плодове, зеленчуци, птици, животни за собствено потребление. Личното стопанство, освен че е широко разпространена практика и установена традиция в България, се оказва силен фактор за оцеляване на домакинствата на земеделските производители, както и на семействата на техните близки. Живеещите в селата и в малките градове, поради високата безработица в тези региони, разчитат на неформалния труд и собствено произведената продукция от

стопанството, като основно средство за прехрана и допълване на семейния бюджет. Повечето стопани, живеещи в малките градове и села дори считат, че е неприемливо да не обработват притежаваната от тях земя и да пропуснат възможността да произведат нещо, което може да подпомогне семействата им и да допринесе за спестяване на средства за покриване на други потребности. *Това рационално поведение на голяма част от хората, живеещи на село, е не само мотив за проява на предприемачески дух, но е и потенциален източник на синергийни ефекти.* Една от съществените социално-икономически ползи, резултат от това **социално отговорно поведение**, е опазване на местния, адаптиран към средата, генофонд и **съхраняване на биологичното богатство**, като елемент на **традициите и културното наследство** в региона.

Вложения труд в селското стопанство показва, че земеделието е източник на доходи в отделните административни райони за близо 1,35 млн. души, което се равнява средно на 794 хил. ГРЕ. Разлика между броя на заетите и количеството вложен труд показва, че отрасълът не може да осигури достатъчна и пълна заетост на работещите. Протичащите структурни промени очертават низходяща тенденция на заетите със земеделска дейност. Най-честите причини за тази тенденция се свеждат до:

- ниско ниво на образование, умения, обучение и опит
- застаряване на населението
- бавен икономически растеж и липса на възможности за работа
- безработица
- малко възможности за диверсификация
- ниски доходи
- сезонност в земеделието.

Фигура 2.4.1. Вложен труд в годишни работни единици (ГРЕ) от постоянно заетата и сезонната работна сила по статистически райони

Източник: Евростат, собствени изчисления

Земеделieto продължава да бъде предимно семеен бизнес. Целенасочено трябва да се търси добра осигуреност на земеделските стопанства със земя и трудови ресурси; Запазване на преобладаващия дял на заетост на работната сила в дребни и малки стопанства; Запазване на заетостта на работната сила в дребни и малки стопанства; промяна на структура на работната сила по възраст и образователно ниво. В условията на пазарна икономика се налага необходимостта от подобряване качеството на човешкия потенциал. Това ще доведе до повишаване на техния капацитет в търсене на нови бизнес-възможности, прилагането на иновативни производствени практики и въвеждането на европейските стандарти и изисквания.

На схемата по-долу е представен адаптиран социално-икономически модел за анализ на състоянието и развитието селските домакинства в качеството им на основна единица от чиито статус зависи социално-икономическото състояние на селските райони. Този модел е всеобхватен, като с него аторът се стреми да се анализират повече показатели, за да се представи спецификата на селските домакинства и се отличат повече разнородни групи домакинства в селските райони.

По проблематика на представения модел в земеделското стопанство има малко налични изследвания. Това предопределя нуждата от провеждане на изследване, което да стане основа за изготвяне на практически приложими препоръки, които да подпомогнат земеделските производители да изградят конкурентни производствени структури. Социалните и икономическите условия и условията на живот се промениха значително през последните десетилетия и се различават значително между държавите членки, както и в самите държави. Многофункционалността на икономиката открива нови възможности за младите хора. Живеещите в селските райони жени не са хомогенна група и техният принос за обществото и в крайна сметка, техните нужди и интереси се различават значително. Обединява ги активната ангажираност в селскостопанските дейности, предприемачеството, туризма и др. дейности, благоприятни за местната икономика. Това допринася за запазване, изграждане и/или укрепване на регионалната идентичност.

Собствеността и управлението на земеделски стопанствата следва да се насърчава от обществото. Подкрепата има положително въздействие върху пазара на труда, социалните права и икономическа независимост на субектите в земеделието.

По този начин ще се гарантира тяхната по-голяма видимост (и признаването на техния принос за икономиката и доходите) в селските райони. Увеличаването на достъпа на младите хора до земя ще подобри процеса на обучение и обновяването на поколенията, ангажирани в селскостопанската дейност и ще благоприятства за икономическия растеж и социалното благосъстояние на селските райони в България. Познаването на спецификите на дребните и семейните земеделски стопанства, които представляват основни социално-икономически единици в селските райони допринасят за производството на храни, опазването на традиционните знания и умения, националната и културната идентичност. На тях е отредена роля за запазването на дребни и семейни земеделски стопанства с перспективи за бъдещо развитие.

Фиг. 2.4.2. Модел за анализ на социално-икономическия потенциал на селските домакинства

Източник: адаптиран модел

Важна част от всяко научно изследване е изясняването на **методологията и методиката, по които то ще се извърши**. От голямо значение са също така подходите за събиране, обработка и анализ на информацията. Тъй като липсват статистически данни за България по категории стопанства ще се проведат анкети и казусни изследвания.

Позовавайки се на модела и неговото предстоящо тестване в българските условия, най-ясно ще се очертае ролята на социално-икономическите условия, в които функционира земеделското стопанство в селските райони. В хода на изследването авторът ще проследи значението на средата в която се развива стопанската единица с оглед обратното въздействие върху общия социално-икономически климат в региона.

Резултатите, които ще се получат през втория етап на изследването ще са полезни за формулиране на практически решения. Те могат да бъдат насоки и за формулиране на разнообразни политики и мерки за насърчаване на заетостта и повишаване на доходите на селските домакинства на базата на земеползването и земевладеенето като основни сегменти на поземлените отношения у нас.

ГЛАВА ТРЕТА. Поземлените отношения в България и новите политики на ЕС

3.1. Икономически праг на вредност – методически и методологични предизвикателства

Проф. Иван Пенев

Въведение

Увеличеното използване на химически препарати в земеделието през последните десетилетия се обуславя от необходимостта да се опази реколтата. Това обаче, може да доведе до замърсяване на продукцията и почвите, да увеличи риска за здравето на хората, както и да наруши екологичното равновесие. За ограничаване на вредното влияние от използването на пестицидите и фунгицидите от съществено значение е определянето на икономическия праг на вредност. Предизвикателствата, свързани с изчисляването на този показател, са дискутирани широко в чуждата литература, но все още недостатъчно в България. Дискусиите основно се водят от представителите на биологическите науки, а икономисти почти не участват в нея.

Целта на настоящата работа е да се представи подход за определяне на плътността на заразяване, при която е необходимо да се извършат растително-защитни мероприятия, и да се дискутират предизвикателствата пред прилагането на подхода. Подходът е базиран основно на икономическата теория. За постигане на тази цел първо е извършен преглед на литературата по проблема; второ - представен е подхода за определяне на икономическия праг на вредност; трето - дискутирани са предизвикателствата пред неговото прилагане.

Преглед на литературата

Според Lester E. (2006) идеята за интегрираното управление на неприятелите възниква след Втората световна война, когато се появяват и първите индикации, че употребата на инсектициди би могла да създаде сериозни проблеми. С течение на времето проблемите започват да стават все по-очевидни, като повишаване на устойчивостта на вредителите към използваните инсектициди; замърсяване на почвата и околната среда и др. Според същия автор съществуват следните ограничения при използването на интегрирания контрол в практиката: (1) за селскостопанските производители е трудно да се съобразят с всички фактори, влияещи върху развитието и нивото на нападение от неприятелите; (2) специалистите в областта на неприятелите не отделят достатъчно време да наблюдават развитието на вредителите и техните врагове /те са и консултанти и на фирмите за производство и търговия с пестициди/; (3) пестицидите действат бързо и имат гарантиран ефект за запазване на реколтата; (4) специалистите в университетите изучават отделни компоненти на интегрираните системи за управление на неприятелите и рядко се занимават с цялостната система.

Въпреки, че концепцията за интегриран контрол би трябвало да комбинира биологични и химични средства за контрол на неприятелите, все още често тя се свързва основно с оптимизирането на използваните препарати.

Michael E. G., Ratcliffe S.T., Rice M.E. (2009) приемат за икономическо ниво на вредност най-ниската гъстота на нападение, която ще доведе до икономическа щета. Като икономически праг на вредност тези автори приемат плътността, при която мерките за контрол трябва да бъдат предприети, за да се предотврати увеличаването на вредителите и достигането им до икономическо ниво на вредност. Намаляването на плътността на вредителите се налага, когато популациите достигат икономическия праг. Според същите автори друга стратегия е намаляване на чувствителността на гостоприемника към увреждане от вредители.

Изчисляването на гъстотата, при която се налага предприемането на мерки за растителна защита се свързва с Larry Pedigo Според този автор (Pedigo ,1996) нивото на икономическа вреда се получава, като стойността на намалената загуба, чрез контролиране на популацията на вредителите е по-голяма или равна на разходите за растителна защита.

$$V.Y.I.InsP \geq C$$

В горната формула V е цената на крайната продукция, Y е добива, I - загубата на единица заразяване, InsP - популацията на заразителя, C - разходите за контрол (растителна защита). След регрупиране на горното неравенство се вижда, че икономическия праг на вредност е равен на разходите за растителна защита, разделена на загубата на стойността на продукцията на единица заразяване.

$$InsP \geq \frac{C}{V.Y.I} \Rightarrow EIL \geq \frac{C}{V.Y.I}$$

Chiranjeevi и Patange (2017), Wazire NS. Patel JI. (2016), H.K.Gautam, N.N. Singh, A.B.Rai (2013). Shiberu T. and Getu E. (2018) определят икономически праг на вредност като отношение на прага на нападението и намалението на добива в единица нападение. Прага на нападението тези автори изчисляват като отношение на разходите за защита и пазарната стойност на продукцията. За оценка на намалението на добива в зависимост от единица нападение се използва регресионно уравнение, където добива е функция от степента на нападение.

$$EIL = \frac{\text{Праг на нападение}}{\text{Намаление на добива на единица нападение}}$$

$$ET = \frac{\text{Разходи за растителна защита}}{\text{Стойност на продукцията}} 100$$

Нейков Н. и други (2010) разглеждат проблемите при моделиране на икономическия праг на вредност при някои вредители по ябълката. Тези автори класифицират моделите за определяне на икономическия праг на вредност, като: динамични, при които икономическия праг на вредност се разглежда като променяща се величина; статични, които фиксират този праг за целия период; аналитични, подчинени на определена логика на развитие на процесите; статистически, изведени от

статистически зависимости. Според тези автори елементите, които трябва да се вземат под внимание при определяне на икономическия праг на вредност са: равнището на заразяване, редукцията на заразяване, цената на продукцията, разходите за контрол.

Методически подход за определяне на икономическия праг на вредност

Представеният подход е базиран на икономическата теория. Подобен подход е разгледан и от Southwood, и Norton (1973). При него се приема, че добивът (y) е функция на гъстотата на нападението на единица площ (d). Колкото по-малка е гъстотата, толкова по-висок е добива от културата. Или с други думи намаляването на гъстотата на нападението води до увеличаване на добивите от единица площ. Приемаме, че това увеличение е с намаляващ темп.

$$y = f(d) \quad \frac{\partial y}{\partial d} < 0 ; \quad \frac{\partial^2 y}{\partial d^2} > 0$$

Гъстотата на нападението (d) на единица площ е функция на третирането с препарати (x). Колкото по-голямо е третирането на декар, толкова по-малка е гъстотата на нападението. Или с други думи, колкото е по-висока дозата на третиране по-ниско е нападението на единица площ. Приемаме, че това увеличение е с нарастващ темп

$$d = g(x) \quad \frac{\partial g}{\partial x} > 0 ; \quad \frac{\partial^2 g}{\partial x^2} \geq 0$$

Производителят максимизира печалбата. Печалбата е разликата между приходите и разходите. Приходите се получават като се умножи цената на продукцията (p) по обема на производството (y). Производството е функция от гъстотата на нападението, а гъстотата на нападението е функция на използваните препарати $f(g(x))$. Разходите са получават като се умножи цената на едно третиране за растителна защита (v) по броя на третиранията (x) и към това се добавят другите разходи (FC).

$$\max_x \Pi = pf(g(x)) - vx - FC$$

$$FOC: \frac{\partial \Pi}{\partial x} = p \frac{\partial f}{\partial g} \frac{\partial g}{\partial x} - v = 0$$

$$pMPP - v = 0$$

$$pMPP = v \Rightarrow VMPP = v$$

$$SOC \frac{\partial^2 \Pi}{\partial x^2} = pf''(g(x)) < 0 \Rightarrow MPP < 0 \text{ за максимум}$$

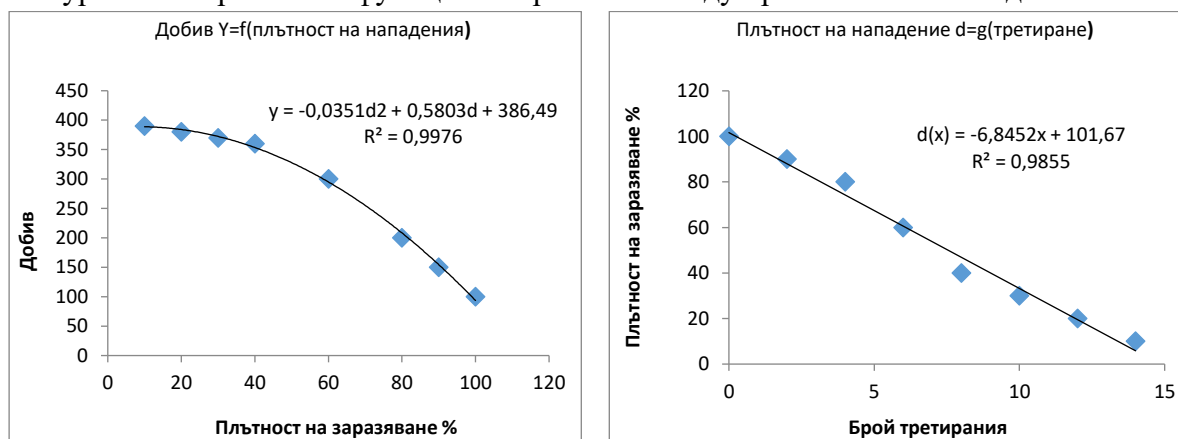
Необходимите условия за максимизиране на печалбата показват, че стойността на изменението на производство вследствие от намаляване на гъстотата на нападение умножено по изменението на гъстота вследствие на третирането с препарат трябва да е равно на разходите за препарата. Или стойността на маржиналния физически продукт от намаляването на гъстотата на нападението трябва да е равно на разходите за намаляване на гъстотата. Достатъчните условия изискват MPP да намалява, за да имаме максимум. Методиката ще бъде демонстрирана с примерни данни (таблица 1), които в структурно отношение са подобни с тези, използвани в реалните изследвания.

Таблица 3.1.1. Среден добив, плътност на заразяване, брой третираня

Добив Y	Плътност на заразяване d %	Брой третираня x
100	100	0
150	90	2
200	80	4
300	60	6
360	40	8
370	30	10
380	20	12
390	10	14

Източник: Примерни данни

Фигура 3.1. Регресионни функции за връзките между променливите в модела

Източник: собствени изчисления

Таблица 3.1.2. Оптимизиране на печалбата и определяне на икономическия праг на ИПВ

$$\max_x \Pi = pf(g(x)) - vx$$

$$Y(d) = -0,0351d^2 + 0,5803d + 386,49$$

$$d(x) = -6,8452x + 101,67$$

$$\max \Pi = p(-0,0351(-6,8452x + 101,67)^2 + 0,5803(-6,8452x + 101,67) + 386,49) - vx$$

FOC:

$$\Pi' = p(0,48053304(-6,8452x + 101,67) - 3,97226956) - v = 0$$

$$-3,289344765x + 48,85579418 - 3,97226956 = v/p$$

$$3,289344765x + 44,88352462 = v/p$$

$$3,289344765x = 44,88352462 - v/p$$

$$x = 13,64512625 - 0,304011915v/p$$

Таблица 3.1.3. Резултати от симулация при различни цени на продукцията и препаратите
Брой третириания при различни цени на продукцията и цена на препарата

$$X(p,v) = 13,64512625 - 0,304011915 \cdot v/p$$

v/p	0,5	1	2,5	3	3,5
20	1	8	11	12	12
30	0	5	10	11	11
40	0	1	9	10	10
50	0	0	8	9	9
60	0	0	6	8	8

Икономически праг на вредност при различни цени на продукцията и цена на препарата

$$d(x) = -6,8452x + 101,67$$

v/p	0,5	1	2,5	3	3,5
20	92	50	25	22	20
30	102	71	33	29	26
40	102	92	42	36	32
50	102	102	50	43	38
60	102	102	58	50	44

Добив

$$Y(d) = -0,0351d^2 + 0,5803d + 386,49$$

v/p	0,5	1	2,5	3	3,5
20	146	328	379	382	384
30	83	252	367	374	378
40	83	146	350	362	369
50	83	83	328	347	358
60	83	83	301	328	344

Източник: Собствени изчисления

Регресионните функции са получени с EXCEL и са представени на фигура 1. Изчисленията, свързани с оптимизацията са представени в таблица 2. Замествайки функциите за добива и плътността на заразяване във функцията на печалбата и след оптимизиране на процеса се получава функцията за броя на третирианията в зависимост от цените на крайната продукция (p) и препаратите (v). Чрез промяна на нивото на тези цени се получават различни нива на прага на вредност и интензитет на третиране на културата.

При цени на продукцията от 0,5лв и на едно третиране 20 лв., модела показва икономически праг на вредност (плътност на заразяване) 102%.. Плътността на заразяване може да е най-много 100%. Коефициентите на регресионните уравнения са получават по метода на най-малките квадрати. Целта на този метод е да се получат достоверни коефициенти пред променливите. Необяснената вариация в данните се прехвърля в грешката (error term) и в пресечената точка на уравнението с ординатата (в

случая е 101,67). Поради това стойността на пресечената точка рядко се интерпретира. В представения случай този резултат трябва да се интерпретира, като: при цена на крайната продукция от 0,5 лв. и цени на едно третиране равни или по високи от 30 лева не е изгодно да се извършват растителнозащитни мероприятия.

При цена на продукцията от 3,50 лева растително защитните мероприятия е изгодно да се извършват при всички цени на третиране (20, 30,40,50,60) и при съответните плътности на заразяване (20%,26%,32%,38%,44%).

Дискусия

Представения подход среща редица предизвикателства: първо, България е страна с разнообразни почвено-климатични условия. Поради това нивото на нападение, при което е наложително да се извършат растително-защитни мероприятия в различните райони, вероятно ще бъде различна. Набавянето на данни за прилагането на подхода изисква множество прецизни наблюдения и измервания, които могат да бъдат извършени от специалисти в областта или под тяхно ръководство. Изчисляването на нивото на плътност, при което да се прилагат растително-защитни мероприятия изисква специализирани знания в областта на регресионния анализ и оптимизиране на функции. Земеделските производители не притежават такива знания, но за тях е важно да имат информация за икономическия праг на вредност при различни цени на продукцията и препаратите, която може лесно да се генерира посредством представения модел.

Второ, моделът приема, че процеса на връзката между добива и плътността на нападения се изразява с изпъкнала функция. Данните от наблюденията може да не позволяват получаването на статистически значими коефициенти за изпъкнала регресионна функции. Това предизвикателство може да се разреши по няколко начина. При планиране на опита и наблюденията може да се направят повече измервания при ниските нива на плътност, при които би трябвало да се наблюдава по-малко намаляване на добива на единица увеличение на плътността. При получаването на коефициентите на регресионния модел променливата даваща изпъкналостта на функцията може да се запази, дори и когато е статистически незначима. Този подход обаче, би бил критикуван от статистиците, според които, ако дадена променлива не е статистически значима, то тя трябва да се отстрани от модела. Алтернативен подход е също така да се работи с линейни функции, но в този случай оптимизацията се извършва с методите на линейното програмиране.

Трето, моделът не отчита всички фактори, влияещи върху определянето на икономическия праг на вредност. Плътността на нападение зависи не само от третирането на културата с препарати през текущата година, но и от плътността през предходната година, предшественика, технологията на отглеждане. Развитието на популацията на неприятелите през дадена година зависи също така и от валежите, температурата, типа почва, плътността на нападение в началото на годината и др. Представеният подход би могъл да се надгради като се включат и елементи на динамичното моделиране (развитие на процесите във времето).

Литература:

- Chiranjeevi B., Patange NR. (2017). Appraisal of economic threshold level for the management of pigeonpea pod fly, *Melanagromyza obtusa* (Malloch). Journal of Entomology and Zoology Studies pp. 5(5): 438-441
- Ehler Lester E. (2006). Perspective Integrated pest management (IPM): definition, historical development and implementation, and the other IPM. *Pest Management Science*. **62**:787–789 (2006).
- Gautam H.K., Singh N.N., Rai (2013). Determination of economic threshold level of okra shoot and fruit Borer (earias A.B vittella f.). Indian Journal of Entomology, 75(4), 2013
- Guilherme Padilha, Henrique Pozebon, Leonardo S. Patias, Dener R. Ferreira a, Lauren B. Castilhos,, Sarah E. Forgiarini, Alessandro Donatti a, Julia G. Bevilaqua, Rafael P. Marques, Daniela Moro a, Alberto Rohrig, Scheila A.S. Bones, Alberto Cargnelutti Filho, Luciano Z. Pes c, Jonas A. Arnemann. “Damage assessment of *Bemisia tabaci* and economic injury level on soybean”. Crop Protection 143 (2021) 105542 pp1-7.
- Michael E. G., Ratcliffe S.T., Rice M.E. (2009). The IPM paradigm: concepts, strategies and tactics (1-13) .in Integrated Pest Management: Concepts, Tactics, Strategies and Case Studies, Edited by Radcliffe E.B., Hutchison W.D., Cancelado R.E. Cambridge University Press 2009
- Pedigo L. P. (1996). Entomology & Pest Management. Second Edition Prentice Hall, Inc. Upper Saddle River, NJ. 1996. ISBN 0-13-373531-1
- Shiberu T. and Getu E. (2018). Determination of the economic threshold level of tomato leaf miner, *Tuta absoluta* Meyrick (Lepidoptera: Gelechiidae) on tomato plant under glasshouse conditions. Journal of Horticulture and Forestry. Vol. 10(2), pp. 9-16, February, 2018
- Southwood, T. R. E" Norton, G. A. (1973) . Economic aspects of pest management strategies and decisions. In Insects: Studies in Population Management, ed. P. W. Geier, L. R. Clark, D. J. Anderson, H. A. Nix, 1 : 168-84. Canberra: Eco1. Soc. Aust. , Mem.
- Tadele Shiberu* and Emana Getu (2018). Experimental Analysis of Economic Action Level of Tomato Leafminer, *Tuta absoluta* Meyrick (Lepidoptera: Gelechiidae) on Tomato Plant under Open Field. Advances in Crop Science and Technology. Volume 6 • Issue 1 • 1000327
- Wazire NS. Patel JI. (2016). Determination of Economic Injury Level (EIL) for leaf webber and capsule borer, *A. catalaunalis* (Duponchel) in sesamum Int. J. of Life Sciences, Special issue, A6; February, (169-171)
- Нейков Н, Тодоров В., Станчева Й (2010). Проблеми и перспективи при моделиране на икономическия праг на Вредност при някои вредители по ябълката. Управление и Устойчиво Развитие 1/2010 (25) (376-381)

3.2. Агроекологичен потенциал на страната по отношение на средните добиви и производство от царевица

ас. д-р Росица Микова

Увод

Царевицата е най-произвежданата култура в света. По разпространение в света тя заема трето място след пшеницата и ориза. Зърното ѝ се използва преди всичко за храна на хората, като концентриран фураж при изхранване на домашните животни и като материал за индустриална преработка. От царевичното зърно може да се получи още масло и алкохол, като отпадъчни продукти от съответните индустрии представляват ценни фуражни средства.

Върху производството и средния добив на царевицата влияние оказват комплекс от фактори, сред които безспорно с най-голямо значение са агроекологичните и агротехническите фактори (режим на минерално хранене, гъстота на посева, напояването). Екстремните метеорологични условия често са причина за силно редуциране на добивите ѝ. Влиянието на колебанията и изменението на климата върху нейната продуктивност е предмет на обстойни и многогодишни изследвания (Димитров, 1991; Александров, Славов, 1998; Стоянов, 2007; Върлев, 2008; Mikova et al., 2013; Runge, 1968). Засушаванията повлияват негативно на пролетните култури в Източна България и довеждат до по-ранното узряване на царевицата, което се отразява и върху добивите. Използването на азотни торове играе значима роля в нарастване добива от царевица (Modhej et al., 2008). Горещото и сухо време може да намали неговото влияние върху растежа на царевицата и да разшири неблагоприятното въздействие на почвено - климатичните условия върху добива (Hollinger and Hoef, 1986).

Целта на настоящата статия е да се оцени агроекологичния потенциал на земеделските земи в България и се посочат най-подходящите площи за отглеждане на царевица, както и да се проследят тенденциите в производството и в средния добив на царевичната реколта за периода 2001-2019 г. В статията се анализират и причините за по-високо производство на царевица в Северна България през последните няколко години, спрямо Южна. На база на направения анализ се извеждат основни изводи за получената продукция и величината на средните добиви на царевичната култура.

Царевицата е растение с големи продуктивни възможности. В това отношение тя се мери със захарното и кърмното цвекло, а така също с картофите, но отглеждането на тези култури е съпроводено с големи разходи, в резултат на което полученият фураж от тях е с висока себестойност. При царевицата е възможно пълно механизирание на производствения процес. Поради посочените предимства царевицата е основата на продуктивното животновъдство във всички развити страни, където съществуват благоприятни условия за развитието ѝ.

Като се изтъкнат предимствата на царевицата, необходимо е да се отбележи, че е голямо и нейното агротехническо значение. В България тя е най-важният предшественик на пшеницата. Като окопна култура царевицата допринася за почистване на полетата от

плевели. Благодарение на дългия си вегетационен период тя позволява да се използват по-пълно и равномерно трудът и средствата на производството в стопанството.

Материали и методи

Биологични изисквания на царевицата

Вегетационен период – 9-140 дни. Кръстосаноопрашващо се растение. Фази на развитие – поникване, трети лист, шести-седми лист, девети лист, вретенене, изметляване, цъфтеж, наливане на зърното (30-35 дни), узряване (млечна зрялост-20 дни след оплождането, восъчна-около 40 дни и стъкловидна – около 50 дни).

Изисквания към топлината

- покълнване – при 60°C, при полска обстановка – 10-12°C; Надземните части се повреждат при минус 1,1-1,7°C а загиват при минус 3- минус 40°C; оптимална температура за покълнването – 23-25°C;
- първият етап на вегетация – 200C, а в по-късен – 28-30°C;
- температурна сума за приключване на жизнения цикъл – за ранните хибриди – 2200°C, за средно ранните – 2400°C за средно късните – 2720°C и за късните – 3120°C.

Изисквания към влагата

- покълнване – при поемане на вода 45% от теглото на семената; 70-75 % от ППВ; Нуждите от вода са най-малки в началото, а по-големи в периода на вретенене, цъфтеж и наливане на зърното.
- Необходима вода за целия вегетационен период – за създаване на 1200 кг биомаса и 450-500 кг зърно са необходими 450-550 куб. м. вода.
- Разпределение на валежите – май-юни – по 88-89 мм; юли – август – по 112-113 мм.

Изисквания към светлина

Светлината е особено съществен фактор за развитието на продуктивността на царевицата, което е обусловено от факта, че тя има южен произход и се отнася към растенията с С4-метаболизъм. При тях отсъства т. нар. компенсационна точка или компенсационно осветление, което е характерно за растенията с С-3 метаболизъм и асимилацията продължава да се увеличава паралелно с нарастване на интензивността на слънчевата светлина макар и с по забавени темпове. Това означава, че фотосинтезата протича при по-висока абсолютна скорост и растенията не се „пресищат” при никаква обичайна интензивност на осветление. Поради това за получаването на висок добив е необходимо да се гарантира оптимален брой растения на декар и посевите да се поддържат чисти от плевели, особено в началните фази на развитие.

Изисквания към почвата:

Царевицата е много взискателна към почвените условия.Тя предпочита богати, структурни, добре дренирани и дълбоки почви, каквито са черноземите и наносните. Не

се развива върху бедни пясъчливи и върху тежки глинести почви. Не понася кисели и засолени почви и наличието на близки подпочвени води.

Използвани методи

За целите на изследването са анализирани състоянието и динамиката в размера на площите, средните добиви и производство на царевица.

Приложената методика се основа на използваните принципи приети в „Методика за работа по кадастъра на селскостопанските земи в НРБ” (Петров и др., 1988) и „Наредба за определяне категориите на земеделските земи при промяна на тяхното предназначение” - ДВ, бр. 15 от 18 февруари 1994 г.

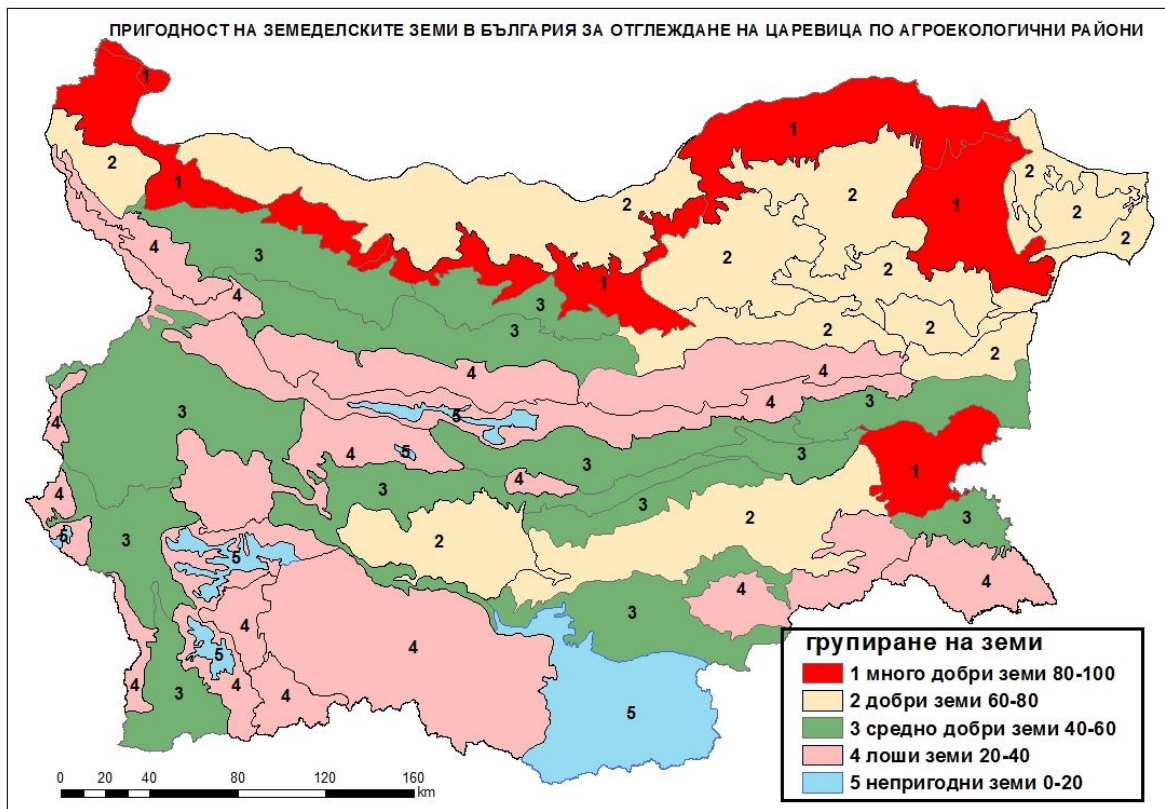
Използвано е категоризирането земите според почвените им качества и пригодността им за отглеждане на определени селскостопански култури, като те са групирани в следните пет категории:

Първа категория – „много добри земи” - включващи почви с високо естествено плодородие, заети или подходящи за отглеждане на земеделски култури, даващи най-високи добиви и доходи от единица площ, както за района, така и за страната. Втора категория – „добри земи” - включващи нормални или слабо ерозирани почви с високо естествено плодородие, заети или подходящи за отглеждане на земеделски култури, даващи високи добиви и доходи от единица площ между средните и най-високите за района и страната. Трета категория – „средни добри земи” - включващи нормални по-малко или повече оподзолени и ерозирани почви с по-ниско от средното естествено плодородие и подходящи за отглеждане на по-невзискателни земеделски култури, даващи средни и по-ниски от средните за района и страната добиви и доходи. Четвърта категория - слабо продуктивни земи или „лоши земи” - включващи средно и силно ерозирани и каменисти почви, пригодни за отглеждане на тревни, фуражни и някои зърнени култури, на естествени ливади и пасища, от които се получават ниски добиви и доходи. Пета категория – „непригодни земи” - включващи всички останали земи - пустеещи, необработваеми и неподходящи за отглеждане на земеделски култури.

Резултати и обсъждане

Бонитетно групиране на земеделските земи

В агроекологично отношение България е разделена на 50 агроекологични района, групирани в седем по характерни групи, които носят имената на основните почвени типове: черноземи; сиво-кафяви горски почви; сивокафяви псевдоподзолисти горски почви; смоли и канелени горски почви; кафяви горски почви и планинско-ливадни почви. От направената бонитетна категоризация на агроекологичните райони и с помощта на карта е определен всеки район към коя категория земи принадлежи за отглеждане на царевица (фиг.3.2.1).

Фигура 3.2.1. Разпределение на земите по пригодност за отглеждане на царевица по агроекологични райони.

Представената карта за пригодност на земеделските земи показва, че към „много добри земи” с бонитетен бал 80-100 за отглеждане на царевица спадат площите в размер от 86 577,02 ха. Подходящи за отглеждане на царевица и слънчоглед са земите с карбонатни и излужени черноземи в Златенрогско-Новоселски, Видинско-Белослатински, Плевенско-Павликенски, Русенско-Силистренски, Добрички, Тервелски и Карнобатско-Бургаски агроекологични подрайони. В тях се засяват най-много площи с царевица (около 12,4%).

„Добри земи” за отглеждане на царевица с бонитетен бал 60-80 са площите с 189 902 ха или 27,3% от общата площ на земеделските земи. Това са земи със сиво-горски и излужени канелени горски почви, разположени в Дунавската равнина, Горнотракийската низина, Добруджа, Лудогорието и др.

„Средно добри земи” за царевицата са 191 912,7 ха или 27,6% от общата площ на землищата. Тези земи има ограничения за отглеждане на културата като например: почвите по механичен състав са леко песъкливо-глинести (физ. глина 20-30%) или леко глинести (физ. глина 60-65%); почвената реакция е слабо кисела (рН в H_2O 5,1-6,0) или алкална (рН в H_2O 8,1-9,0); твърдата скала е на дълбочина до 50 см. При тях е необходимо е да се прилагат специални комплексни обработки, мероприятия и мелиорации-подобрителни, предпазващи и консервационни. Икономическият риск е значителен.

Като неподходящи за отглеждане на царевица са "лоши земи" и "неподходящи земи" с оценки на бонитета от 20-40 и 0-20 точки и заемат 32,7% от общата земна площ в България. Тази група включва земи с планинско-ливадни почви, които са разпространени във всички среднопланински райони на страната на над 750-800-900 м до 1500 м надморска височина. Тези почви са неподходящи за селскостопанска употреба и общият производствен капацитет на земите им е нисък.

У нас пригодните земи са почти изцяло обработваеми. При класирането на степен на пригодност се посочват конкретно класът и ограничителните фактори със силата на тяхното проявление. По този начин системата има не само индикационен, но и прогностичен характер, тъй като съдържа конкретна характеристика на природния фон на ландшафта и предполага определени изводи за практическо ограничаване или отстраняване на фактора, намаляващ почвеното плодородие – включително и предпазване на почвата от деградация.

От факторите, лимитиращи пригодността на българските земи за земеделие голяма роля играят ерозията – водна и дефлацията, плиткостта, скелетността, песъчливостта, киселата реакция, замърсяването. Голяма е ролята и на релефа, особено на микрорелефа, който предопределя дренажа и овлажняването. Като ограничителен фактор се явява присъствието на карбонати в почвата, ниското съдържание на хумус, засоляването, присъствието на обменен натрий.

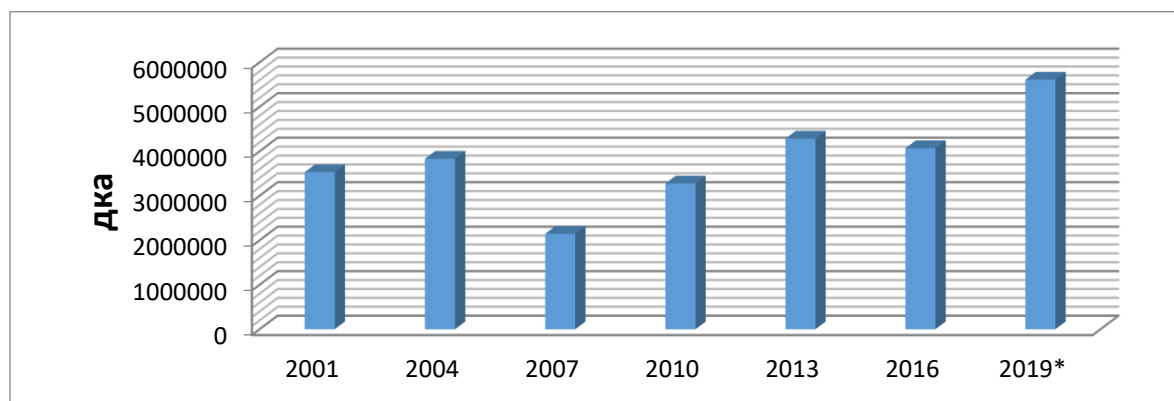
Състояние и тенденции при отглеждането на царевица

Реколтирани площи с царевица

В настоящата разработка проучваме състоянието на проблема с помощта на натуралните икономически показатели: площ, среден добив и производство.

Площите, заети с царевица са 10,6% от използваемата земеделска площта (ИЗП) в страната. За изследваният период 2001-2019 г. реколтираните площи с царевица са с тенденция към увеличаване (фиг.3.1.2). От 3,5- 3,8 млн. дка в началото на XXI век се увеличават засетите площи на 5,6 млн. дка през 2019 г.

Фигура 3.2.2. Реколтирани площи с царевица в България, дка

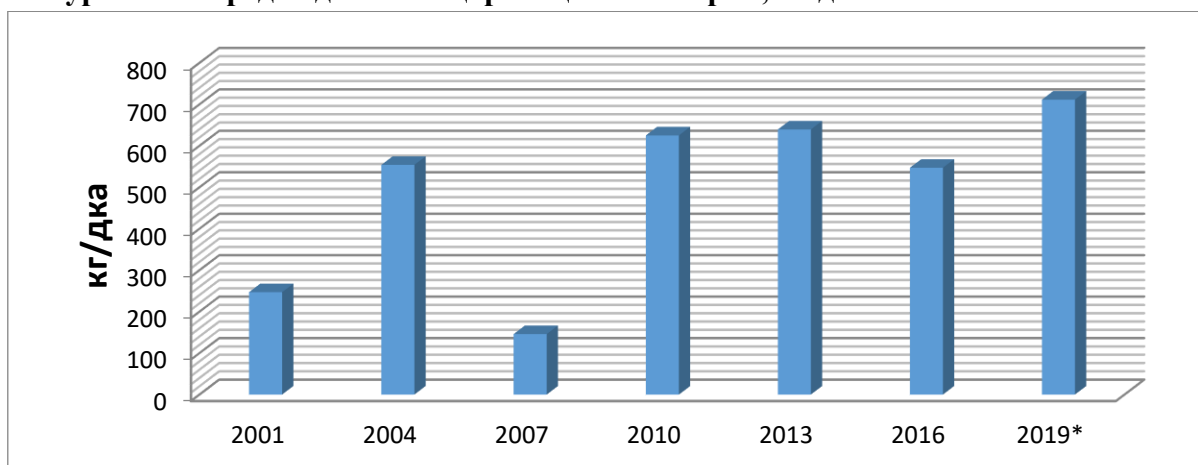
Източник: МЗХ, дирекция „Агростатистика“, 2001 – 2019 г.

Увеличеното търсене на царевица за фураж и за индустриални цели, както в страната, така и на европейския пазар е един от основните фактори за това увеличение. Друга важна причина е презасяването с царевица на част от площите с есенници, предимно рапица заради голямата суша през есенно зимния период.

Среден добив на царевица

Положителен момент по посока на стабилизиране на производството на царевица е наблюдаваното увеличение на средните добиви в годините след присъединяването на България към ЕС. Средните добиви в зависимост главно от степента на благоприятност на метеорологичните условия за извършване на сеитба и развитието на посевите през отделните години варират в твърде широки граници – от 145,9 кг/дка (през изключително засушливата 2007 г.) до 711,4 кг/дка (през благоприятната за пролетници 2019 г.), средно за периода 2001-2010 г. – 393 кг/дка, 2010-2019 г. – 630,7 кг/дка.

Фигура 3.2.3. Среден добив на царевица в България, кг/дка.

Източник: МЗХ, дирекция „Агростатистика“, 2001 – 2018 г.

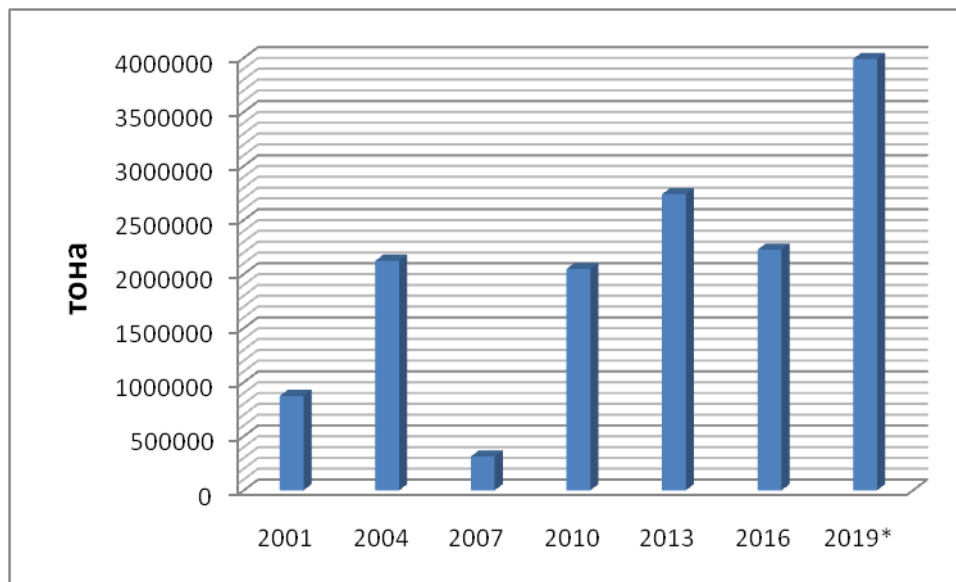
Трябва да се отбележи, че през втория подпериод получените добиви са по-високи от първия подпериод. Това е така, че след 2010 г. е приложена балансирана сортова структура, която позволява ефективно използване на климатичните условия през различните години (препоръчаната сортова структура е 60% ранни и средно ранни; 20-25% следно късни и 10-15% късни хибриди). Засетите хибриди са с доказана сухоустойчивост към българските агро-климатични условия. Отгледани са повече от един хибрид от дадена група. Приложени са изпитаните агротехнически мероприятия за отглеждане на царевица при стресови условия, от които с най-важно значение е срока на сеитбата, гъстотата на посева, дълбочината на сеитбата, торенето и борбата с плевелите.

Производство на царевица

Динамиката в производството на царевица зависи и от сумата на валежите през вегетационния период (април-септември). Над 400 мм се приема, че условията са много благоприятни, а под 300 мм за неблагоприятни. Климатичните условия в България са

подходящи за отглеждане на царевица, поради което тя се е утвърдила като основна фуражно зърнена и силажна култура.

Фигура 3.2.4. Производство на царевица в България

Източник: МЗХ, дирекция „Агροстатистика“, 2001 – 2019 г.

От фиг. 3.1.4 могат да се изведат следните изводи за производството на царевицата в България по години:

- Най-голямо увеличение на производството в началото на анализирания период през 2004 г. е отчетено при царевицата, съответно 85,3% спрямо 2007 г., когато тази култура е засегната в най-висока степен от неблагоприятните климатични промени, причинени от дълги засушавания в страната;
- Произведеното зърно от царевица през 2010 г. е 2 047 414 тона и бележи спад с 3,6% спрямо 2004 г., което се дължи на намаляването на засетите площи с 14,5%;
- През 2013 г. се наблюдава чувствително увеличение при производството на царевица – с 33,8% и възлиза на 2 738 671 тона. Този факт може да се обясни с благоприятните агро-климатични условия в страната през 2013 г.
- През 2016 г. прибраното зърно от царевица е в размер на 2 226 094 тона, което е с 18,7% по-малко от 2013 г.
- Полученото зърно от царевица през 2019 г. нараства с 79,2% спрямо 2016 г. до 3 990 190 тона. Това се дължи на увеличение на реколтираните площи с 37,8%.

През целият изследван период 2001-2019 г. данните от табл. 3.1.1 демонстрират общото намаление на относителния дял на производството на царевица в трите статистически района - Югоизточен, Южен централен и Югозападен, поради сухия климат. В началото на анализирания период 2001-2010 г. най-големи производител на царевица в България са Североизточен, Северен централен и Северозападен райони. Тази тенденция се запазва с леки промени през годините. В средата на периода 2010 г. с най-голям относителен дял в производството на царевица е Северозападен район – 38,4%.

Таблица 3.2.1. Относителен дял на производството на царевица в България по райони на планиране за периода 2001 – 2019 г.

Райони	години						
	2001 г.	2004 г.	2007 г.	2010 г.	2013 г.	2016 г.	2019 г.
Северозападен	20,6	9	11	38,4	36,2	36,9	36,7
Северен централен	37,1	22	25	27,2	28,7	28,9	32,5
Североизточен	30,2	62	36	27,9	29,9	29,0	25,8
Югоизточен	1,4	2	4	2,0	1,8	1,5	1,4
Южен централен	7,4	4	15	2,9	2,1	2,0	1,6
Югозападен	3,2	1	9	1,6	1,3	1,7	2,1
България	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Източник: МЗХ, дирекция „Агростатистика“, 2001 – 2019 г.

В края на периода 2016-2019 г. отново с най-високи относителни дялове в производството на царевица са Североизточен, Северен централен и Северозападен райони. Това се дължи на подходящите почвени условия в районите на Северна България, комбинирани с добра растителна защита и приложение на ефикасни продукти както за почвено, така и за вегетационно приложение, които допринасят за изключително добрите резултати от царевица.

Заклучение

Агроекологичното райониране при царевицата се определя въз основа на комплексна оценка на почвено-климатичната характеристика на страната и биологичните ѝ изисквания, за осигуряване на качествена и високодобна плодова продукция.

Агроекологичното райониране разделя диференциално територията на страната на седем основни почвено-географски зони и обособените във всяка от тях интразонални райони, въз основа на особеностите на почвената покривка и биоклиматични фактори. Установени са 5 категории земеделски земи по пригодност за отглеждане на царевица. През годините на изследване (2001, 2004, 2007, 2010, 2013, 2016, 2019) площите засети с царевица у нас се увеличават от 3531130 дка за 2001 г. на 5609110 дка за 2019 г.

Производството на царевица също се увеличава 872645 тона за 2001 г. до 3 990 190 тона, като през засушливата 2007 г. се наблюдава спад до 312860 тона.

Получаваните средни добиви са далеч под биологичните възможности на царевичните сортове и вариет от 247 кг/дка за 2001 г. до 711,4 кг/дка за 2019 г.

На основата на комплексно влияние на основни екологични фактори в България са обособени няколко основни района за отглеждане на царевичната: Североизточен, Северен централен и Северозападен райони.

Литература

1. Вълев, В., Б. Георгиев. (2004) Агроекологичните ресурси на България, база за проектиране в земеделието. НЦАН, ИП, 184 с. София.
2. **Върлев, И., 2008.** Потенциал, ефективност и риск при отглеждане на царевичната в България. „Пони”, 128 стр.
3. **Димитров, И.Г., 1991.** Фотосинтетична дейност и продуктивност на посева от царевична (хибрид Н 708) в зависимост от условията на отглеждане. Дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор”, изд. на ИППД „Н. Пушкин”, София, 204 стр.
4. Карта на Агроекологичните райони в НР България М 1:600 000.. – Йолевски М., Асп. Хаджиянакиев, Ив. Кабакчиев, Я. Георгиева. (1980) КИПП по картография, С.
5. МЗХ, Аграрен доклад, 2001-2019 г.
6. **Стоянов, П., 2007.** Агроекологичен потенциал на царевичната, отглеждана върху типични за нейното производство почви в условията на България. Хабилизационен труд за присъждане на научно звание ст.н.с. I ст. по н. Специалност „Общо земеделие”, София, 250 стр.
7. **Aleksandrov, V., Slavov N., 1998.** Fluctuations in the yield of corn depending on weather conditions, *Rasteniewadni nauki*, 35 (1), 11 – 17.
8. **Mikova, A., P. Alexandrova, I. Dimitrov, 2013.** Maize grain yield response to N fertilization, climate and hybrids. *Bulgarian J. of Agricultural science*, 19 (3), 454 – 460.
9. **Modhej, A., A. Naderi, Y. Eman, A. Aynehband, Gh. Normohamadi, 2008.** Effects of post-anthesis heat stress and nitrogen levels on grain yield in wheat (T.durum and T.aestivum) . genotypes. *Int. J. Plant Production*. 2, 257 – 267.
10. **Runge, E. C. A., 1968.** Effects of rainfall and temperature interactions during the growing season on corn yield. *The Agronomy Journal*, 60: 503 – 507.
11. **Hollinger, S.E., R.G.Hoeft, 1986.** Influence of weather on year-to-year yield response of corn to Ammonia fertilization. *Agronomy J.*, 78, 818 – 823

3.3. Икономическа оценка на ябълкови сортове създадени в Институт по земеделие - Кюстендил

доц. д-р Илияна Кришкова

Основна цел на съвременното ябълкопроизводство е повишаване на добивите от единица площ и подобряване качеството на продукцията. Това налага освен критериите и показателите за стопанските качества на новите сортове, да се оценява и равнището на икономическата им ефективност (Радомирска, Благоев, 2008). Blazek and Hlusickova (2007) установяват, че сортове от групата Rubin (Bohemia, Gold Bohemia) показват по-добро качество на плодовете от групата на Jonagold, но са с значително по-ниски добиви и ефективност. Сортите Rucla, Pinova и Rubinstep са с подобно качество на плодовете на Rubin и ефективност на добива сравнима с тази на Jonagold. Друг препоръчван сорт е Тораз, който е устойчив на струпясване и е специфичен с ранния си добив и много добрата производителност (Blazek and Krelanova, 2006; Szklarz, 2008). Въз основа на органолептичните свойства на плодовете, Jonagored, Braeburn и Fuji Naga-Fn 6 се отличават като сортове с най-високо качество (Lukic et al, 2005). При проучване проведено в колекционно ябълково насаждение на Институт по земеделие – Кюстендил са изследвани 4 устойчиви на струпясване ябълкови сортове (Rewena, Reglindis, Retina и Тораз), които са нови за района. За контрола е използван сорт Florina. За започване на вегетацията са необходими 46-53 дни и температурна сума над 5°C от 180,2 до 249,9°C. Най-рано започват развитието си дърветата на сорт Reglindis – на 25.03. Цъфтежът на сортовете продължава около 12–15 дни. От края на цъфтежа до узряването на плодовете са необходими от 117 до 176 дни и температурна сума над 10°C от 1435,7 до 1935,3°C, съответно за Reglindis и Тораз. Вегетационният период на сортовете е с продължителност от 202 (Retina) до 215 (Тораз) дни. Пълният цъфтеж на дърветата е с 2 до 5 дни след този на Florina и съвпада с цъфтежа на по-голяма част от отглежданите в региона ябълкови сортове. Установена е силна корелационна зависимост между температурните суми над 5 и 10°C и броя на дните за преминаване на цъфтежа и срока на узряване на плодовете. Reglindis и Retina се отнасят към групата на есенните, а Rewena и Тораз към зимните сортове. Най-висок 3-годишен общ добив е получен от дърветата на Флорина (75,1 kg) и Реглиндис (63,6 kg) (Dimitrova & Sotirov, 2020).

Целта на настоящето изследване е да се направи сравнителна икономическа оценка на ябълкови сортове, създадени в Институт по земеделие – Кюстендил.

Материал и методи

Изследването е проведено през периода 2019-2020 г. при 7 ябълкови сорта, засадени в колекционно ябълково насаждение на Институт по земеделие – Кюстендил. Сортите са присадени върху подложка ММ 106 и засадени в схема 4,5 x 2,5 m, по 5 дървета от сорт. Формирани са в свободно растяща корона. Почвата е излужена канелена горска, леко песъкливо-глинеата с неутрална реакция. С предпосадъчната подготовка са внесени по 150 kg двоен суперфосфат, 120 kg калиев сулфат на декар и е риголвано на 50-60 cm дълбочина. Опитните дървета се отглеждат в черна угар, при поливни условия и конвенционална растителна защита, при една и съща технология на отглеждане. Добивите са отчитани при всеки сорт.

Икономическият анализ е извършен на основата на данни за добива от всеки сорт. Производствените разходи са установени по разчетен път въз основа на извършените мероприятия, действащите норми и тарифни ставки за ръчни и механизирани работи в Института и цените на доставените суровини и материали. Добивът е определян чрез измерване на количеството на плодовете (kg) на всяко опитно дърво при беритбата. Качеството на плодовете е изразено чрез процента на плодовете от клас екстра, първо и второ. Продукцията е остойностена в зависимост от качеството на плодовете. Икономическият анализ е извършен въз основа на показателите – производствени разходи, получената брутна продукция, нетен доход и норма на рентабилност.

Характеристика на сортовете създадени в Институт по земеделие – Кюстендил (Кришкова и др., 2019):

БЕСАПАРА

НОВ, ОРИГИНАЛЕН ЯБЪЛКОВ СОРТ, УСТОЙЧИВ НА СТРУПЯСВАНЕ

Сортът е получен от кръстоска между сортовете Флорина и Макфрий.

Дървото е с умерена растежна сила, родовито и устойчиво на струпясване.

Плодовете са със средно тегло от 180 до 200 g, яркочервено оцветени и с

много добро качество на плодовото

месо. Зреят към края на септември и се

съхраняват до февруари при обикновени условия. Сортът е с редовна и висока

родовитост. Плодовете са потребителски насочени с красив външен вид и отлични

вкусови качества. Притежава дълъг период на съхранение при обикновени условия.

Автор: А. Благов

Сорт БЕСАПАРА е победител в КОНКУРС ЗА ИНОВАЦИИ, раздел «Сортови семена и посадъчен материал» на АГРА, 2011

МАРЛЕНА

НОВ, ОРИГИНАЛЕН ЯБЪЛКОВ СОРТ, УСТОЙЧИВ НА СТРУПЯСВАНЕ

Получен е от кръстоска между Флорина х Макфрий. Дървото е с умерен растеж. Плодоноси главно на едно и двегодишна дървесина. Дървото е родовито и е устойчиво на струпясване, което е и основно предимство на сорта. Плодовете са едри – между 170 до 210 g. Те са покрити почти изцяло от светло

червен покровен цвят. Зреят към 20 септември и се съхраняват до месец януари при обикновени условия.

Притежава редовна и висока родовитост. Плодовете са с красив външен вид и отлични вкусови качества. Съхранява се продължително при обикновени условия.

Автор: А. Благов

МАРТИНИКА

НОВ, ОРИГИНАЛЕН ЯБЪЛКОВ СОРТ, УСТОЙЧИВ НА СТРУПЯСВАНЕ

Сортът е получен от кръстоска между сортовете Прима и японския сорт Секай Ичи. Растежната сила на дървото е близка с тази на Прима. Плодоноси редовно и дава високи добиви. Плодовете на сорта са със средно тегло между 175 и 200 g. Ярко червено

оцветени. Плодовото месо е с много добро качество. Зреят почти едновременно с тези на Елегия, през втората половина на септември. При обикновени условия се съхраняват до края на месец януари. Притежава редовна и висока родовитост. Плодовете са с красив външен вид и отлични вкусови качества. Съхранява се продължително при обикновени условия.

Автор: А. Благов

ГОРАНА

НОВ, ОРИГИНАЛЕН ЯБЪЛКОВ СОРТ

Сортът е получен от кръстоска между сортовете Прима и Купър 4. Дървото е с умерена растежна сила. Притежава висока родовитост, плододает главно на едно и двугодишна дървесина. Слабо чувствително на струпясване. Плодовете са едри (180 и 225 g), кълбовидно-конични със слаб въсъчен налеп. Плодовата кожа е зелено-жълта, покрита с тъмночервен покровен цвят. Плодовото месо е твърдо,

кремаво оцветено, сочно с много добро качество. Плодовете зреят към края на септември (20-30.09). При обикновени условия плодовете се съхраняват до края на месец януари. Подходящ за конвенционално производство на ябълкови плодове. Сортът притежава редовна и висока родовитост. Плодовете са с красив външен вид и отлични вкусови качества. Съхранява се продължително при обикновени условия.

Автор: А. Благов

ЕЛЕГИЯ

НОВ, ОРИГИНАЛЕН ЯБЪЛКОВ СОРТ

Сортът е получен от комбинацията Прима х Купър 4. Дървото е с умерен до силен растеж. Плодоноси главно на едно- и двугодишна дървесина. Дървото е родовито и е слабо чувствително на струпясване. Беритбената зрелост на плодовете настъпва през втората половина на септември. Тегло на плодовете е 170 – 180 g. Съхраняват се до края на месец февруари. Подходящ за конвенционално производство на ябълкови плодове. Сортът притежава редовна и висока родовитост. Плодовете са с красив външен вид и отлични вкусови качества. Съхранява се продължително при обикновени условия.

Автор: А. Благов

СИЯНА

НОВ, ОРИГИНАЛЕН ЯБЪЛКОВ СОРТ

Сортът е получен от кръстоска на сортовете Флорина х Макфрий. Върху подложка ММ 106 дърветата плодоносят на втората година след засаждането им. Дървото е с умерена растежна сила. Плодовете са средно едри (130-150g), конично-кълбовидни, изравнени по форма и големина. Основният цвят на плодвата кожа е зеленикав до жълто-зелен, а покровният е равномерно разпределен по цялата плодова повърхност, светло червен, като по огряваната от слънцето страна е по-тъмно червен.

Плодовете са покрити със слаб восъчен налеп. Плодовото месо е кремаво, нежно, сочно, с лек аромат и много добро качество. Плодовете зреят около 20-25 септември и се съхраняват до януари при обикновени условия. Родовитостта е добра до много добра.

През периода на проучване, по дърветата не е установено нападение от струпясване.

Утвърден за нов сорт и вписан в списък А на официалната сортова листа на страната през 2015г.

Автори: А. Благов и Д. Сотиров

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Данните за продуктивните прояви на опитните дървета показват, че средните добиви варират твърде силно при отделните сортове (фиг. 3.2.1). През 2019 г. на 21 и 22 април през периода на цъфтежа се случиха късни пролетни мразове, които повредиха

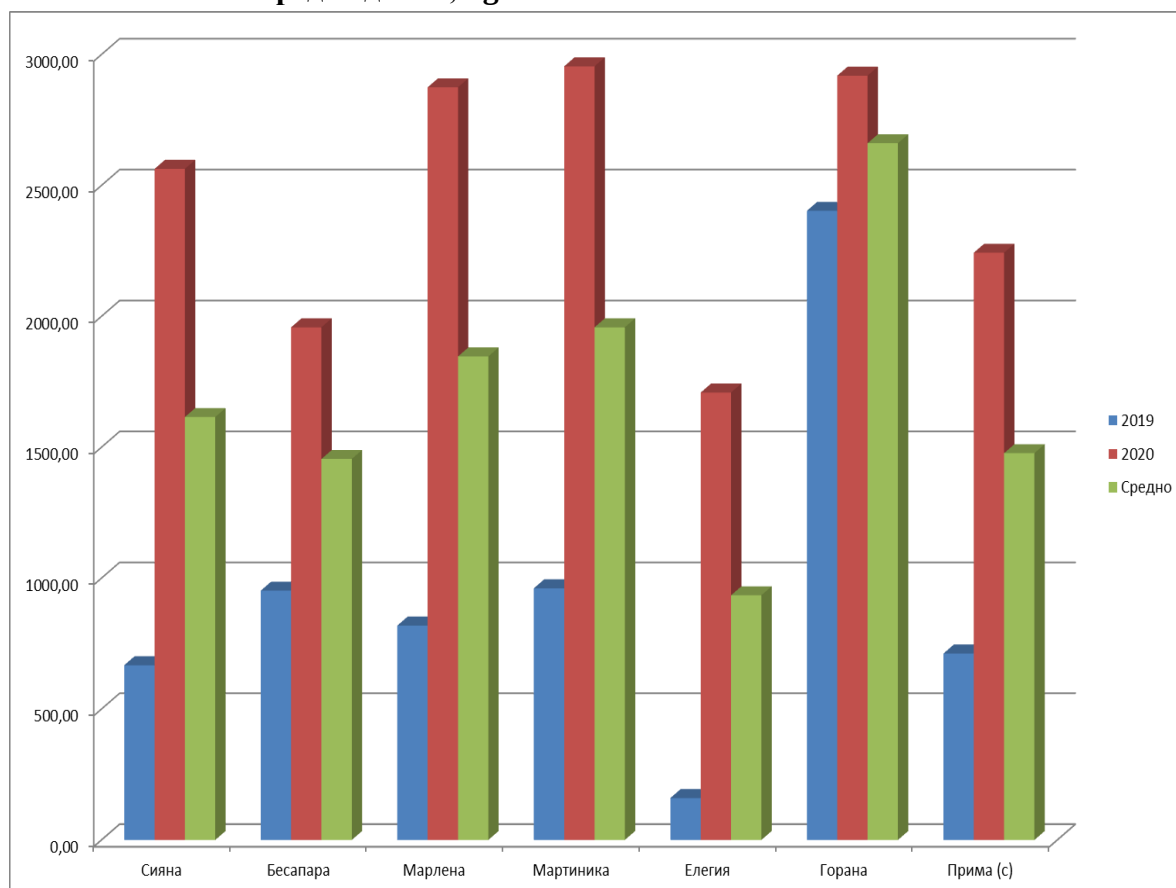
частично генеративните органи на дърветата на голяма част от проучваните сортове. Вероятно това е оказало негативно влияние върху формирането на репродуктивните органи на ябълковите дървета, респ. върху добива.

С най-висока родовитост през тази година, изразена чрез среден добив от декар е сорт Горана. В сравнение със стандартния сорт Прима при Горана, Мартиника, Бесापара и Марлена са получени по-високи добиви съответно с 237.5% при Горана, 35% при Мартиника, 33.8% при Бесапара и 15% при Марлена. Сорт Сияна отстъпват на контролата с 6.3%, а при Елегия процента е значително по-висок – 77.5.

През 2020 г. полученият добив е значително по-висок от 2019 г. С най-висока родовитост е сорт Мартиника – 2955 kg/da, следвана от Горана и Марлена, а най-ниска при Елегия – 1709 kg/da.

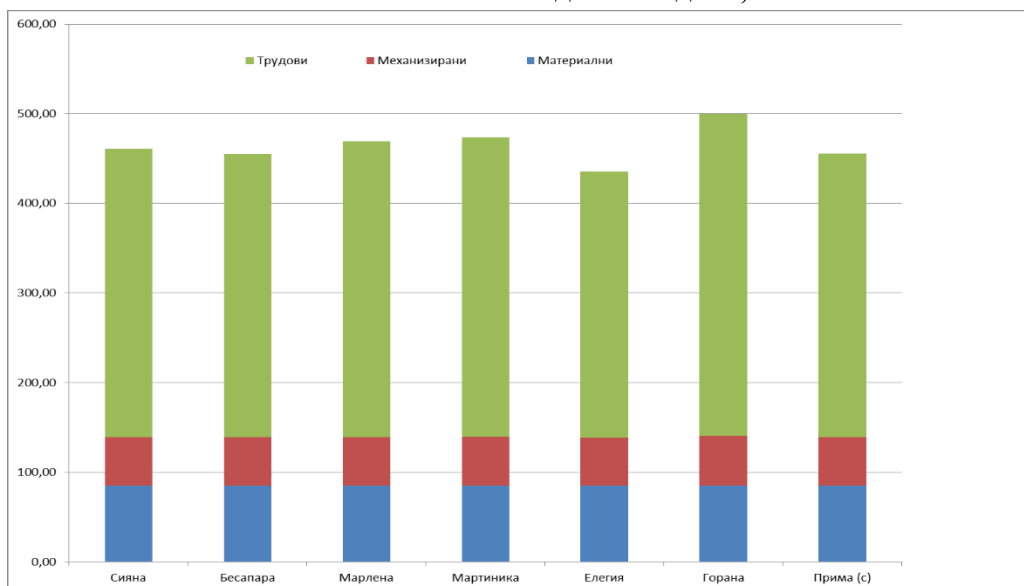
Средно за периода като най-родовит се очертава сорт Горана – 2661 kg/da. В сравнение със стандартния сорт Прима формира по-висок добив с 80.12%. Сорт Мартиника в сравнение със стандарта формира 32.53% по-висок добив, Марлена – 25%, Сияна – 9.34%. Сортовете Бесапара и Елегия отстъпват на контролата съответно с 1.5 и 36.7 %.

Фиг. 3.3.1 Среден добив, kg/da

Източник: по информация от експериментални данни в ИЗ – Кюстендил

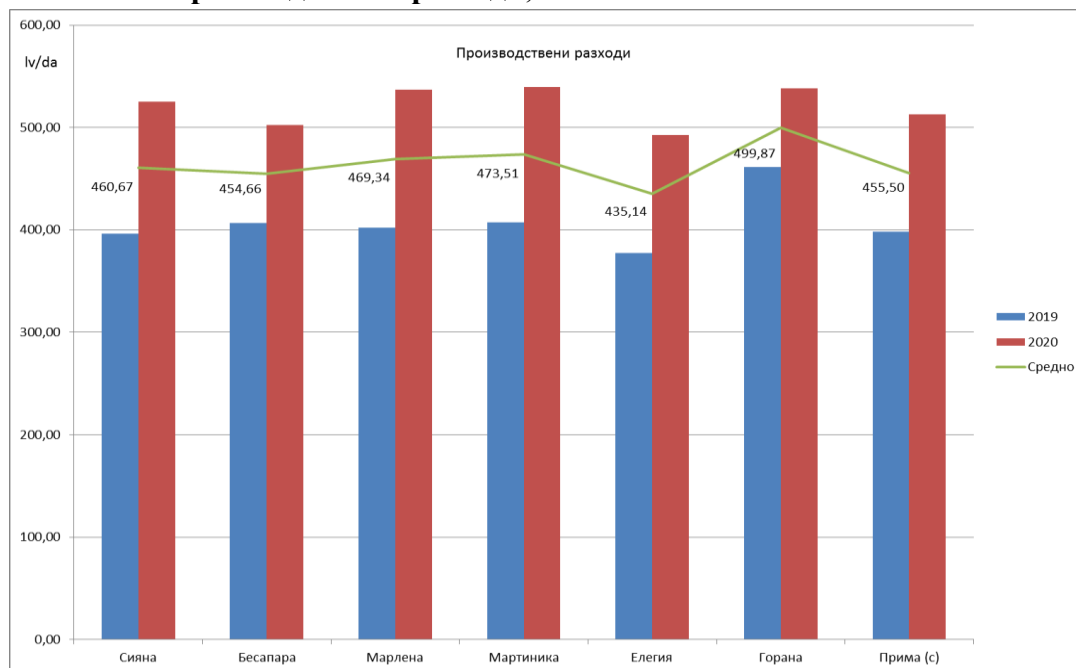
Фиг.3.3.2. Разходи по видове, lv/da

Източник: по информация от експериментални данни в ИЗ – Кюстендил

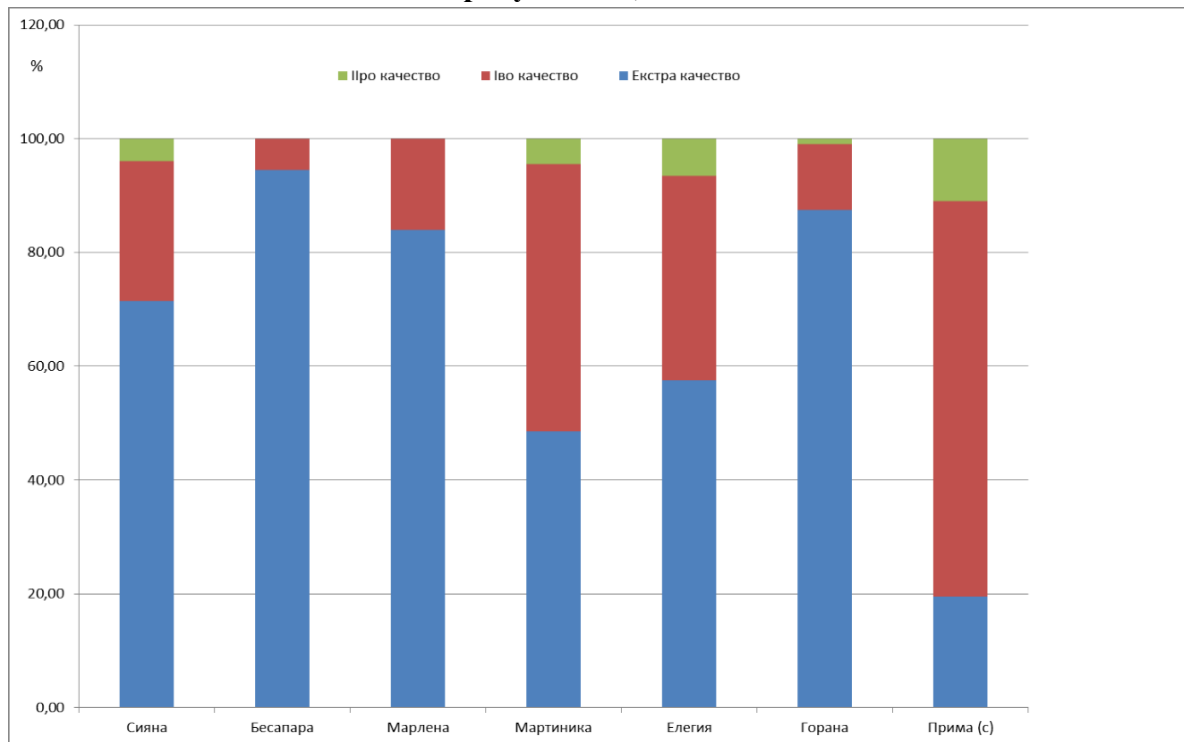
Средно за периода размерът на годишните производствени разходи при отделните сортове варира от 435 lv/da при Елегия до 499.9 lv/da при Горана (фиг. 3.3.3). В сравнение със стандарта при повечето сортове разходите са с по-висока стойност с изключение на Бесапара и Елегия, където добивът е по-нисък. Материалните разходи при всички сортове са с еднаква стойност – 84.86 lv/da (фиг.3.3.2), поради еднаквата технология на отглеждане. При механизираните разходи не се наблюдават съществени различия, а разликите в трудовите разходи се обуславят от различния размер на средните добиви и свързаните с това разходи за прибиране на допълнителната плодова продукция.

Фиг.3.3.3. Производствени разходи, lv/da

Източник: по информация от експериментални данни в ИЗ – Кюстендил

Фиг. 3.3.4. Качество на продукцията, %

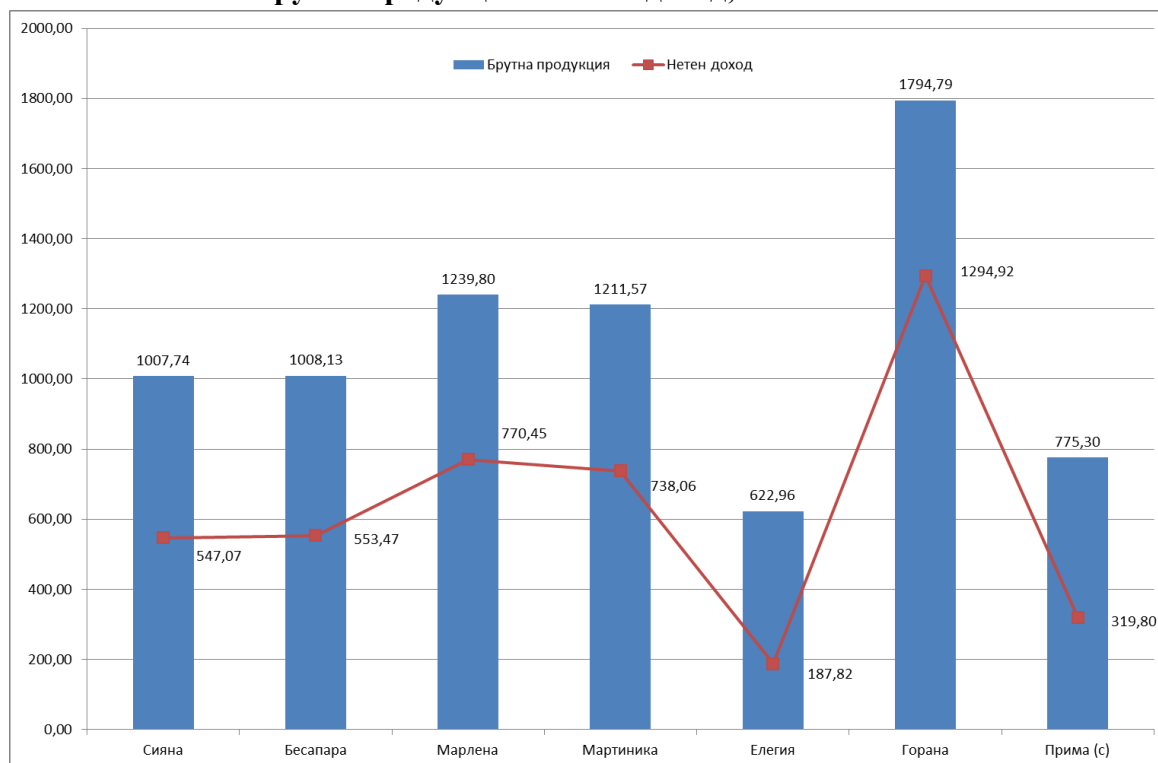

Източник: по информация от експериментални данни в ИЗ - Кюстендил

Качеството на плодовете до голяма степен зависи от сортовите особености и получения добив. С най-голям процент плодове от екстра качество е Бесапара – 94.5%, който превъзхожда стандарта Прима с 75% качественни плодове. Други едроплодни сортове са Горана – 87.5%, Марлена - 84% и Сияна с 71.5 % плодове от екстра качество, а най-дребноплодни за Прима – 19.5%, Мартиника – 48.5% и Елегия – 57.5%.

Величината на брутната продукция при отделните сортове се колебае в широки граници и е в зависимост от биологичните особености на изучаваните сортове и от количеството и качеството на получената плодова продукция. С най-висока стойност е този показател при Горана – 1795 lv/da, а най-ниска е при Елегия – 623 lv/da. Нетният доход следва тенденцията на изменение на брутната продукция. Спрямо стандарта е получен допълнителен нетен доход при Сияна – 227 lv/da, при Бесапара – 234 lv/da, при Мартиника – 418 lv/da, при Марлена – 451 lv/da и при Горана – 975 lv/da. Единствено сорт Елегия не формира допълнителен нетен доход.

Фиг.3.3.5. Брутна продукция и нетен доход, lv/da

Източник: по информация от експериментални данни в ИЗ - Кюстендил

Важен критерий за икономическата оценка на производството е и себестойността на продукцията, която се определя от равнището на средните добиви и размера на производствените разходи. При изпитваните сортове себестойността е в рамките на 0.19 – 0.47 lv/kg.

Ефективността на производството се изразява в определянето на ефективността на приходите и разходите. Показателите за ефективност в стопанската практика представляват съотношения на приходите и разходите и характеризират способността на дадено производство да получава изгоди от инвестирането на средствата. Ефективността на приходите се определя с коефициента на ефективност на приходите. Той показва с колко лева разходи се получава 1 лев приходи. При повечето сортове величината на този показател е по-малка от 1, което означава, че получените приходи са повече, отколкото направените разходи. Най-ниска е стойността му при Горана 0.28, а най-висока при Елегия – 0.70.

Коефициентът на ефективност на разходите е реципрочен на коефициента на ефективност на приходите. Той показва колко лева приходи се получават чрез 1 лев разходи. При сорт Горана за 1 лев разход на декар са получени 3.59 lv., при Марлена – 2.64 lv., при Мартиника – 2.56 lv., при Бесапара – 2.22 lv., при Сияна – 2.19 lv. и при Елегия – 1.43 lv.

От икономическа гледна точка, като най-ефективни се очертават, сортовете Горана, Марлена и Мартиника с норма на рентабилност съответно 259, 164 и 155%.

Литература:

1. Радомирска, И., А. Благоев. 2008. Икономическа оценка на ябълкови сортове в условията на Кюстендилски район. Сборник доклади 80 години аграрна наука в Родопите от юбилейната научна конференция с международно участие, Смолян, 233-236.
2. Кришкова, И., А. Борисова-Крумова, Д. Сотиров, Н. Христов, А. Здравкова, В. Петрова, Д. Тодорова, Т. Симеонова, Л. Панайотова, С. Крумов, С. Димитрова, А. Стоева. 2019. 90 години Институт по земеделие – Кюстендил, 37 стр.
3. Blazek J., Hlusickova I. 2007. Orchard performance and fruit quality of 50 apple cultivars grown or tested in commercial orchards of the Czech Republic. Hort. Sci. (Prague). 34 (3): 96–106
4. Dimitrova, S., & Sotirov, D. (2020). Results of phenological research and productivity of apple cultivars. Rasteniievadni nauki, 57(4) 55-60 (Bg).
5. Lukic M., Tesovic Z., Maric S., Sreckovic M. 2005. The results of the study of new apple cultivars under the conditions of Cacak. Vocarstvo. 39. 151 (3): 233–239
6. Szklarz M. 2008. Productive value of seven apple cultivars with different susceptibility to apple scab (*Venturia inaequalis* Che.). Journal of Fruit and Ornamental Plant Research.16: 325-331
7. Blazek J., Krelinova J. 2006. Seven-year orchard performance of eleven new apple cultivars from Holovousy in comparison with some commonly grown ones. Hort. Sci. (Prague) 33 (4): 131–139

3.4. Анализ на прилаганите агро-екологични мерки в България в контекста на изменение на ИЗП при прилагане на европейската политика

гл. ас. д-р Антон Митов

Проследява се динамиката и изменението на ИЗП при прилаганите агро-екологични мерки в България. Регистрираните процеси се вграждат в анализ на състоянието на поземлените отношения с оглед определени промени, настъпващи при прилагането на европейската политика в българското селско стопанство.

За настоящата част от изследването, използваме официални показатели от Евростат, за да проследим развитието и изменението на ИЗП при прилаганите агро-екологични мерки в България. Показателите биват основни и спомагателни, с по-голяма тежест е основния показател, а спомагателния, спомага за по-детайлното осветляване на разглежданата тематика. Те дават информация как се развива агро-екологичния сектор у нас, като дават възможност да се направи сравнение със средното за ЕС, както и с други държави, сходни по площ, такива, които са приети в ЕС заедно с нашата държава и др.

Агро-екологични ангажименти – Индикаторът предоставя информация за земеделската площ, която е обхваната от агро-екологични мерки и показва изпълнението на тази схема за развитие на селските райони.

Основен показател - Относителен дял от площта под агроекологични ангажменти в ИЗП

Таблица 3.4.1. Размер и относителен дял на площта, на която се прилагат агроекологични мерки в ИЗП

	Използвана земеделска площ (ИЗП), на която се прилагат агроекологични мерки			Дял на използваната земеделска земя (ИЗП), на която се прилагат агроекологични мерки		
	(ха)			%		
	2009	2013	2020 - цели	2009	2013	2020 – цели
EU - 27	38 552 918	46 854 995	40 275 490	21	26.3	22.5
Румъния	931 815	2 195 185	1 577 050	7	15.8	11.4
България	40 738	841 454	159 000	1	16.8	3.2
Унгария	1 078 000	1 156 936	649 679	19	21.7	12.2
Гърция	412 000	93 273	691 531	11	1.8	13.6
Германия	5 880 000	5 211 697	3 590 253	35	31.2	21.5

Източник: Евростат

Съгласно данните през 2009 г. ИЗП, включена в агроекологичните мерки в ЕС-27, възлиза на близо 38,5 милиона хектара и представлява 20.9% от ИЗП (табл. 3.3.1). Този дял е значително по-висок в ЕС-15 (25.2% или 33,5 милиона хектара), отколкото в 12 държави-членки, присъединили се към ЕС през 2004 г. и 2007 г. (ЕС-12) (9.7% или 5 милиона хектара), като агро-екологичните мерки варират значително в отделните държави-членки. Както можем да видим за България стойността е 1% или иначе казано най-ниската за ЕС. Разбира се след 2009 г. този процент значително се подобрява, след като интересът към агро-екологичните мерки значително нараства. Високият дял през 2013 г. може да се обясни с приключването на ПРСР 2007-2013 и ускорения процес за изпълнение на ангажиментите по агроекологичните мерки.

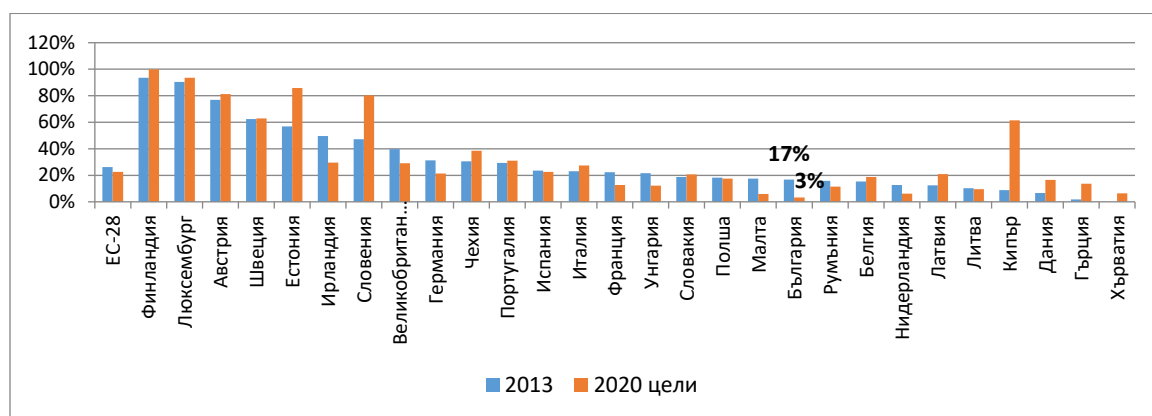
През 2009 г. най-важните видове агроекологични ангажменти по отношение на записаните площи са тези, насочени към управлението на ландшафта, пасищата и земеделието в земи с висока природна стойност, които обхващат около 13,5 милиона хектара и представляват 39% от общата площ, ангажирана в целия ЕС-27. Този тип ангажимент е по-популярен в ЕС-12 (64%), отколкото в ЕС-15 (35.8%). Той е особено важен в пет страни, където достига повече от 70% от общата площ с агроекологични мерки, а именно в Естония (100%), Румъния (99%), Франция (88%), България (81%) и Швеция (71%). Следва да се отбележи, че зоната, обхваната от различни видове ангажменти, не е равна на физическата площ, попадаща в агроекологичните ангажменти. В общата площ с агроекологични ангажменти физическата площ може да се брой няколко пъти, ако за една и съща земя се прилагат няколко вида ангажменти. България е на едно от челните места в управлението на ландшафта, пасищата и земеделието в земи с висока природна стойност.

Резултатите показват, че задължителният характер на агроекологичните мерки е помогнал да се осигури широко приложение в цялата земеделска земя в ЕС, въпреки значителните различия между държавите-членки и регионите.

Неравномерното прилагане на агроекологичните мерки може да бъде частично обяснено с финансови причини. Това включва, от една страна, ограничените национални/регионални бюджетни възможности за съфинансиране в някои държави-членки и, от друга страна, потенциално недостатъчните плащания за обезщетяване. Съществуват обаче и институционални причини, които могат да окажат голямо влияние върху диференцираното прилагане на агроекологичните мерки, тъй като тяхното изпълнение изисква значителни административни ресурси (от гледна точка на идентифицирането на ключови екологични въпроси, имащи важно значение, проектиране, обработка на заявления, обучение и т.н.), за да бъдат успешни. Освен това селскостопанският контекст се различава между държавите-членки на ЕС, касаещи възрастта и образователното равнище на земеделските производители, интензивността на земеделието, производителността и стойността на земята.

Съгласно залегналите цели в ОСП, към 2020 г. делът на ИЗП, която е обхваната от агроекологичните мерки в България, намалява съществено с 13.6% пункта, въпреки че средствата за агроекология нарастват. Това се дължи на факта, че включените агро-екологични приоритети се отнасят до дейности, осъществяващи се на ограничени площи, за разлика от предходния програмен период, когато агроекологичните плащания включиха основно дейности в растениевъдството, като например за осигуряване на полските сеитбообращения.

Фиг. 3.4.1. Относителен дял на ИЗП под агроекологични мерки според целите за 2020 г.

Източник: Евростат, 2018

Земеделски територии в Натура 2000

Традиционните селскостопански практики оформят през вековете ландшафта и типовете местообитания на Европа и много от полуестествените видове местообитания в Европа зависят от продължаването на подходящото управление на стопанствата. Много видове полуестествени местообитания и тяхното биоразнообразие са застрашени

както от засилване на селското стопанство, така и от изоставяне чрез маргинализация (Osermann, O.P., 1998).

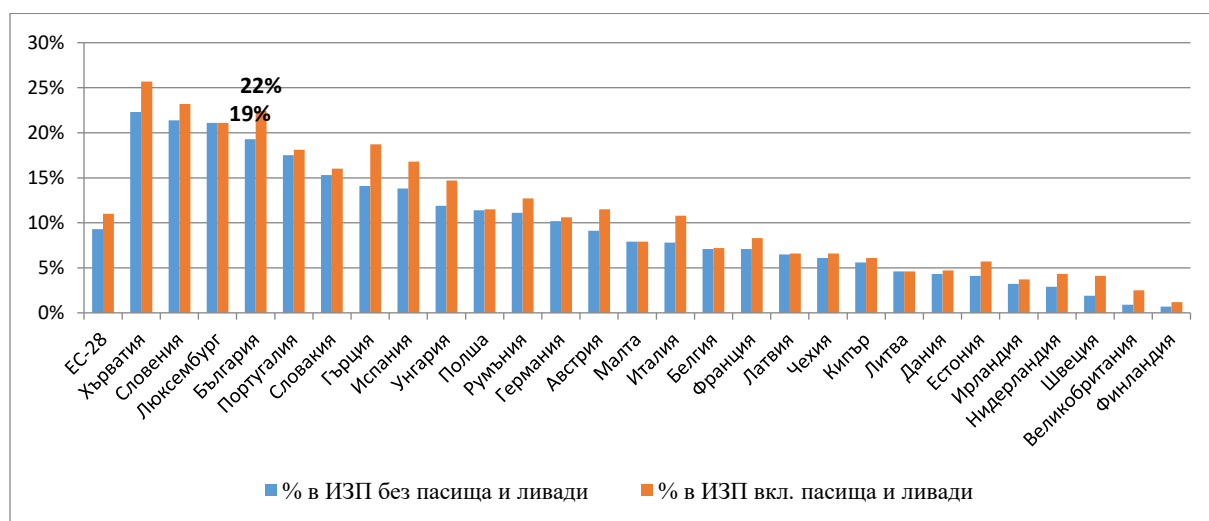
Директивата на ЕС за местообитанията се отнася до опазването на природните местообитания, фауната и флората и създаването на мрежа от специални зони за опазване (СЗО). През декември 2011 г. тя съдържа 26 406 обекта в ЕС-27. Тази мрежа, заедно с мрежата от специални защитени зони (СЗЗ) съгласно Директивата за птиците, съставляват мрежата Натура 2000.

Държавите-членки трябва да осигурят благоприятен природозащитен статус на видовете и местообитанията, посочени в директивата. По този начин те трябва също така да гарантират, че селскостопанските практики (или липсата на такива) не влошават качеството на местата от Натура 2000. Това обаче е сериозно предизвикателство и мониторингът на качеството на местообитанията в мрежата Натура 2000 и извън нея едва сега е започнал (в рамките на докладването на държавите-членки съгласно член 17 от Директивата за местообитанията).

Трябва да обърнем внимание на изключителното природно богатство на нашата държава, предвид факта, че България съдържа многобройни пасища и ливади от планински райони до крайбрежни дюни, блата и псевдо степи.

Основен показател – Относителен дял на площта по Натура 2000 от ИЗП

Фиг. 3.4.2. Относителен дял на ИЗП в Натура 2000 от общата ИЗП, 2016 г.

Източник: Евростат

Делът на ИЗП в Натура 2000 е най-висок в Хърватия (25.7%), България (22.4%) и Словения (23.5%), а най-ниска във Финландия (1.2%) и Обединеното кралство (2.4%).

Спомагателен показател - Територии и дял на целевите земеделски местообитания в територията от значение за Общността (ТЗО)

През 2011 г. в ЕС-27 целевите типове земеделски местообитания представляват около 20% от сухоземната част на териториите от значение за Общността (SCI) и 11.5%

от сухоземната част на специалните защитени зони (СЗЗ). Тези зони от Натура 2000 в ЕС-27 зависят от продължаването на екстензивните селскостопански практики, като например сенокос или екстензивно пасищно овцевъдство.

Таблица 3.4.2. Размер и относителен дял на ТЗО в ИЗП

	(ТЗО) - Целеви селскостопански местообитания	(ТЗО) – Сухоземна територия	Дял на ТЗО целеви селскостопански местообитания от ТЗО на сухоземна територия
	ха	ха	%
ЕС- 27	11 652 978	58 521 373	19.9
България	438 211	3 321 276	13.2

Източник: Европейската агенция за околната среда, 2011

Европейската комисия установява със съгласието на всяка държава-членка списък на териториите от значение за Общността (ТЗО). След това държавите-членки разполагат с до шест години, за да определят предложените зони като специални зони за опазване (SAC). Девет списъци на обекти са приети като територии от значение за общността за ЕС-27 (Алпийски, Атлантически, Черноморски, Бореал, Континентален, Макаронезийски, Средиземноморски, Панонски и Степски).

През последните 50 години Черноморският регион е станал свидетел на много промени в земеползването. Те продължават и до днес. На сушата все по-често се използва крайбрежната зона за интензивно селско стопанство, промишленост, производство на енергия, минерални суровини, превоз на стоки, корабоплаване, градско развитие и, разбира се, туризъм. В резултат на това значителни части от брега са презастроени и развитието на застрояването продължава да заплашва природата на Черноморския регион, особено в България и Румъния.

Колкото по-към вътрешността на страната отиваме, толкова по-голяма част от оползотворяваната земя се пада на земеделието, като то формира важен източник на средства за голяма част от селското население. Все още земеделието е от сравнително малък мащаб, но напоследък се забелязват значителни промени и в това отношение. Влажните райони, които са от голяма важност за птиците, а и за други видове, често стават обект на разрушителното въздействие на различни замърсители или пък биват пресушавани или премествани за нуждите на земеделието.

Според някои екологични оценки, около 400 квадратни километра влажни райони по делтата на река Дунав са били трансформирани в земеделски или залесени полдери. Пресушена е голяма част от естествените водни канали, а някои от тях са пренасочени с цел по-удобен воден транспорт във вътрешността на страната. Всички тези дейности не само оказват влияние върху дивите животни и растения, но също така намаляват способността на делтата да задържа вода и да се самопочиства от замърсители и натрупани торове.

Площ под биологично земеделие

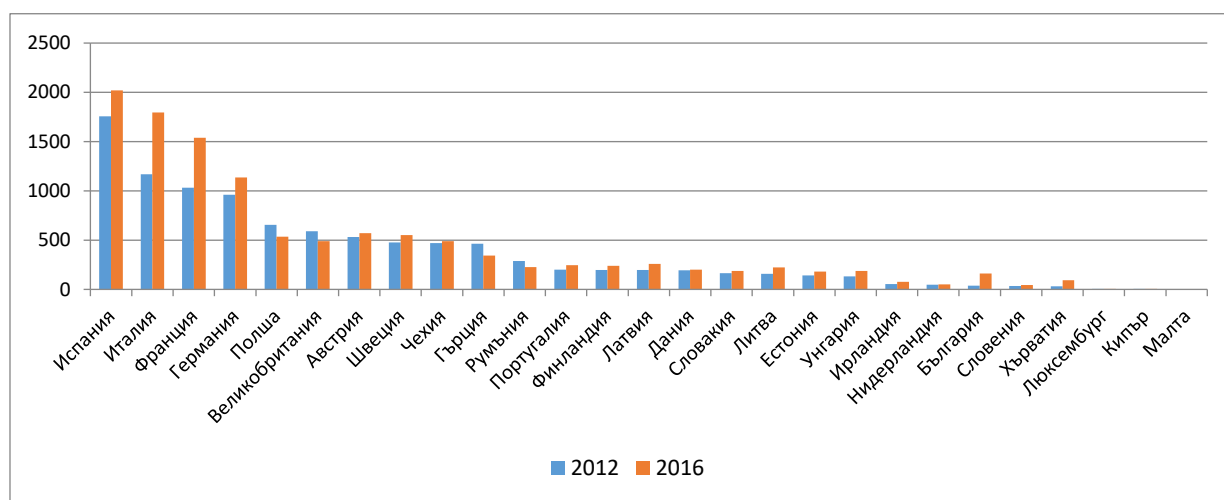
Не само общата площ на биологичното земеделие и броят на биологичните производители се увеличават, но има потенциал за по-нататъшен растеж, както се вижда от пропорциите от дела на площите, които вече са напълно превърнати в биологични, и площите, които са в процес на преобразуване.

Основен показател - Обща биологична площ (напълно преобразувана и в преобразуване), ха

Общата биологична площ продължава да нараства в ЕС-28. През 2016 г. площта, напълно преобразувана в биологично производство и площта в процес на преобразуване, е била общо 11,9 млн. ха и се очаква да нараства през следващите години. Увеличаването на площта между 2012 г. и 2016 г. е 18.7%.

България регистрира ръст от 310%. В абсолютни стойности Франция, Италия и Испания имат трите най-високи увеличения през последните години. Сред държавите-членки на ЕС се наблюдава възходяща тенденция във всички държави с изключение на: Нидерландия (- 4%), Гърция (-25.9%), Румъния (-21.5%), Полша (-18.1%), Обединеното кралство (-16.9%).

Фиг. 3.4.3. Обща площ под биологично земеделие в ЕС-27*, хил. ха

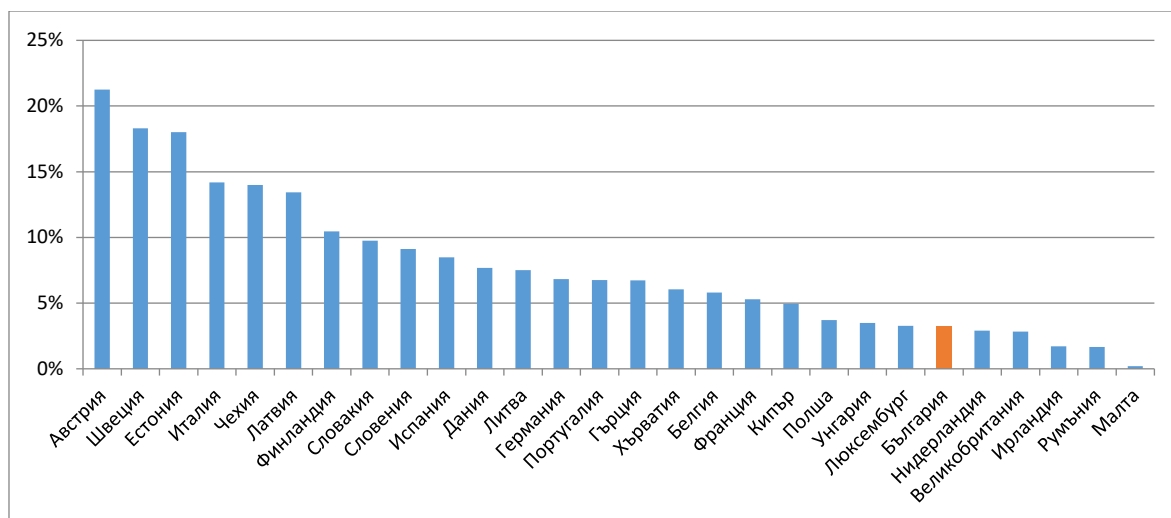
* Без Белгия

Източник: Евростат, 2018

Спомагателен показател - Относителен дял на общата биологична площ от ИЗП (без семейните градини)

Въпреки ускореното нарастване на биологичната площ в България, тя е на едно от последните места в ЕС-28% по относителен дял от ИЗП с 3.2%. След нас са страни като Нидерландия с високо развитото си интензивно производство и Великобритания, където пасищата и ливадите заемат преобладаващ дял в ИЗП.

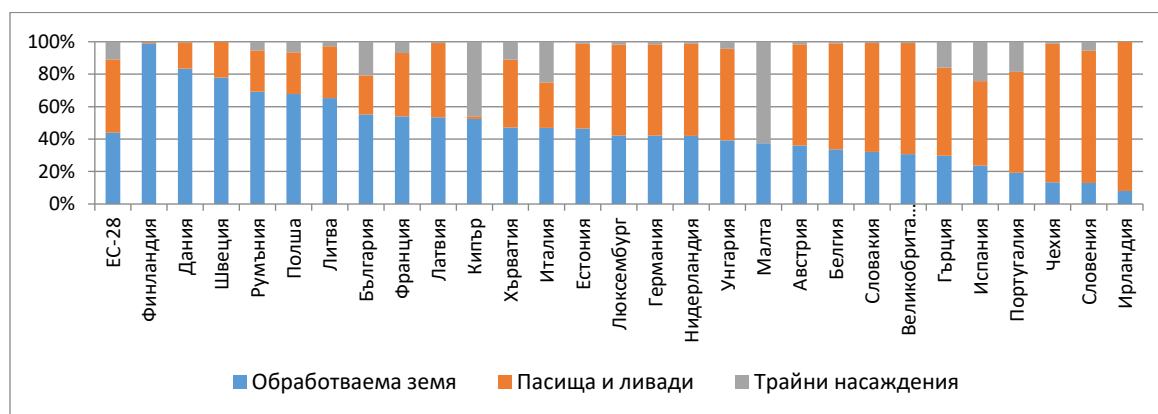
Фиг. 3.4.4. Относителен дял на общата биологична площ в ИЗП (без семейните градини), ЕС-28, 2016 г.

Източник: Евростат, 2018

Интерес представлява разпределението на биологичната площ по категории ИЗП (граф. 3.4.5). В България преобладава дялът на обработваемата земя (55%), пасищата и ливадите заемат 24% и трайните насаждения 21%. В сравнение със средните стойности за ЕС-28 България има по-висок дял при обработваемата земя и трайните насаждения, а по-нисък – при ливадите и пасищата. От тези данни може да се направи констатация, че в ЕС близо половината от средствата (45%) за биологично производство се използват за поддържане на пасища и ливади и почти толкова (44%) за обработваема земя, на която се прилагат по-трудоемки и с по-високи разходи практики.

Фиг. 3.4.5. Относителен дял на биологичната площ по категории ИЗП, 2016 г.

Източник: Евростат, 2018

Спомагателен показател – Площ на земеделските култури под биологично производство

Пасищата и ливадите представляват 45.4% от общата площ на биологични култури в ЕС-28 през 2015 г. Зоната за биологично производство е разделена на три основни вида култури: обработваеми земи (предимно зърнени култури, пресни

зеленчуци, зелен фураж и промишлени култури), трайни насаждения (плодни дървета и дребни безкостилкови плодове, маслинови насаждения и лозя) и постоянни пасища.

В повечето държави-членки на ЕС трайните насаждения представляват относително нисък дял от напълно преобразуваната площ на тези три основни типа. През 2015 г. трайните култури са били между 10% и 20% в Хърватия, Гърция, Португалия, а в Италия, България и Испания делът е над 20%.

Сред обработваемите култури зърнените култури и зелените фуражи заемат най-голямата площ. В 12-те източно-европейски държави-членки на ЕС тези две категории заедно през 2015 г. представляват повече от 80% от общата обработваема земя (напълно преобразувана и в процес на преобразуване). Литва и Германия имат най-голям дял в зърнените култури сред държавите-членки (62.7% и 52%), а Швеция и Финландия – най-голям дял от зелен фураж (съответно 65.8% и 60.1%). България има най-голям дял от индустриалните култури (34.3%), докато в Малта (50.0%) и Холандия (30.5%) има най-висок дял пресни зеленчуци в ЕС-28.

През 2012 г. площите, обхванати от системата за контрол на биологично производство в България, възлизат на 40 378 ха (без да се включват сертифицираните екологично чисти райони, от които се събират диворастящите култури – гъби, билки и горски плодове), което е с над 50% повече спрямо предходната година.

Сериозен е ръстът през 2013 г. спрямо предходната година (над 50%) при броя оператори в биологичното производство. Това показва засилен интерес от страна на земеделските производители, които все повече осъзнават предимствата на този вид производство. При постоянните ливади и пасища ръстът за последната година е почти 100% спрямо предходната. Увеличаването на постоянните площи е от изключително значение за животновъдите, които настояват за повече свободни земи. Особено важно значение за тях имат продуктивните пасища.

Таблица 3.4.3. Площи с биологично производство в системата за контрол

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Брой оператори в биологичното производство	339	311	476	820	1054	2016	3123
Общо култивирани площи (ха)	13646	12738	8163	20320	20618	30106	37906
Постоянни ливади и пасища (ха)	-	2486	1843	3611	4491	7957	15476
Свободна земя/угар (ха)	1578	1438	1783	1716	1513	2315	2905
Всичко площи в системата за контрол (в							

преход и преминали прехода) (ха)	15224	16662	11789	25647	26622	40378	56287
Диворастващи култури ⁴⁵ (ха)	397354	489083	401425	546195	543655	473941	678025

Източник: МЗХ, въз основа на данни от годишните доклади на контролиращите лица на биологичното производство, 2007-2013

Общо култивираните площи, отглеждани по методите на биологично производство през годината, нарастват с 9 488 ха в сравнение с 2011 г. Постоянните ливади и пасища са с 3 466 ха повече. Подобно на предходната година, през 2012 г. делът на площите в период на переход е почти двойно по-голям спрямо общия размер на площите в система на контрол, което се обяснява с нарастването на броя на операторите в система на контрол, чиито площи задължително трябва да преминат през преходен период. От биологичното растениевъдство най-предпочитани от земеделските производители са трайните насаждения, техническите култури и зърнено-житните култури.

Таблица 3.4.4. Площи на земеделски култури, отглеждани по биологичен начин, ха

Вид култури	Площи в преходен период			Площи, преминали периода на преход			Общо площи		
	2011	2012	2013	2011	2012	2013	2011	2012	2013
Зърнено-житни култури, вкл. ориз	4980	4771	5040	1541	2761	2629	6521	7532	7669
Технически култури	3350	5231	6090	2495	2678	3246	5845	7909	9336
В т.ч. маслодайна роза	516	769	767	329	375	821	845	1144	1588
Пресни зеленчуци, пъпеши, ягоди, гъби	467	654	737	203	767	300	670	1421	1037
Трайни насаждения	5087	8733	12649	1356	2226	4235	6443	10959	16884
Постоянни ливади и пасища	1519	4903	12517	2972	3054	2959	4491	7957	15476
Фуражни култури за зелено	771	1593	1826	225	451	1055	996	2044	2881
Угар	1057	1958	2169	456	357	736	1513	2315	2905

⁴⁵ *Диворастващите култури – гъби, билки и горски плодове се събират от сертифицирани екологично чисти райони, но площите не са култивирани и не се включват в графа „Всичко площи в система на контрол“

Източник: По данни от годишните доклади на контролиращите лица на биологичното производство, МЗХГ, 2011-2013

С увеличението на площите с диворастящи култури за последната година може да направим извода, че се увеличават и площите на сертифицирани екологично чисти райони (от където произлизат тези култури). България е на второ място в ЕС по размер на био сертифицирани площи за събиране на диворастящи плодове, билки и гъби (Eurostat). Това подобрява екологичното състояние на природната среда и спомага за устойчивото развитие и качеството на живот.

През 2012 г. площите в система на контрол, заети със зърнено-житни култури, бележат ръст с около 1 000 ха спрямо предходната година, достигайки 7 532 ха. Отглеждат се основно пшеница, царевица, ечемик, ръж, овес и тритикале. Площите с пшеница, отглеждана по биологичен начин, намаляват с около 200 ха в сравнение с предходната година. Сериозно увеличение се наблюдава при площите с ръж, царевица за зърно и особено при тези с овес, които нарастват повече от три пъти спрямо 2011 г.

През 2012 г. площите, в система на контрол, заети от групата на пресните зеленчуци, пъпеши, ягоди и култивирани гъби, достигат 1 421 ха, над два пъти повече в сравнение с предходната година. Това се дължи основно на увеличение на площите с домати и краставици, отглеждани по биологичен начин, които нарастват съответно повече от девет пъти до 195 ха и повече от шест пъти до 434 ха. Увеличение на площите се наблюдава и при отглеждането на артишок, лук, моркови, марули, карфиол и броколи, дини, пъпеши, ягоди и култивирани гъби.

За 2013 г., обаче, се наблюдава значителен спад при производството на пресни зеленчуци, пъпеши, ягоди, култивирани гъби (близо 50%), въпреки че България е един от най-големите износители на биологични оранжерийни краставици в Европа. Тук ръчният труд е значителен и производствените разходи на декар са по-високи в сравнение с другите селскостопански култури. Секторът трябва да реши един много сериозен проблем през следващите години – дистрибуцията на продуктите. В момента няма специализирана борса за биохрани, а комуникацията между множеството малки ферми и потребителите е трудна.

През 2012 г. площите с маслодайна роза (*Rosa damascene*) се увеличават с около 300 ха спрямо предходната година до 1 144 ха. През 2013 г. тази тенденция се запазва. Площите с ароматни култури, медицински растения и подправки достигат 3 378, при 2 348 ха през 2011 г.

Тенденциите през последните три години за увеличаване на биологичните площи за отглеждане на маслодайна роза (*Rosa damascene*) не е случаен. България е най-големият производител на биологично розово масло в света (Eurostat, 2013).

Литература:

1.Ostermann, O. P. (1998). The need for management of nature conservation sites designated under Natura 2000. *Journal of Applied Ecology* 35, no. 6: 968-973.

2. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/agriculture/agri-environmental-indicators>

3. <https://www.mzh.government.bg/bg/politiki-i-programi/otcheti-i-dokladi/agraren-doklad/>

Литературен преглед:

Александрова, С., & Николов, Д. (2015). Финансови инструменти по ПРСР – възможност за устойчивост на финансирането в земеделието. *Икономика и управление на селското стопанство*, 60(4).

Ангелов, П. и колектив, 2018, „Земеделието и хранителната промишленост на Пловдивски окръг- минало - настояще -бъдеще“ – втори том, Издател „Полиграфюг“, стр. 133, 134, 138, 204.

Башев, Х. (2013). Оценка на влиянието на ОСП на ЕС върху земеделските кооперации“ *сп. Икономика и управление на селското стопанство*, 58, 1/2013.

Бояджиев С. и др. (1993). Речник на чуждите думи в българския език. БАН, С., 1993, с.313.

Вълев В., Б. Георгиев, (2004). Агроекологичните ресурси на България, база за проектиране в земеделието. НЦАН, ИП, 184 стр. София.

Вълканов, Н. (2013). Анализ на ефектите от прилагането на директните плащания на площ в България. Институт за пазарна икономика (ИПИ).

Георгиев, М. (2019). Поземлени отношения: теория, практика, перспективи. Институт по аграрна икономика, София 2019 г., 38-51 стр. ISBN-978-954-8612-18-0

Иванова, Б. (2005). Тенденции в развитието на българските земеделски кооперации в периода 1991-2003 г. Научни трудове АУ-Пловдив, 50, 2005,N 2, с. 145-150.

Иванова, Б. (2011). Разпределение на правата на собственост в съвременните български земеделски кооперации, Аграрен университет-Пловдив, сп. Аграрни науки, бр. 5, 2011, стр.47-52.

Иванова, Б. (2012). Нормативната база като предпоставка за развитие на съвременните български земеделски кооперации, Научни трудове АУ-Пловдив LVI, 2012, с. 197-202.

Иванова, Б., Тодорова, С., (2002). Влияние на организационната форма върху ефективността в земеделието, Научни трудове АУ-Пловдив, 47, 2002, N 1, с.417-422.

Йовкова, Й. (2007). Кооперацията в глобализация се свят, *сп. Икономически алтернативи*, бр. 4, стр. 3-9.

Йовчевска, Пл. (2019). Поземлени отношения: теория, практика, перспективи. Институт по аграрна икономика, София 2019 г., 8-12 стр. ISBN-978-954-8612-18-0

Йовчевска, П. (2016). Поземлените отношения: икономически ракурси. Институт по аграрна икономика, София 2016 г. 208 с. ISBN: 978-954-8612-10-4.

Йолевски М., Асп. Хаджиянакиев, Ив. Кабакчиев, Я. Георгиева, Карта на Агроекологичните райони в НР България М 1:600 000. 1980, КИПП по картография, С.

Йолевски М., Я. Георгиева, Асп. Хаджиянакиев, Ив. Кабакчиев, 1982. Карта на агроекологичните райони в НР България, М 1:1000000 и М 1:600000, 1980г., КИПП по картография, София.

Киречев, Д., & Влаев, М. (2019). Динамика на кредитирането на аграрния сектор от търговските банки след приемането на България в Европейския съюз. Счетоводство, одит и финанси в променящия се свят (стр. 212-228). Варна: Наука и икономика.

Киречев, Д., (2018). Организационни форми на предприятията от аграрния бизнес и влияние върху техните финанси. Правото и бизнесът в съвременното общество:

Актуални правни предизвикателства в икономиката, Сборник с доклади, Варна: Наука и икономика, 185 - 197.

Копева, Д. (2012). Поземлените отношения в началото на XXI век. Ракурс. С.

Копева, Д. (2002). Сравнителен анализ на пазара на земеделските земи в страните от Централна и Източна Европа. Сборник с доклади от Научна конференция – Юндола, Университетска печатница на УНСС, С., 2002.

Котева, Н. (2018). Икономическа ефективност и финансова устойчивост на земеделските стопанства. Икономика 21(1).

Котева, Н., (2019). Подкрепа по линия на директните плащания в Развитие на земеделските стопанства и селските домакинства в условията на ОСП на ЕС, Институт по аграрна икономика, София 2019 г. ISBN 978-954-8612-27-2

Коцев, Ц., Владимирова, Т., Владимиров, В., Киров, С., Герчева, С., Благойчева, Х., Найденов, Л. (2008). Публични финанси. - Варна: СТЕНО, 215-220.

Кустова, С.Б. (2018). Государственное регулирование рынка земель сельскохозяйственного назначения в регионе, Научное обеспечение АПК, Дальневосточный аграрен вестник. 2018. №3 (47), p.153-159.

Кьосев, Г., 2003. Регионално преструктуриране на аграрното производство в България, Научен проект на Институт по аграрна икономика с ръководител: ст.н.с. д-р Георги Кьосев, с. 7-8. [Kiosev, G., 2003. Regionalno prestrukturirane na agrarnoto proizvodstvo v Bulgaria, Nauchen proekt na Institut po agrarna iкономика s rykovoditel: st.n.s. d-r Georgi Kiosev, pp.

Лапыгин, Н., 2002. Системное управление организацией. Москва: ВИБ, ВлГУ, МГУЭСИ

Любенов, Л., & Любенова, А. (2017). Българските финансови земеделски пазари. Икономически изследвания(2), стр. 113-131.

Патаманска, Г. (2012), Промяна на съществуващите напоителни системи в България и управлението им за устойчиво използване на водата, сп. „Водно дело“, бр. 5-6, стр. 29-35, https://www.stuwa.org/files/magazine/5-6.12_s6.pdf

Петров, Е., Ив. Кабакчиев, П. Божинова, А. Стоева, Я. Георгиева, Е. Хершкович, Д. Дилков. 1988. Методика за работа по кадастъра на селскостопанските земи в НРБ. Асоциация НАПС, София, 144 стр.

Русчев, Иван (1999). Сключване на договори при общи условия - Проблеми в доктрината и практиката. Труд и право. (Достъпно 19.10.2020 на е-страницата на изданието).

Станимирова, М. (2015). Пазарът на земеделска земя в България – тенденции и детерминиращи фактори. Агробизнесът и селските райони – настояще и бъдещо развитие, Сборник с доклади, Варна: Геа Принт, 50-58.

Станимирова, М., Христова, С. (2014). Управление на поземлените ресурси. Варна: Унив. изд. Наука и икономика.

Стоянова и др. 1977. Слънчогледът в България. София. Изд. БАН

Теплов, В. И., & Тарасова, Е. Е. (2007). Проблемы и перспективы развития кооперативного движения в России. Вестник Белгородского университета потребительской кооперации, (3), с. 3-8.

Теплов, В. И., Саров, А., & Тарасова, Е. Е. (2019). Формирование и развитие сельскохозяйственной кооперации в России и Болгарии. Вестник Белгородского университета кооперации, экономики и права, (6 (79)), 322-363.

Теплов, В. И., Тарасова, Е. Е., & Уколова, Л. В. (2015). Исследование зарубежного опыта функционирования кооперативов предпринимателей: теория, практика, преимущества. Вестник Белгородского университета кооперации, экономики и права, № 2(54), с. 9-21.

Теплов, В. И., Тарасова, Е. Е., Исаенко, Е. В., & Теплова, Л. В. (2019). Кооперация и глобализация: проблемы и перспективы. In Актуальные проблемы глобальных исследований: россия в глобализирующемся мире (pp. 336-344)

Тончев, Т. “12 пъти е спадът в производството на плодове“; „Български фермер“, 2013г., интервю.

Aguilar, F. (1967). Scanning the business environment, New York, Macmillan, USA

Alston J.M. (1986). An analysis of Growth of U.S. Farmland prices, 1963-82. American Journal of Agricultural Economics, American Agricultural Economics Association, February.

Bachev, H., Bojidar Ivanov, Angel Sarov. (2020). Как да измерим управленческата устойчивост на българското селско стопанство?, MPRA Paper No. 103926, posted 05 Nov 2020 07:33 UTC, <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/103926/>

Bachev, H. (2020). Управленческа устойчивост на селското стопанство в България, MPRA Paper No. 103927, posted 05 Nov (2020) 07:33 UTC, https://mpra.ub.uni-muenchen.de/103927/1/MPRA_paper_103927.pdf

Bachev, H. (2010). Agricultural Water Management in Bulgaria. SSRN Electronic Journal January 2010.

Bachev, H. (2020). Evaluation of governance sustainability of Bulgarian agriculture, MPRA Paper No. 103478, posted 16 Oct 2020 13:30 UTC. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/103478/>

Bachev Hrabrin, Kharlamova Ganna (2020). Evaluation of Governance Sustainability of Bulgarian Agriculture. Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Економіка, (4 (211)), 6-28. doi: 10.17721/1728-2667.2020/211-4/1.

Bachev, H. (2013): Evolution, State and Perspective of Competitiveness of Bulgarian Farms, International Journal of Applied Economics and Econometrics, Vol.21, No 4, 37-82.

Bachev, Hrabrin and Ivanov, Bojidar and Sarov, Angel (2019): Framework for assessing the governance pillar of agrarian sustainability. MPRA Paper, MPRA Paper No. 103477, posted 16 Oct 2020 13:29 UTC. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/id/eprint/103477>

Bachev, H. (2020). How to measure the governance pillar of agrarian sustainability, Journal of Economic and Social Thought, Vol 7, No 3, JEST, 7(3), 2020, p.125-152

Bachev, H. (2020). Level of agrarian Governance sustainability in Bulgaria, Journal of Social and Administrative Sciences, Vol 7, No 3, JSAS, p.136-168

Bachev, Hrabrin 2020, Measuring the New Governance Pillar of Agrarian Sustainability at Farm, Sectoral and National Level in Bulgaria. Asian Business Research Journal, 5, 28-38. <https://doi.org/10.20448/journal.518.2020.5.28.38>

Bachev, H. (2012): Structures for Organisation of Agrarian Innovations, GRP International Journal of Business and Economics, Vol. 1, No 1, 49-63.

Bachev, H., Bojidar Ivanov, Angel Sarov (2020). Why and How to Assess the “Governance” Aspect of Bulgarian of Agricultural Sustainability – Case of Bulgaria, Chapter – 2, Agricultural Research Updates, Vo 30. ISBN: 978-1-53618-721-2(eBook)

Bachev, H., Bojidar Ivanov, Angel Sarov (2020) Unpacking Governance Sustainability of Bulgarian Agriculture, Economic Studies, Issue Year: 2020, Issue No: 6, Page Range: 106-137.

Benham Alexandra, Lee Benham, 2010. "The Costs of Exchange," Chapters, in: Peter G. Klein & Michael E. Sykuta (ed.) The Elgar Companion to Transaction Cost Economics, chapter 11, Edward Elgar Publishing.

Binswanger, H., K.Deininger, and G. Feder. (1993). Power, Distortions, Revolt, and Reform in Agricultural Relations. Washington: World Bank, p. 1164

Boliari, Natalia (2013) Does Land Fragmentation Affect Land Productivity? Empirical Evidence from Bulgaria. Review of Agricultural and Environmental Studies, 94-3, pp. 273–302.

Boliari, Natalia (2017) Can Partible Inheritance Explain Land Fragmentation? The Case of Bulgaria- Agrarian South: Journal of Political Economy, Vol 6, Issue 3, <https://doi.org/10.1177/2277976017745194>

Bork, Robert H. (1993). The Antitrust Paradox (second edition). New York: Free Press. ISBN 0-02-904456-1.

Chaddad, F., Iliopoulos, C. (2013). Control Rights, Governance, and the Costs of Ownership in Agricultural Cooperatives, *Agribusiness*, Vol. 29 (1) 3–22 (2013).

Chaddad, F., Iliopoulos, C. (2012). Ownership and Control in Agricultural Cooperatives.

Chaddad, F. R., Cook M. L., (2003). Understanding New Cooperative Models: An Ownership- Control Right Typology-Review of Agricultural Economics, 26 (3), 348-360.

Cianian, P., Pocrivcak, J., & Snegenyova, K. (2011). Do Agricultural Subsidies Crowd Out or Stimulate Rural Credit Institution? The Case of CAP Payments. Factor Markets, working paper, №3, September 2011, 29.

Ciaian, P., Swinnen, J. (2010). EU Land Markets and the Common Agricultural Policy, Brussels: Centre for European Policy Studies, 38-50.

Ciaian, P., Kancs, D., Swinnne, J., & Vranken, L. (2011). EU Land Markets and the Common Agricultural Policy. Paris: OECD.

Ciaian, P., Kancs, D., & Swinnen, J. (July 2012 r.). Income Distributional Effects of Decoupled Payments: Single Payment Scheme in the European Union. Factor Markets Working Paper.

Ciaian, P., Swinnen, J. (2012). Sales Market Regulations for Agricultural

Ciaian, P., Kancs, D., & Swinnen, J. (2008). Static and Dynamic Distributional Effects of Decoupled Payment: Single Fam Payments in the European Union. LICOS Discusion Paper 207/2008. Leuven: LICOS.

Cook, M.L., and Iliopoulos, C. (2000). ‘Ill-defined property rights in collective action: the case of US agricultural cooperatives’, in Menard, C., ed, Institutions, Contracts, and Organizations: Perspectives from New Institutional Economics, Edward Elgar, London, pp 335–348.

Dale, P. Baldwin R. (1999). Emerging Land Markets in Central and Eastern Europe. Structural Change in the farming Sectors in Central and Eastern Europe, World Bank Technical Paper No 465, 1999, p.83.

- Deininger, K. and Feder, G.** Land Institutions and Land Markets.
- De Janvry, A., E. Sadoulet, and E. Thorbecke.** (1945). Introduction. *World Development* 21 (4), 1945, p. 65 – 75
- Demsetz Harold** (2003) "Ownership and the Externality Problem." In T. L. Anderson and F. S. McChesney (eds.) *Property Rights: Cooperation, Conflict, and Law*. Princeton, N.J.: Princeton University Press
- Draganova, Mariana** (2002) *Collisions in the Transformations of Rural Life*. Lik Publishing House ISBN: 954-607-585- X.
- Eremin, A.A.** (2014). Model of Improving Efficiency of State Regulation of Agricultural Land Market, *Economic analysis: theory and practice*, 2014, No 22(373), p. 61-68.
- Fahey, L., & Narayanan, V. K.** (1986). *Macroenvironmental Analysis for Strategic Management* (The West Series in Strategic Management). St. Paul, Minnesota: West Publishing Company.
- Fama, E. F., Jensen M. C.** (1983). Separation of Ownership and Control.-*Journal of Law and Economics*, 26, 301-325.
- Feichtinger, P., & Salhofer, K.** (2013). Agricultural Land Markets – Recent Developments and Determinants. *German Journal of Agricultural Economics*.
- Furboton, E.G., and S. Pejovich.** (1972). Property Rights and Economic theory: A survey of recent literature, *Journal of Economic Literature*, No.10, pp.1137-1162.
- Galal A., O. Razzaz.** *Reforming land and real estate markets*. World Bank, 2001.
- Georgiev Minko, Dafinka Grozdanova** (2020) Acquisition and inheritance of agricultural land in Bulgaria-from fragmentation towards consolidation, *Journal of Agricultural and Environmental Law* 15 (29), 66-84
- Hanisch, M.** (2006). Property Reform - The Analysis of Agricultural Ownership Transformations in Post-Communist Bulgaria. In: Hagedorn, K.; Beckmann, V.: *Understanding Agricultural Transition. Institutional Change and Economic Performance in a Comparative Perspective*. Aachen: Shaker.
- Hardin, Garrett** (1968). "The Tragedy of the Commons" doi:10.1126/science.162.3859.1243.
- Hartvigsen, M.** (2014). Land Mobility in a Central and Eastern European Land Consolidation Context. *Nordic Journal of Surveying and Real Estate Research*, 10(1).
- Herbert Hovenkamp, *Positivism in Law & Economics*, 78 Cal. L. Rev. 815 (1990). Available at: <http://scholarship.law.berkeley.edu/californialawreview/vol78/iss4/1>.
- Herck, K., Swinnen, J., & Vranken, L.** (August 2013 r.). *Direct Payments and Land Rents: Evidence from New Member States*. Factor Markets Working Paper, 62.
- Hovenkamp, Herbert**, *Antitrust and the Close Look: Transaction Cost Economics in Competition Policy* (December 2010). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1661993> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1661993>;
- Hovenkamp, Herbert**, *Harvard, Chicago and Transaction Cost Economics in Antitrust Analysis* (November 10, 2010). *Antitrust Bulletin*, Vol. 55, p. 613, 2010, U Iowa Legal Studies Research Paper No. 10-35, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1592476>
- Hrabrin Bachev, Bojidar Ivanov, Angel Sarov** (2020) *Unpacking Governance Sustainability of Bulgarian Agriculture*, Икономически изследвания, Issue Year: 2020, Issue No: 6, Page Range: 106-137.

Jan Douwe van der Ploeg, Jennifer C. Franco & Saturnino M. Borras Jr (2015) Land concentration and land grabbing in Europe: a preliminary analysis, *Canadian Journal of Development Studies / Revue canadienne d'études du développement*, 36:2, 147-162, DOI:10.1080/02255189.2015.1027673

Joseph E. Stiglitz. (1974) The Review of Economic Studies Incentives and Risk Sharing in Sharecropping, Vol. 41, No. 2 (Apr., 1974), pp. 219-255 (37 pages) Published By: Oxford University Press DOI: 10.2307/2296714

Kahn, R., 1979. A Concept of Pest Risk Analysis. *EPPO Bulletin*, 119–130. doi:10.1111/j.1365-2338.1979.tb02242.x

Kaletnik, G., Honcharuk, I., Yemchyk, T., Okhota, Y. (2020). The World Experience in the Regulation of the Land Circulation, *European Journal of Sustainable Development* (2020), 9, 2, p. 557-568

Kaneva, K., Nikolov, D., Yovchevska, P. Bulgarian Agriculture: Ten Years of CAP – Results and Future Challenges After 2020, стр. 3-13, сп. „Икономика и управление на селското стопанство“, 2/2018 г. София

Kay, Silvia. (2016). Land Grabbing and Land Concentration in Europe. A Research Brief. Transnational Institute for HOTL, Amsterdam.

Kilian, S., Antón, J., Salhofer, K., & Röder, N. (2012). Impacts of 2003 CAP reform on land rental prices and capitalization. *Land use policy*, 29(4), стр. 789–797.

Kilian, S., & Salhofer, K. (2008). Single Payment of the CAP: Where Do the Rents Go? *Agricultural Economics Review*, 9(2), стр. 96-106.

Kirovski, P. et al., „Анализ на сектори „Плодове“ и „Зеленчуци“ стр.22-25, pp.34, в: ”Анализ на секторите с обвързано произв.подпомагане”, Publishing by Institute of Agricultural Economics /IAI/, Sofia, 2015, pp.119

Kopeva, Diana et al. (2002): Land fragmentation and land consolidation in the agricultural sector – A case study from Bulgaria. *FAO*, p. 63-65

Kopeva, Diana. (2001). "Land Markets in Bulgaria." In *Land Settlement and Cooperatives. Land Reform 2003/3 Special Edition*, 41-58: *FAO*.

Koumparoulis, N., 2013. PEST Analysis: The case of E-shop. *International Journal of Economy, Management and Social Sciences*, 31-36

Marinov, P. (2019). Index of localization of agricultural holdings and employees in the rural areas of the South Central Region for Bulgaria. *Bulgarian Journal of Agricultural Science*, 25(3), 464–467

Marmol, T., Feys, B., Probert, C. (2015). *PESTLE analysis*, 50Minutes, 2015

RH, Cui, ZY, Wang, WQ, Wen, 2007. SWOT – PEST analysis of sport industry in China. *Journal of Tianjin University of Sport*

Medarov, Georgi (2013) Land concentration, land grabbing and land conflicts in Europe: The case of Boynitsa in Bulgaria. In *Land Concentration, Land Grabbing and People's Struggles in Europe*; Franco, J., Borras, S., Eds.; Transnational Institute: Amsterdam, The Netherlands, 2013; pp. 168–193.

Ostermann, O. P. (1998). The need for management of nature conservation sites designated under Natura 2000. *Journal of Applied Ecology* 35, no. 6: 968-973.

Ostrom, Elinor (1990) "Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action". Cambridge University Press. ISBN 0-521-40599-8

Puzule, A. (2015). Assessment of direct taxation instruments. *Journal of Social Sciences*, 1(7), 147-163.

Raisz, Aniko (2017). Topical issues of the Hungarian land-transfer law. Purchasing and renting agricultural land: Legal framework and practical problems. *CEDR Journal of Rural Law*, European Council for Rural Law, 2017, vol. 3, No 1, 68 – 74.

Raisz, Anikó, János Ede Szilágyi. (2012) Development of agricultural law and related fields (environmental law, water law, social law, tax law) in the EU, in countries and in the WTO, *Journal of Agricultural and Environmental Law = Agrár- és Környezetjog*, 7, 107.

Razzaz, O, and others. (2001). *Land and Real Estate Management (LARA)*, The Lincoln Institute of Land Policy and The World Bank, 2001, p.4

Sarov, A. & Boevsky, I. (2018). Governance Structures of the Agricultural Co-Operatives in Bulgaria-Concepts and Practices. *Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy*, (11), pp. 215-231.

Schmieder-Ramirez, J. and Mallette, L. (2015). [Using the SPELIT Analysis Technique for Organizational Transitions](#), Chapter 28 of "Education Applications and Developments" edited by Mafalda Carmo, Science Press, 2015 Retrieved 2015-08-21.

Scott, J. (1983). Factors Affecting Land Price Decline, *American Journal of Agricultural Economics*, American Agricultural Economics Association, November 1983.

Shalit, H., Schmitz, A. (1982). Farmland accumulation and prices. *American Journal of Agricultural Economics*, American Agricultural Economics Association, November 1982.

Soludo, C. (2000). Comparative institutional development: lessons from rural land markets in Africa. World Bank.

Song, Yingfa, Yin, Hong, 2010. The risk study of egovernance based on PEST analysis model. *International Conference E-Business and E-Government (ICEE)*, pp. 563-566, Guangzhou: IEEE

Stoeva, T. 2019г. „Зеленчукопроизводството в България в контекста на Общата селскостопанска политика“, pp.4, Publishing by Plovdiv University „Paisii Hilendarski“, Plovdiv, 2019.

Swinnen,J., Buckwell,A. and E. Mathijs, 1997. *Agricultural Privatization, Land Reform and Farm Restructuring in Central and Eastern Europe*, London: Ashgate Publishing.

Swinnen, J., Van Herck, K. (2016). The Diversity of Land Markets and Regulations in Europe, and (some of) its Causes, *The Journal of Development Studies*, 52:2, p.186-205.

Szilágyi János Ede, Anikó Raisz, Bianka Enikő Kocsis. (2017) New dimensions of the Hungarian agricultural law in respect of food Sovereignty, *Journal of Agricultural and Environmental Law = Agrár- és Környezetjog*, 22/2017.

Titze, M. (1981). Die Ökonomie der Property Rights: Ein Überblick, in: *ZfW*, 30. Jg., S.207-243.

Tullock, Gordon (1980). "Efficient rent-seeking". In Buchanan, J.; Tollison, R.; Tullock, G. (eds.). *Toward a theory of the rent-seeking society*. College Station: Texas A&M Press. pp. 97–112. ISBN 0-89096-090-9.

Van Dijk, Terry (2003). Scenarios of Central European Land Fragmentation. *Land Use Policy*, Vol. 20, Issue 2, pp. 149–158.

Van Dijk, Terry and Diana Kopeva. (2006). Land banking and Central Europe: Future importance, current initiatives and Western European past experience. *Land use policy* 23 (3): 286-301

Vlaev, M. (2020). The Purchase of Agricultural Land a Well Thought out Process in the Agribusiness Enterprises. *IZVESTIA Journal of The Union of Scientists - Varna*, 9(3), стр. 40-47.

Williamson, Oliver (1991). Comparative Economic Organization: The Analysis of Discrete Structural Alternatives. *Administrative Science Quarterly*, 36(2), 269-296. doi:10.2307/2393356.

Williamson, O. (2000). The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead. *Journal of Economic Literature*, 38(3), 595-613. Retrieved December 15, 2020, from <http://www.jstor.org/stable/2565421>.

Yovchevska, Plamena (2016). Land Relations: Economic Perspectives. Agricultural Academy, Institute of Agricultural Economics. Sofia.

Yovchevska, Pl., Venev, V. et al., (2019), Studio "Land relations: theory, practice, perspectives", Publishing by Institute of Agricultural Economics, Sofia, pp. 18, pp. 78 and pp. 139.

Yovchevska, Pl., Dirimanova, V. et al, (2019), "The role of the land fragmentation for contract choice between land owners and land users" in Studio "Land relations: theory, practice, perspectives", Publishing by Institute of Agricultural Economics, Sofia, pp 37.

Yovchevska, Pl., 2016. Ефект от приложението на схемите за обвързано с производството подпомагане“, „Agricultural economics and management“, volume 2-4/2016: pp.65-66, pp.70.

Yovchevska, Pl., Nikolov et al., 2015, „Значение на уязвимите сектори за българското селско стопанство“, pp.20 в: "Анализ на секторите с обвързано произв. подпомагане", Publishing by Institute of Agricultural Economics, Sofia, 2015.

Европейска комисия (2016). България и ОСП, 2016г. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/food-farming-fisheries/by_country/documents/cap-in-your-country-bg_bg.pdf

Европейска комисия (2016). България и ОСП, 2016г. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/food-farming-fisheries/by_country/documents/cap-in-your-country-bg_bg.pdf

Закон за арендата в земеделието

Закон за данък върху добавената стойност, обн. ДВ. бр.63/4.08.2006 г., изм. ДВ. бр.107/18.12.2020 г.

Закон за данъците върху доходите на физическите лица, обн. ДВ. бр.95/24.11.2006 г., изм. и доп. ДВ. бр.104/8.12.2020 г.

Закон за корпоративното подоходно облагане, обн. ДВ. бр.105/22.12.2006 г., изм. ДВ. бр.110/29.2.2020 г.

Закон за местните данъци и такси, обн. ДВ. бр.117/10.12.1997г., изм. и доп. ДВ. бр.110/29.2.2020 г.

Закон за собствеността и използването на земеделските земи, обн. ДВ. бр.17/1.03.1991 г., изм. и доп. ДВ. бр.79/08.09.2020 г.

Закон за устройство на територията, обн. ДВ. бр.1/2.01.2001 г., изм. и доп. ДВ. бр. 107 /18.12.2020 г.

МЗХГ, Аграрни доклади (2007-2020)

МЗХГ отдел „Агростатистика“

Наръчник за практическо приложение на условията за поддържане на земята в добро земеделско и екологично състояние, 2016. [Narychnik za prakticheskoto prilozhenie na usloviata za poddyryjane na zemiata v dobro zemedelsko i ekologichno systoianie, 2016.] https://www.mzh.government.bg/media/filer_public/2018/02/13/narachnik_gaec_final_07_07_20_16izpraten1_1.pdf. 11.08.2020.

НСИ, сектор Селско стопанство“

European Commission. (н.д.). Farm Accountancy Data Network, Public Database; <https://agridata.ec.europa.eu/extensions/FADNPublicDatabase/FADNPublicDatabase.html>

fi-compass. (2020). Financial needs in the agriculture and agri-food sectors in Bulgaria. Study report.

Food and Agriculture Organization of the United Nations, (2015). Experiences With Land Consolidation And Land Banking In Central And Eastern Europe After 1989, Land Tenure Working Paper No. 26, Rome, 2015, FAO. pp.61-64.

InteliAgro. (2017). Пазарът на земеделска земя в България и ролята на директните плащания. София: ИнтелиАгро.

Land in EU Member States and Candidate Countries, Factor markets, (2012). 14, 02-2012, Brussels: Centre for European Policy Studies, p.1-32.

National strategy за устойчиви оперативни програми на организации на производителите на плодове и зеленчуци в Република България 2017-2021; pp.12-26; МЗХГ, 2018г. http://www.dfz.bg/assets/14356/National_strategy.pdf